

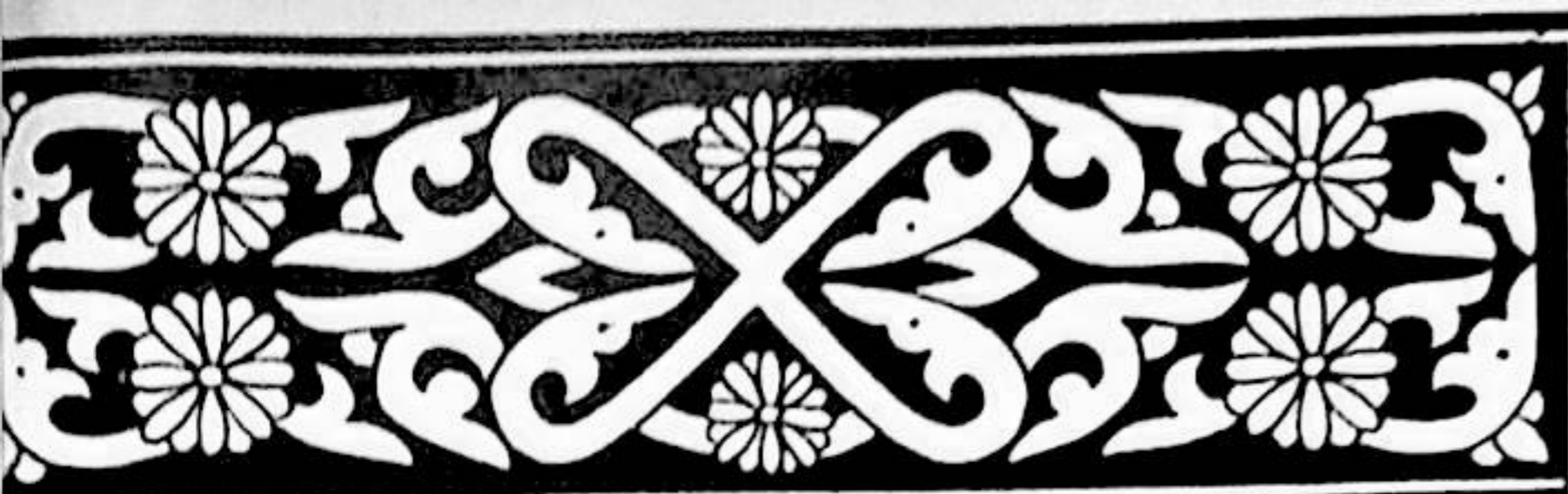

4

1990

شىنجاڭ مەدەنىيىتى

XINJIANG CIVILIZATION

- بېلىم - شام نۇرى، نوپۇس
ئادەمىمۇ، سانسىز ئادەم.
شەيخ يورۇتار.

ئەنگلىيە ماقالىسى تەمىنلىدى

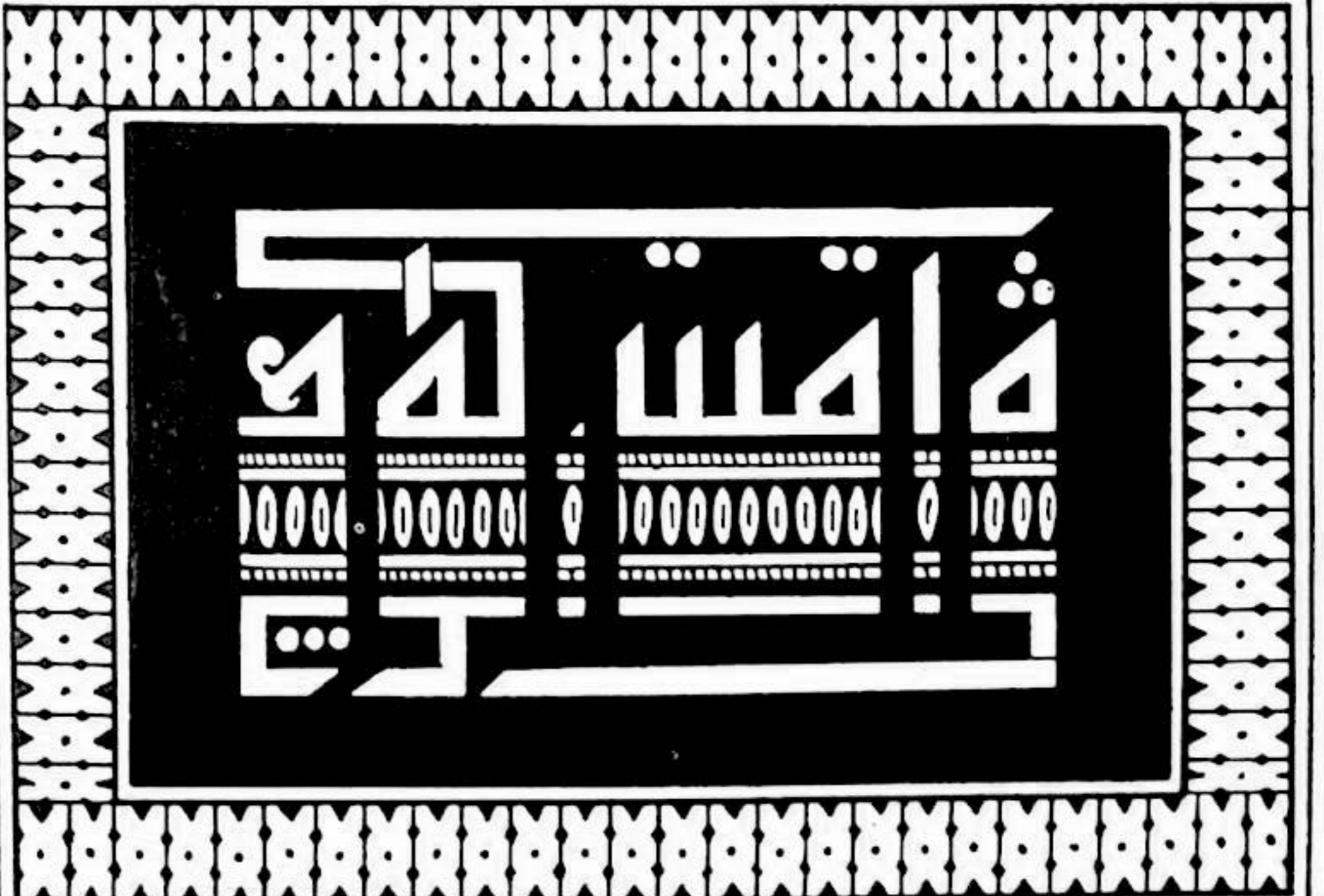

ئىستان بۇرگىن بۇرگىن
پاھارنىڭ قۇرغاقلىقى
چايلارنىڭ قۇرغاقلىقى
قۇرغاقلىق قۇرغاقلىقى

قۇرغاقلىق قۇرغاقلىق
قۇرغاقلىق قۇرغاقلىق

(بۇ دەۋىسىن خەتلەرنى تۇرسۇن قۇربان يازغان)

قۇرغاقلىق قۇرغاقلىق
قۇرغاقلىق قۇرغاقلىق

بۇ ساندا

مەدەنىيەت سەنئەت كىرىتى

شىنجاڭنىڭ ئەدەبىيات - سەنئىتىنى ۋە تەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقى -
لىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرايلى مۇھەممەت زۇنۇن 2

مەدەنىيەت كۆلىمى

ئەۋلىيا ئوت (ھېكايە) ئابدۇللا ساۋۇت 17

مۇھاكىمە

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بەدىئىي قۇرۇلمىسىدىكى دراماتىك ئامىللار ھەققىدە ئاپرېل سەمەت قىزى 8

مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ۋە تارىخ

ئىلى ۋادىسىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى توغرىسىدا قىسقىچە بايان ئابدۇقەييۇم خوجا 37

تارىخ - خەلق - ئەدەبىيات

ھېكمەتلەر ئەلىشىر ناۋائى 77

چەت ئەل مەدەنىيىتى

دېھوكراتىيە شۇڭقارى (ھېكايە) ئەزىز نەسىمىن 72

مۇقاۋىدا: ئاتاقلىق خەلق ناخشىچىسى نىساخان ئاچا (1902 - 1987). مۇقاۋىنىڭ 4 - بېتىدە:
ئىتتىپاقلىق كۈيى (تەشۋىقات رەسمىي). رەسىملىرىنى پەرىھاد ئىبراھىم سىمىزغان. رەسىم ۋە
خەتتات: ئابلىمىست ئابلىم (تەكلىپ قىلىنغان). مۇقاۋا لايىھىلىگۈچى: رسالت مۇھەممەت

تەھرىر ھەيئەت مۇدىرى، باش مۇھەررىر: مۇھەممەت زۇنۇن
مۇئاۋىن باش مۇھەررىر: قۇربان مامۇت (بۇ ساننىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى)
مەسئۇل مۇھەررىر: ساتتار توختى
تەھرىر ھەيئەت ئەزالىرى:
مۇھەممەت زۇنۇن، مۇھەممەت تاتلىق، ئىبراھىم پەخرىدىن، نىزامىدىن ھۈسەيىن،
مۇھەممەتئېلى زۇنۇن، قۇربان مامۇت، ساتتار توختى

شىنجاڭنىڭ ئەدەبىياتى - سەنئىتى ۋە تەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىسپاتلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرايلى

-- ماۋزېدۇكىنىڭ «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق» ى ئېلان قىلىنغانلىقىنىڭ 48 يىللىقىنى خاتىرىلەش دۇناسىۋىتى بىلەن ج ك پ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايون - لۇق پارتكوم تەشۋىقات بۆلۈمى، شۇ ئۇ ئار ئەدەبىيات - سەنئەت - چىلەر بىرلەشمىسى، مەدەنىيەت نازارىتى ئاچقان سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن سۆز

مۇھەممەت زۇنۇن

(شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مەدەنىيەت نازارىتىنىڭ نازىرى، پارتگۇرۇپپىسىنىڭ شۇجىسى)

نۆۋەتتە، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرى پارتىيە مەركىزى كومىتېتى ئوتتۇرىغا قويغان ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىدە «بىر تەرەپتىن تەرتىپكە سېلىش، يەنە بىر تەرەپتىن گۈللەندۈرۈش» يۆنىلىشىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، مەيدانى قەتئىي، بايرىقى روشەن ھالدا بۇرژۇئاچە ئەركىنلەشتۈرۈشكە، مىللىي بۆلگۈنچۈلۈككە قارشى تۇرۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇقىملىقىغا تۆھپە قوشۇش ئۈچۈن تىرىشىپ كۈرەش قىلىۋاتقان، خەلق ئاممىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك بايرىقىنى ئىگىز كۆتۈرۈپ، روھنى ئۇرغۇتۇپ، ھەرمىللەت خەلقىنى تېخىمۇ كۆپ، سۈپەتلىك، مەزمۇنى ساغلام

مەنىۋى ئوزۇق بىلەن تەمىن ئېتىش ئۈچۈن جان-پىدالىق بىلەن جاپالىق ئىجادىي ئەمگەك قىلىۋاتقان پەيتتە يولداش ماۋزېدۇكىنىڭ «يەنئەن ئەدەبىيات - سەنئەت سۆھبەت يىغىنىدا سۆزلەنگەن نۇتۇق» ى ئېلان قىلىنغانلىقىنىڭ 48 يىللىقى خاتىرىلەندى. بۇ زور رېئال ئەھمىيەتكە ۋە چوڭقۇر تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

يولداش ماۋزېدۇك «نۇتۇق» تا ماركسىزم - لېنىنىزم - لىق دۇنيا قاراش ۋە ئەدەبىيات سەنئەت قارىشىنى جۇڭگو ئىنقىلابىي ئەدەبىيات - سەنئەت ھەرىكىتىنىڭ كۈنكەرت

(1990 - يىل 2 - سان، ئومۇمىي 6 - سان)

ئەمەلىيىتى بىلەن بىرلەشتۈرۈپ، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئاڭ فورماتسىيىسىدىن ئىبارەت ئالاھىدە خۇسۇسىيىتى ۋە رولىنى چۈشەندۈرۈپ، ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن خەلقنىڭ، ئەدەبىيات - سەنئەت بىلەن تۇرمۇشنىڭ دىئالېكتىكلىق مۇناسىۋىتى، جۇڭگونىڭ ۋە چەت ئەلنىڭ مەدەنىي مەراسىملىرىنى تەنقىدىي يوسۇندا قوبۇل قىلىش ۋە ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىش، ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىدە ئومۇملاشتۇرۇش بىلەن ئۆستۈرۈش، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ ئاساسىي قوشۇنى ۋە ئىتتىپاقداش قوشۇنى، ئەدەبىيات - سەنئەت سېپىدىكى بىرلىكسەپ، ئەدەبىي ئىجادىيەتتىكى تىپىكلەشتۈرۈش، ئىجادىيەت مەتودى قاتارلىق بىرقاتار پىرىنسىپال مەسىلىلەرنى ماركسىزم - لېنىنىزىملىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن ئىلمىي يوسۇندا توغرا، مۇپەسسەل شەرھىلەش بىلەن بىر ۋاقىتتا، نۇقتىلىق ۋە مەركەزلىك ھالدا، ئەدەبىيات - سەنئەتنىڭ خەلق ئۈچۈن، ئالىدى بىلەن ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلىشىنى، بۇنىڭ ئۈچۈن جەزمەن ماركسىزم - لېنىنىزىم - مەزەنى ئۆگىنىش، خەلق ئاممىسى بىلەن بىرلىشىش يولىدا مېڭىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، پۇرولېتارىيات ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ تەرەققىيات قانۇنىيىتىنى ۋە گۈللەنىش يولىنى كۆرسىتىپ، ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى سىستېمىسىنى شەكىللەندۈردى. ئازادلىقتىن كېيىن ئەدەبىيات - سەنئەتتە «بارچە گۈللەر تەكشى ئېچىلىش، ھەممە ئېقىملار بەس - بەستە سايراش»، «قەدىمكى بۈگۈنكى ئۈچۈن، چەت ئەلنىڭكى جۇڭگو ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش»، «كونىلىرىدىن يېڭىنى يارىتىش» قاتارلىق مۇھىم ئىلمىي - ئىجادىي تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، «نۇتۇق» تا شەرھىلەنگەن ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسىنى تېخىمۇ تولۇق، مۇكەممەل ئىلمىي سىستېمىغا ئايلاندۇردى.

ماۋزېدۇڭ ئەدەبىيات - سەنئەت ئىدىيىسى - ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ماركسىزم - لېنىنىزىمنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت پىرىنسىپلىرىنىڭ جۇڭگونىڭ ئىنقىلابىي ئەدەبىيات - سەنئەت ئەمەلىيىتى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈلگەنلىكىنىڭ مەھسۇلى، جۇڭگونىڭ يېڭى ئەدەبىيات - سەنئەت ھەرىكىتىدىكى مول تەجرىبىلەرنىڭ ئىلمىي يەكۈنى، پارتىيەمىزنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىگە رەھبەرلىك قىلىشتىكى كۈچلۈك ئىقتىسادىي - پائالىيەتنىڭ جەۋھىرى. تارىخ ئىسپاتلىدىكى، يولداش ماۋزېدۇڭنىڭ «نۇتۇق» تا ۋە باشقا ئەسەرلىرىدە ئوتتۇرىغا قويغان ئەدەبىيات - سەنئەت خىزمىتىدىكى تۈپ پىرىنسىپلار تامامەن توغرا. ئۆتمۈشتىمۇ، ھازىرمۇ، كەلگۈسىدە ئېلىمىز ئەدەبىيات - سەنئىتىنىڭ تۈپ يېتەكچى ئىدىيىسى. «نۇتۇق» نىڭ تۈپ ئاساسىي روھى - ئەدەبىيات - سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش ۋە قانداق خىزمەت قىلدۇرۇش مەسىلىسىدىن ئىبارەت. بۇ، ئۆتمۈشتىمۇ، ھازىرمۇ ھەل قىلىشقا تېگىشلىك تۈپ ئاساسىي مەسىلە.

نۆۋەتتە بىز «نۇتۇق» نى قايتا ئۆگىنىپ، ئۇنىڭ تۈپ ئاساسىي روھىنى ئىزچىللاشتۇرۇشتا، ئالىدى بىلەن ئەدەبىيات - سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىدە چىڭ تۇرۇشىمىز لازىم. ئەدەبىيات - سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، ئەدەبىيات - سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن، ئالىدى بىلەن ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش بىلەن تۈپ مەنىدىن ئېيتقاندا بىردەك بولۇپ، يولداش ماۋزېدۇڭ بۇنىڭدىن 48 يىل بۇرۇن ئوتتۇرىغا قويغان ئەدەبىيات - سەنئەتنى ئىشچى - دېھقان - ئەسكەرلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىنىڭ سوتسىيالىستىك دەۋردىكى يېڭى تەرەققىياتى. بۇ يۆنىلىشنىڭ تۈپ مەزمۇنى - ئەدەبىيات - سەنئەتنى

سوتسىيالىستىك مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشى ئۈچۈن تېخىمۇ ياخشى خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت.

ئەدەبىيات - سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش، مېنىڭچە، كۆپ مىللەتلىك ئاپتونوم رايونىمىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئۇنىڭ مۇھىم مەزمۇنى - ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋە تەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش، سوتسىيالىستىك زامانىۋىلاشقان يېڭى شىنجاڭ قۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىن ئىبارەت. ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋە تەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنى ئاساسىي ئورۇنغا، مۇھىم ئورۇنغا قويۇش - ئەدەبىيات - سەنئەتنى خەلق ئۈچۈن، سوتسىيالىزم ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يۆنىلىشىنىڭ تۈپ ئاساسىي مەزمۇنىنى كەڭەيتىش، يولداش ماۋزېدۇڭ ئېيتقاندا: «ۋەتەننىڭ بىرلىكى، مەملىكەت ئىچىدىكى مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى - ئىشلىرىمىزنىڭ جەزمەن غەلبە قىلىشىنىڭ تۈپ كاپالىتى». ئۇ، چوڭ ئۆمۈملۈك، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك مۇقىملىقىغا كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ئاچقۇچى، شۇنداقلا، سوتسىيالىستىك ماددىي مەدەنىيەت ۋە مەنەۋى مەدەنىيەت قۇرۇلۇشىنىڭ ئاساسىي تەلىپى. بۇنىڭدا، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۈپ مەنپەئىتى ۋە ئېھتىياجى تەلىپى ئەكس ئەتكەن. ئەدەبىيات - سەنئەت ئوبرازچانلىقى، ئېھتىياجىگە ئىگە، تەربىيەۋى ئەھمىيىتى ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئىدىيەۋى ھېسسىياتىغا بىۋاسىتە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئالاھىدىلىكى بىلەن ۋە تەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشتە ئاڭ فورماتسىيەسىنىڭ باشقا تۈرلىرىگە قارىغاندا سېلىشتۇرۇپ بولمايدىغان ئەۋزەللىكىگە ئىگە. شۇڭا ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋە تەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشنىڭ ئەھمىيىتىنى ئەدەبىيات - سەنئەتتە كىم ئۈچۈن خىزمەت قىلىش ۋە قانداق خىزمەت قىلىش يۈكسەكلىكىدە تۇرۇپ تونۇش لازىم. لى پېڭ زۇڭلى مەملىكەتلىك مىللىي ئىشلار كومىتېتى مۇدىرلىرى يىغىنىدا قىلغان سۆزىدە كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك: نەزەرىيەچىلىرىمىز، ئەدەبىياتچىمىز، سەنئەتكارلىرىمىز ۋە مەدەنىيەت، ئىدىيە ساھەسىدە ئىشلەيدىغان يولداشلىرىمىز ماركسىزم - لېنىنىمىز، ماۋزېدۇڭ ئىدىيەسىنىڭ مىللەت قارشىنى ۋە پارتىيەنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىشقا ئەھمىيەت بېرىشى كېرەك. ئۇلار تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈپ، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈشكە پابىدلىق ئەسەرلەرنى تېخىمۇ كۆپ، تېخىمۇ ياخشى ئىجاد قىلىپ، ھەرقايسى مىللەتلەرنىڭ ۋەتەننىڭ تەرەققىياتىغا قوشقان تۆھپىسىنى مەدھىيىلەشنى، ھەرقايسى مىللەت خەلقىنىڭ ئېسىل مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرى ۋە پەزىلەتلىرىنى تونۇشتۇرۇشنى، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە ئالغا بېسىشنى ئىلگىرى سۈرگەن شەخسلەرنى ۋە ئىش - پائالىيەتلەرنى كۈيلىشنى ئۈمىد قىلىمىز. كۆپچىلىكنىڭ جا - پالىق ئەمگىكى ئارقىلىق، ھەر مىللەت خەلقى باراۋەر بولۇپ ئىتتىپاقلىشىپ بىرلىكتە ئالغا باسىدىغان ئالىجاناب خەسلەتنى يېتىشتۈرۈشى لازىم.

ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋە تەننىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش - تىگى تەكىتىدىن ئېيتقاندا، جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىن ئىبارەت ئۇلۇغ سوتسىيالىستىك ئائىلىنىڭ بىر ئەزاسى بولغان كۆپ مىللەتلىك ئاپتونوم رايونىمىزدا - مىللىي باراۋەرلىك، ئىتتىپاقلىق، ئۆزئارا ھەمكارلىق ئاساسىدىكى يېڭىچە

سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى تىكلەشتىن ئىبارەت. ئەدەبىيات - سەنئەتتە غايىلىك، ئەخلاقىيلىق، مەدەنىيەتلىك بىر ئەۋلاد كىشىلەرنى تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈش - جۈڭ-خۇزا مىللەتلەرنىڭ مەدەنىيەت ساپاسىنى ئۆستۈرۈشنىڭ مۇھىم مەزمۇنى. بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرى مۇمكىن قەدەر مەزكۇم بەدىئىي تەسىرچانلىققا ئىگە ئەدەبىي ئەسەرلەردىمۇ ئارقىلىق بىر تەرەپتىن، ۋە تەنپەرۋەرلىكىنى، سوتسىيالىزمىنى، كوممۇنىستىك ئىدىيىنى، ماركسىزم، لېنىنىزىملىق مىللەت قارىشىنى، پارتىيەمىزنىڭ مىللەتلەر سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىشىمىز، ۋە تەن بىرلىكىنى، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى قوغداش يولىدىكى ۋە سوتسىيالىستىك يېڭىچە مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى جارى قىلدۇرۇشتىكى ياخشى ئىش، ياخشى ئادەملەرنى مەدەنىي-لىشىشىمىز؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ۋە تەننىڭ بىرلىكىگە ۋە مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغان ئاساسىي خەۋپنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى بىر ئوچۇم مىللىي بۆلگۈنچى-كۈچلەردىن كېلىدىغانلىقىنى ئېنىق تونۇپ، ئۇلارنىڭ ۋە تەننىڭ بىرلىكىگە، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىدىغانلىقىغا بۇزغۇنچىلىق قىلىشتەك قەيە جىنايىتى قىلىشىنى قەتئىي پىش قىلىشىمىز لازىم. بۇ، شىنجاڭدىكى ھەرىمىلەت ئەدەبىيات - سەنئەت خادىملىرىنىڭ ئەدەبىيات - سەنئەتتىكى ۋە تەن بىرلىكىنى قوغداش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتىكى مۇقەددەس ۋەزىپىسى ۋە بۇرچى، خەلق ئۈچۈن ئىشلەش روھىنىڭ، ۋە تەنپەرۋەرلىك تۇيغۇسىنىڭ، پارتىيەۋىيلىك مەيدانىنىڭ روشەن بەلگىسى.

شىنجاڭدا ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋە تەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇشتا، رېئال تۇرمۇشتىكى ۋە تارىختىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى قانداق ئەكس ئەتتۈرۈش - ئىزدىنىش، داۋاملىق تەجرىبە توپلاش، يېڭى ساھەلەرنى ئېچىش باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مۇھىم مەسىلە. پارتىيەمىزنىڭ ئەدەبىي ئىجادىيەتتە تېخى، ۋە قەلىك تاللاشقا بولغان ئومۇمىي تەلپى رېئال تۇرمۇشتىكى ۋە تارىختىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى قانداق يېزىشقا مۇۋاپىق كېلىدۇ. ئومۇمەن ئالغاندا، ئاساسىي قانۇنغا، جۈملىدىن مىللىي تېرىتورىيىلىك ئاپتونومىيە قانۇنىغا، «تۆت ئاساسىي پىرىنسىپ» قا خىلاپ بولمىسا، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىشكە، ۋە تەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشكە پايدىلىق بولسا، ھەر مىللەت خەلقىگە ۋە تەنپەرۋەرلىك تەربىيىسى ئېلىپ بېرىپ، مىللەتلەر ئارا ئىناقلىق - ھەمبەھەتلىكنى كۈچەيتىپ، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ سوتسىيالىستىك ۋە تەننى بىرلىكتە گۈللەندۈرۈش قىزغىنلىقىنى ئاشۇرۇپ، مىللەتلەر باراۋەر، ئىتتىپاق بولغان، ئۆز ئارا ياردەم بېرىدىغان سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى راۋاجلاندۇرۇش رولىنى ئوينىيالىمىلا، رېئال تۇرمۇشتىكى، تارىختىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى قانداق يېزىش ھەر مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ ئىجادىيەت ئىسرەتلىكى. بۇنىڭدا، ھەر مىللەت يازغۇچىلىرىغا كەڭ ئىمكانىيەت، بىپايان ئىجادىيەت زېمىنى ھازىرلانغان. بۇ يەردە مۇنداق ئۈچ نۇقتىنى ئالاھىدە تەكىتلەش لازىم.

بىرىنچى: رېئال تۇرمۇشتىكى، بولۇپمۇ تارىختىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ۋە بۇنداق ئەسەرلەرگە باھا بېرىشتە، سىياسىي مەسىلە بىلەن ئىجادىيەتتىكى ئىلمىي مەسىلىنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىش لازىم. مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرگەندە،

ياسامان غەرەز بىلەن تارىخنى، مىللەتلەرنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ۋە قائىدىسى - يوسۇنلىرىنى بۇرمىلايدىغان غەلىتە - بىمەنە، ھاقارەت خاراكتېرىدىكى نەرسىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىپ دىلىغا ئازار بېرىپ، مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقىغا، ۋەتەننىڭ بىرلىكىگە بۇزغۇنچىلىق قىلىپ، يامان تەسىر پەيدا قىلىدىغان ئەدەبىي ئەسەرلەرنى ھەرگىزمۇ ئىلمىي مەسىلە، سەنئەت ئىجادىيىتىدىكى ئىزدىنىش دېگىلى بولمايدۇ، ئۇ بۇرۇنغا چەكلىنىپ شۇنداقلا، ئەسەر مەسىلىسىگە ئىلمىي مەسىلە ئىكەنلىكىنى ئۇنىڭغا ئېنىق پوزىتسىيە بىلەن قارشى تۇرۇش ۋە ئۇنى تەنقىد قىلىش، ئاقىۋىتى ئېغىر، قانۇنغا خىلاپ بولغانلىرىنى قانۇن بويىچە بىر تەرەپ قىلىش لازىم. ئەگەر مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقى، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى چىكىنچىلىك بىلەن ئەكس ئەتتۈرگەن بولسا، ئىجادىيەتتىكى ئىزدىنىش جەريانىدىكى ئۇنداق ياكى بۇنداق يېتىشىملىكلەر بولسىمۇ، ئۇنىڭ ئاساسىي خاھىشى توغرا، ساغلام بولۇپ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا، ۋەتەن بىرلىكىگە پايدىلىق بولىدىكەن، ئۇنىڭغا يول قويۇش، ئۇنى ماركسىزم - لېنىنىزم، ماۋزېدۇڭ ئىدىيىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە ئىلمىي پوزىتسىيە بىلەن تەنقىد قىلىش، ئۇنىڭغا ياردەم بېرىش، ئۇنى يېتەكلەش ۋە ئۇنىڭغا ئىلھام بېرىش لازىم. شۇنىمۇ ئېتىراپ قىلىش كېرەككى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇش ئالاھىدىلىكلىرىدە، ئۆرپ - ئادەتلىرىدە باشقا مىللەتلەر ئۆگىنىدىغان ئۆرنەكلىك قىممەتكە ئىگە ئىجابىي تەرەپلەرمۇ، شۇنداقلا، تەنقىد قىلىپ تۈزىتىدىغان سەلبىي تەرەپلەرمۇ بولىدۇ. پەقەت ئىجابىي تەرەپنىلا يېزىشنى تەلەپ قىلىپ، سەلبىي تەرەپنى يېزىشقا يول قويماستىن، ياكى مەلۇم سەلبىي تەرەپ يېزىلىشىلا ئۇنى ئەيىبلەپ ياكى ئۇنى «مىللىي مەسىلە» دەپ تۇتقۇغا كۆتۈرۈپ قاپاق كەيدۈرۈش - قارىلاش ئەستايىدىل ئىلمىي پوزىتسىيە ئەمەس. بۇ، مىللەتلەرنىڭ ئورتاق گۈللەنمىشى ۋە بىرلىكتە ئالغا بېسىشىغا پايدىسىز، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئارزۇسىغىمۇ خىلاپ.

ئىككىنچى، بولۇپمۇ تارىختىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى ئەكس ئەتتۈرۈشتە ھەقىقەتنى ئەمەلىيەتتىن ئىزدەپ، قەدىمكىنى بۈگۈنكى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرۇش لازىم.

شىنجاڭنىڭ ئەزەلدىن تارتىپلا بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك جۇڭگونىڭ ئايرىلماس تەركىبىي قىسمى ئىكەنلىكى، شىنجاڭ بىلەن جۇڭگونىڭ بىرلىكى باشتىن ئاخىر تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئاساسىي ئېقىمى بولۇپ كەلگەنلىكى، شىنجاڭ ئەزەلدىن كۆپ مىللەت ئولتۇراقلاشقان جاي بولۇپ ھەر قايسى مىللەتلەر ئىناق - ئىتتىپاق ئۆتكەنلىكى، شىنجاڭدىكى ھەر مىللەت خەلقى ۋە تەنپەنپەرلىك بايرىقىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، ئىتتىپاقلىشىپ، ئىچكى - تاشقى دۈشمەنلەرگە قارشى تۇرۇپ ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغدىغانلىقى، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تەقدىرى جۇڭگودىن ئىبارەت ئۇلۇغ ۋەتەننىڭ تەقدىرى بىلەن ھەر قاچان چەمبەر - چاس باغلانغانلىقى، ھەر قايسى مىللەتلەرنىڭ ئۆزئارا ئۆگىنىپ، ئورتاق ئالغا بېسىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ پارلاق مەدەنىيىتىنى بىرلىكتە ياراتقانلىقى - تارىختىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنىڭ تۈپ ماھىيىتى، تارىخ تەرەققىياتىنىڭ ئومۇمىي يۈزلىنىشى. تارىختىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى يازغاندا تارىختىكى ئەنە شۇ تۈپ ھەقىقەتنى، تۈپ قانۇنىيەتنى باي ۋە رەڭگارەڭ تىپىك ئوبرازلار بىلەن ئەكس ئەتتۈرۈپ، مىللەتلەرنىڭ ئۆيۈشۈش كۈچىنى ئۆستۈرۈپ، ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىغا ئىلھام بېرىش لازىم.

ئۈچىنچى، ئەدەبىي ئىجادىيەتتە، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ خەنزۇلاردىن ئايرىلالمايدىغانلىقى، خەنزۇلارنىڭ ئاز سانلىق مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدىغانلىقى، ھەر قايسى مىللەتلەردىن ئايرىلالمايدىغانلىقىنى گەۋدىلەندۈرۈپ، ھەر قايسى مىللەت يازغۇچىلىرى ئىچىدە ئورتاق تىرىشىپ مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى كۈيلەيدىغان كەيپىيات شەكىللەندۈرۈش لازىم. بولۇپمۇ تېخىمۇ كۆپ خەنزۇ يازغۇچىلارنى سوتسىيالىستىك يېڭى دەۋردىكى ۋە تارىختىكى مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ تۇرمۇشىنى ئەكس ئەتتۈرىدىغان مۇنەۋۋەر ئەسەرلەرنى ئىجاد قىلىشقا جەلپ قىلىش ۋە رەغبەتلەندۈرۈش لازىم. ھەر قايسى مىللەت يازغۇچىلىرىنىڭ ئۆز ئارا ئۆگىنىشى، تەجرىبە ئالماشتۇرۇشى، ئۆز ئارا تولۇقلىشى - شىنجاڭدىكى كۆپ مىللەتلىك ئەدەبىيات - سەنئەت قوشۇنىنىڭ بىر مۇھىم ئەۋزەللىكى، بۇ ئەۋزەللىكنى تېخىمۇ ياخشى جانرى قىلىش لازىم. ھەر مىللەت يازغۇچىلىرى زىچ ئىتتىپاقلىشىپ، ماركسىزم - لېنىنىزىملىق مىللەت قارىشىنى تىكلەپ، مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى تارىخىي ماتېرىياللىق نۇقتىئىنەزەر بىلەن يورۇتۇپ بېرىدىغان، ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۆتىنى زامانىۋىلاشتۇرۇش قۇرۇلۇشىدىن ئىبارەت رېئال تۇرمۇشقا چوڭقۇر چۆكۈپ، يېڭىچە سوتسىيالىستىك مىللەتلەر مۇناسىۋىتىنى قەرزىنى كۈيلەيدىغان بولساق ئەدەبىيات - سەنئەتنى ۋەتەن بىرلىكىنى مۇستەھكەملەش، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرۇش يولىدا يېڭى تۆھپىلەرنى قوشالايمىز.

1990 - يىلى 5 - ئاينىڭ 23 - كۈنى

VI

(بېشى 16 - بەتتە)

«قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كەلگەنلىكىگە تەقەزۇب ئەسىردىن ئارتۇق ۋاقىت ئۆتتى. بۇ جەرياندا ئۇيغۇر خەلقى ھاياتىدا غايەن زور تارىخىي ئۆزگىرىشلەر يۈز بەردى. ئۇيغۇر دراممىچىلىقى جۇڭگو ۋە چەت ئەللەرنىڭ ئىلغار دراممىچىلىق ئوتۇقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىگە خاس مىللىي ئالاھىدىلىكىگە ئىگە بىر قاتار ھازىرقى زامان دراممىلىرىنىڭ تۈزۈمىنى چىقىرىپ كەلدى.

بۈگۈنكى كۈندە بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك پەرزەنتى، بىزنىڭ جانىجان پىشۋا - ھەممىز، بوۋىمىز، ئۇستازىمىز، ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ مەڭگۈ ئۆلمەس ئىمپىتىخارى، نامايەندىسى، ئۇستازىمىز يۈسۈپ خاس ھاجىمىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ناملىق ئەسىرىنىڭ چەكسىز خەزىنىسىدىكى درامماتىك ئامىللاردىن ئىبارەت مۇشۇ بىر گۆھەرگە نەزەر سالىدىغان بولساق، ئۇ ھېلىمۇ بىزنىڭ سەھنە سەنئىتىمىزنى يۈكسەك ئىدىيە بىلەن تاكاممۇللاشتۇرۇشتا بىۋاسىتە ئەمەلىي ئەھمىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكىنى ھېس قىلىمىز. خەلقنى ئۇلۇغلاش، ۋەتەننى ئۇلۇغلاش، ئىلىم - پەننى ئۇلۇغلاش، گۈزەل ئەدەب - ئەخلاقنى ئۇلۇغلاش، ئادالەت، ھەقىقەت ۋە بەخت - سائادەتنى ئۇلۇغلاش، بارلىق ئىجتىمائىي ۋە مەنىۋى سەلبىيلىكلەرنى پىشاش قىلىش، قامچىلاش ھېلىمۇ، بۇندىن كېيىنمۇ بىزنىڭ درامماتىك سەنئىتىمىزنىڭ باش ۋەزىپىسى ئىكەنلىكى شۈبھىسىز.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بەدىئىي قۇرۇلمىسىدىكى دراپاتنىڭ ئاساسلىق ھەققىدە

ئاپرېل سەمەت قىزى

1

ئۇيغۇرلار - ئۇزاق مەدەنىيەت تارىخىغا ۋە قىممەتلىك مەدەنىي مىراسلارغا ئىگە مىللەت بولۇپ، ۋەتىنىمىز جۇڭگونىڭ كۆپ مىللەتلىك مەدەنىيەت خەزىنىسىگە، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركىي خەلقلەرى مەدەنىيەت تارىخىغا شانلىق تۆھپىلەرنى قوشقان.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىدىكى پەخىرلىك نامايەندە، ئۇيغۇر ئىلمىي تەپەككۈرىنىڭ ئالەمشۇمۇل دۇر دانىملىرىدىن بىرى «قۇتادغۇبىلىك» ئۆزىنىڭ بىباھا قىممىتى بىلەن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ كۆپ قىرلىق قامۇسى بولۇپ قالدى.

«قۇتادغۇبىلىك» پەلسەپە، ئىجتىمائىي پەن، جۇغراپىيە، ئاسترونومىيە، قانۇنشۇناسلىق، تىل - ئەدەبىيات، ئىقتىسادشۇناسلىق، ھەربىي

ئىلىم ۋە دىپلوماتىيە قاتارلىق كۆپ ساھەلەردە يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئاجايىپ ئالىمىچاناب ئىلىم ۋە تەپەككۈر ئىكەنلىكى ئىكەنلىكىنى ناھايىتى قىلدى.

«قۇتادغۇبىلىك» تىنى ئىمبارەت 13 مىڭ مىسىرادىن ئارتۇق غايەت زور ھەجىملىك پەلسەپىۋى تېماتىكا ئاساس قىلىنغان بۇ بۈيۈك قامۇسى ئەسەر يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قولىدا ئابستىراكت پىكىرنى ئوبرازلىق بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن ئىپادىلەش شەكلىگە كىرگەن. «قۇتادغۇبىلىك» نى «سىياسەتنامە»، «قابۇسنامە» قاتارلىق ئەسەرلەردىن پەرقلەن - دۈرگەن ئەڭ مۇھىم خۇسۇسىيەت ئۇنىڭ شېئىرىي داستان شەكلىدە يېزىلغانلىقىدىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بەدىئىي شەكلىدە يېزىلغانلىقى يالغۇز ئۇنىڭ شېئىرىي داستان ژانىرىدا مەيدانغا كەلگەنلىكى بىلەن چەكلەنمەيدۇ. دەرھەقىقەت، «قۇتادغۇبىلىك» ھازىر - غىچە بىزگە مەلۇم بولغان ئەڭ قەدىمكى، ئەڭ چوڭ ھەجىملىكى پەلسەپىۋىي - شېئىرىي ئۇيغۇر داستانىدىن ئىبارەت.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بەدىئىي شەكلى ئۇنىڭ شېئىرىي داستان شەكلىدە يېزىلغانلىقى بىلەن بىللە، يەنە ئۇنىڭ دراماتىك ئامىللار بىلەن ئورۇنلاشتۇرۇلغان، دراماتىك شېئىرىي داستان بولغانلىقىدا گەۋدىلەنگەن. «قۇتادغۇبىلىك» مەيلى مەزمۇنى، مەيلى بەدىئىي شەكلى جەھەتتىن بولمىسۇن ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئۆزىدە تولۇق مۇجەسسەملەشتۈرگەن، كۆپ قىرلىق بىباھا خەزىنىگە ئايلانغان.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «بەخت كەلتۈرگۈچى بىلىم» (قۇتادغۇبىلىك) ناملىق ئەسىرىنىڭ ئۆلىمى تىزغاندا، ئۆز ئەمگىكىنىڭ ئۆلمەس تارىخىي قىممىتى ۋە ئىلمىي قىممىتىنى ئېنىق چۈشەنگەنىدى. ئۇ، داستانىنىڭ 112، 113، 114 - بېسىملىرىدا مۇنداق دەپ يازغان:

«قىممەتلىك سوۋغات تۇتتى مىڭ - مىڭچە قول، مېنىڭ بۇ سوۋغاتىم تا مەڭگۈ قالۇر.
قۇتادغۇبىلىكتۇر مېنىڭ سوۋغام ئول. نىچە يىغسا دۇنيا تۈگەيدۇ يوقاپ،
ئۇلارنىڭ سوۋغاتى كېلۇر ھەم كېتۇر، قالۇر سۆز پۈتۈلسە جاھانغا تاراپ.»
دەرھەقىقەت، ئۇ ئۆلمەس ئەسەر ئىدى. مانا بۈگۈن «قۇتادغۇبىلىك» جاھان مەدەنىيەت - تىنىنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى پارلاق دۇر دانىشىغا ئايلاندى. مانا بۈگۈن يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ نامى جاھان مەدەنىيىتى گۈلزارىدىكى مەڭگۈ ئۆلمەس ئەزىمەتلەر قاتارىدا يادلىنىۋاتقان بولدى. مانا بۈگۈن «قۇتادغۇبىلىك» ئارىدىن توققۇز ئەسىر ئۆتۈپ كەتكەنلىكىگە قارىماي، بىزنىڭ قەلبىمىزنى يورۇتۇۋاتقان مەردىپەت چىرىقىغا ئايلاندى، ھۈرمەت - ئېھتىرامىمىزنى قوزغىماقتا.

«قۇتادغۇبىلىك» نىڭ بەدىئىي قۇرۇلمىسىدىكى دراماتىك ئامىللار «قۇتادغۇبىلىك» تەتقىقاتىدا نەزەر - ئېتىباردىن چەتتە قالمايدىغان مۇھىم ئىستېتىك تېما. شۇنى تىلغا ئېلىش ھاجەتكى، چوڭ ھەجىملىك پەلسەپىۋى ئەسەرنى، ئىلمىي ئەسەرنى دراماتىك شەكىلىدە ئورۇنلاشتۇرۇش ۋە مۇۋەپپەقىيەتلىك بايان قىلىش

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ قەلىمىگە مەنسۇپ غايىەت زور ئىجادىي تۆھپە ھېسابلىنىشى كېرەك.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىنى تۈزگەندە ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ئۇزۇندىن بېرى مەۋجۇت بولۇپ كەلگەن شېئىرىيەت ئۇسلۇبى ۋە دراماتورگىيە ئەنئەنىلىرىدىن ساھىرلىق بىلەن پايدىلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىنى ئادەتتىكى دراماتىك ئەسەرلەرگە ئوخشاش خالىغانچە پېرسوناژلار ۋە دراماتىك سەھنە كۆرۈنۈشلەرى بىلەن نوقۇل سەپكىتاكىل قىلىپمۇ قويغىنى. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۆز ئەسىرىنى نوقۇل ئابستراكت چۈشەنچىلەرنى بايان قىلىدىغان نەزەرىيەۋى ئۇسلۇبتا ياكى مۇنداق ئابستراكت قائىدىلەرنى ئىپادىلەيدىغان شېئىرىي ژانېردا يېزىشىمۇ، ئوخشاشلا ئۆز ئەسىرىنى نوقۇل دراماتىك سەھنە ئەسىرى قىلىپ يېزىشۇمۇ مۇۋاپىق ئەمەس ئىدى. ئۇ پەلسەپىلىك، شېئىرىيەتلىك ۋە دراماتىكىلىقنىڭ ئاساسىي ئامىللىرىنى تاللىۋېلىپ، پەلسەپىلىك ئاساسىدا، شېئىرىي تىلدا، دراماتىك قۇرۇلمىدا بۇ ئالەمشۇمۇل قامۇسى ئەسەرنى يېزىپ چىقتى.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى دراماتىك ئامىللارنىڭ ئەڭ مۇھىمى تۆت ئاساسىي پېرسوناژنىڭ خاراكتېرى ۋە ئۇلارنىڭ مۇئەييەن سىۋىزىت (ۋەقە)، مۇئەييەن مەيداندىكى مۇئەييەن تېماتىكىلىق دىئالوگىدىن ئىبارەت بولدى.

مۇئەللىپ ئۆز داستانىغا تاللىۋالغان «تۆت» دراماتىك پېرسوناژنىڭ ئاساسىي ئامىلى بولغان «تۆت تارو» (تۆت زات) نى ئوخشاش ئۇلۇق تەرزىدە تاللىۋالغان بولۇپ، بۇنىڭ تەپسىلاتى مۇنداق:

1. ئەسەردىكى ھۆكۈمدار (پادىشاھ) - كۈنتۇغدى ئېلىمىگىن ئىبارەت. ئالىم بۇ پېرسوناژنى يۈكسەك دەرىجىدە غايىمۇلاشتۇرۇپ «ئادىل قانۇننىڭ سىمۋولى» قىلىپ كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ خاراكتېرىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشتىن بۇرۇن «كۈنتۇغدى ئېلىمىگىن» دېگەن بۇ ئىبارىنىڭ مەزمۇنى ئارقىلىق دەسلەپكى قەدەمدە ئۇنىڭ خاراكتېرىنى ئىپادىلەپ بەرگەن، مۇنداق ئىسىم - ئىبارىنىڭ مەزمۇنى ئارقىلىق پېرسوناژنىڭ ئىدىيەۋى خاراكتېرىنى ئىپادىلەپ بېرىش پەقەت «قۇتادغۇبىلىك» تىلا كۆزگە تاشلانغان خاس يېڭىلىقتىن ئىبارەت. پادىشاھ كۈنتۇغدى ئېلىمىگىن ئىسىمىنىڭ مەزمۇنى ھەققىدە يۈسۈپ خاس ھاجىپ داستانى -

نىڭ 824، -، 825، -، 826، -، 827 - بېيىتلىرىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«ئېلىم دېدى: ئالىم بۇ قىلىقم كۆرۈپ،
قويدى بۇ ئېتىمىنى كۈنگە ئوخشىتىپ.
قارا، كۈن ئۇۋالماس - ھەمىشە پۈتۈن،
يورۇغى بىردەكلا ۋە پارلاق تولۇن.

ئالىم ئادىل پادىشاھ كۈنتۇغدى ئېلىمىگىننىڭ ئىسىمىنى ۋە مەزمۇنىنى چۈشەندۈرۈپ بولغاندىن كېيىن كۈنتۇغدى ئېلىمىگىننىڭ خاراكتېرىنى تېخىمۇ روشەنلەشتۈرۈش ئۈچۈن داستانىنىڭ 406، -، 409 - بېيىتلىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«بۇ كۈنتۇغدى ئەردى، ئېتى بەلگۈلۈك،
جاھان ئىچىرە مەشھۇر قۇتى بەلگۈلۈك.
مىجەزى ئىدى تۈز ۋە خۇلقى ئوڭاي (مۇلايىم)،
سۆزى چىن، پۈتۈن ھەم كۆزى، كۆڭلى باي.

ئەقىللىق ۋە ئويغاق بىلىمچى زات ئىدى، يامانغا بىر ئوت، ياۋغا ئاپەت ئىدى. چەسۇر، مەغ-رۇر ئەردى ۋە قىلغى كۈنى، يۈكسەلتتى كۈندىن - كۈن بۇ خۇلقى ئۇنى. ئالىمنىڭ يۇقىرىدىكى شېئىرىدىن كۈنتۇغدى ئېلىمگ (پادشاھ) نىڭ ئەقىل - پاراسەتلىك، بىلىملىك، راستچىل، ئادىل، خەلققە چىن مەزھەبەت قويغان، ياۋغا (دۈشمەنگە) رەھىمسىز، مۇرەسسە قىلمايدىغان بىر پارچە ئوت بولۇپ ئاپەت يىغىدىغان ئاجايىپ باتۇرلۇقى بىلەن دۇنياغا مەشھۇر پادشاھ ئىكەنلىكى كۆز ئالدىمىزدا نامايەن بولىدۇ. داستاندىكى 2 - پېرسوناژ - ۋەزىر «ئايىتولدى» ئوبرازى بولۇپ، ئۇ بەخت - سائادەتنىڭ سەمۋولى قىلىنغان. يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ ۋەزىر ئوبرازىغا نېمە ئۈچۈن «ئايىتولدى» دەپ ئىسىم قويغانلىقىنى داستاننىڭ 730 -، 702 بېيىتلىرىدە مۇنداق بايان قىلىدۇ:

«بۇ ئايىتولدى ئېيتتى: مېنىڭ بۇ ئېتىم، كۈندىن - كۈن چوڭىيىپ يۇقىرى چىقۇر. خۇيۇم ئوخشىتىپ ئايغا قويىمىش ھېكم. تولۇن بولسا تولۇپ جاھان يورۇتار، ئاي ئاۋۋال تولمۇ كىچىك تۇغۇلۇر، جاھان خەلقى ئۇنىڭدىن يورۇقلۇق ئالار.» ئاي يېڭى چىققاندا كىچىك بولۇپ 15 كۈنلۈك بولغاندا تولدۇ (ئايىتولدى)، ئۇ - ئۆز يورۇقى بىلەن پۈتۈن جاھاننى يوزۇتىدۇ. ئادەممۇ تۇغۇلۇپ چوڭ بولىدۇ، ئوقۇپ بىلىم ئىگىسى بولۇپ ئەقىل - پاراسەتى بىلەن پۈتۈن جاھانغا تونۇلىدۇ. بۇ خۇددى يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ ئۆزىگە ئوخشاشتۇر. ئالىم ۋەزىر ئوبرازىغا يۇقىرىقىدەك مەزمۇنى ئۆز ئىچىگە ئالغان «ئايىتولدى» ئىسمىنى قويۇپ، ئايىتولدى ئوبرازىنىڭ خاراكتېرىنى داستاننىڭ 462، 463، 464، 465 - بېيىتلىرى ئارقىلىق تېخىمۇ يارقىن ئىپادىلەپ بېرىدۇ:

«بار ئەردى ئايىتولدى ئاتلىق تېتىك، چىرايلىق يۈز ئەردى، كۈرۈپ كۆز قامار، بۇ شۆھرەتنى ئاڭلاپ ئىتىندى ئىتىك. سۆزى يۇمشاق، تىلىدىن توغرىلىق تامار. يىگىت ئوغلان ئەردى مەجەزى بېسىق، پۈتۈن پەزىلەتنى تامام ئۆگىنىپ، بىلىملىك، ئوچۇق دىل، ئاڭلىق، ئەقىللىق. يۈرىدىكى شېئىردىن ئايىتولدى ئوبرازى - مەجەزى ئېغىر - بېسىق، سۆزى مۇلايىم، توغرا ۋە ھەق سۆزلەيدىغان، ئالىمجاناب ئەخلاق - پەزىلەتنى ئۆزىگە مۇجەسسەملەشتۈرگەن بىلىملىك زات ئىكەنلىكى شۇبھەسىز.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئايىتولدىنىڭ خاراكتېرىنى يارىتىپ بولغاندىن كېيىن «قۇتادغۇ - بىلىم» تىكى ۋە قەلىملىرىنى دراماتىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئايىتولدى ئوبرازىنىڭ بەخت - سائادەت سەمۋولى ئىكەنلىكىنى ئەمما بەخت - سائادەتنىڭ قارارسىزلىقىنى، تۇتۇشنى بىلىمىگە قولدىن تېز چىقىپ كېتىدىغانلىقىنى، بەخت - سائادەتنى تۇتۇپ تۇرۇش - نىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىلى - گۈزەل ئەخلاق - پەزىلەت ئىكەنلىكىنى ئېيتىدۇ. ئالىم ئايىتولدى ئوبرازى ئارقىلىق كىشىلىك پەلسەپە كۆز قارىشىنى روشەن ئىلمىي، بەدىئىي ۋاسىتىلەر بىلەن ئىپادىلەنگەن.

ئالىم ئۆزىنىڭ «قۇتادغۇ بىلىم» داستانىدىكى 3 - پېرسوناژنى يېزىشتا ئالىدى بىلەن ئۇنىڭ ئىسمىنى قويۇشتىن بۇرۇن بۇ ئوبرازىنىڭ خاراكتېرىنى تېخىمۇ يارقىن يارىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئوبرازغا قويۇلىدىغان ئىسىمىمۇ يۈكسەك بەدىئىي دىت بىلەن ناھايىتى

مۇۋاپىق تاللىمۇالغان. «ئوگ» دېگەن سۆزنىڭ مەنىسى ئەقىل - ئىدراك بولغانلىقتىن 3 - پېرسوناژ ئوگدۇلمىش (ۋەزىرىنىڭ ئوغلى) ئەقىل - پاراسەت سىمۋولى بولۇپ ئۇنىڭ ئوبرازى ئاتىسى ئايتولدىنىڭكىدىنمۇ يارقىنراق، ئالىمجاناب، يۈكسەك ئەقىل - پاراسەت ۋە بىلىمگە ئىگە، ئەقىل - پاراسەتى ۋە بىلىمى ئارقىلىق دۆلەت ۋە پۇخرالار ئۈچۈن جان - دىلى بىلەن خىزمەت قىلىشقا ئىنتىلىدىغان ئوبرازدۇر. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئوگدۇلمىشنىڭ روھىي دۇنياسىنى داستاننىڭ 1601، 1602، 1603 - بېيتلىرى ئارقىلىق مۇنداق ئېچىپ بېرىدۇ:

«سۆيۈپ يەرنى ئوگدۇلمىش دېدى: ئەي خان، ئۇلۇغ بەگ قەدىرلەر خىزمەتچىنى ئول. ئېلىگ خۇشلۇقى خوپ ماڭا ھەر زامان. تىلەسەڭ قەدىرلەر ۋە ياكى خار قىل، ئۇلۇغۋار بېگمەسەن، مەن خىزمەتچى قۇل، پىدا قىلدىم ئۆزۈم ساڭا ئەمدى، بىل.»

ئوگدۇلمىش ئوبرازى خەلقنىڭ خىشالىمقى، بەخت - سائادىتى ئۈچۈن ئۆزىنى پىدا قىلغان ئالىمجاناب ئوبرازدۇر.

ئالىم بىلىم بىلەن ھەممە ئىشنىڭ يۈرۈشۈپ كېتىدىغانلىقىنى ئوگدۇلمىش بىلەن كۈنتۇغدى ئېلىگنىڭ دراماتىك سۆھبەتتىكى سوئال - جاۋابلىرى ئارقىلىق تېخىمۇ ئېنىق ئىپادىلەپ بېرىدۇ.

«بىلىمىمىز تۇغۇلار، يۈرۈپ ئۆگىنۈر،
بىلىم بىلسە ئىشلار ئۇتۇغلىق بولۇر.
ئانادىن تۇغۇلغان بىلىمىمىز تۇغار،
بىلىمىنى ئۆگىنىپ ئۇ تۆرگە چىقار.»
(1680، 1681 - بېيت)

ئالىم ئۆز داستاندا ئوگدۇلمىش ئوبرازى ئارقىلىق گۈزەل ئەخلاقىي پەزىلەتنى مەدھىيىلەپ، ھەر خىل ئەخلاقىي قىلمىقلارنى قاتتىق تەنقىد قىلىدۇ. ئالىم بۇنى كۈنتۇغدى بىلەن ئوگدۇل - مىشنىڭ دراماتىك پائالىيىتى ۋە سوئال - جاۋابلىرى ئارقىلىق مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇنلاشتۇرىدۇ. نەتىجىدە، ئەسەردىكى ئوگدۇلمىش ئوبرازى ھەر جەھەتتىن تاكامۇللاشقان بىر پۈتۈن مۇكەممەل ئوبرازغا ئايلىنىدۇ.

ئەسەردىكى تۆتىنچى پېرسوناژ ئردغۇرەش بولۇپ، ئۇ، قانائەتنىڭ سىمۋولى ھېسابلىنىدۇ. بۇ بىر مۇرەككەپ شەخس بولۇپ، ھەم ئالىم، دانىشمەن ھەم پەيلاسۇپ، شۇنداقلا رېئال دۇنيا - دىن قول ئۈزگەن زاھىد. ئۇ - بۇ دۇنيانى ئىككى كۈنلۈك قونالغۇ، كىشى ئۈچۈن ئىزاغىنە يېمەكلىك بىلەن بەدەننى ياپقىمىدەك بىر پارچە لاتا بولسىلا كۇپايە، باشقىسىنىڭ بەرى ئاۋا - رىگەرچىلىك دەپ تونىغا چقا خەلقنى ئايرىلىپ تىغاغا چىقىپ ئەتىدىن كەچكىچە ئىسادەت بىلەن كۈن ئۆتكۈزىدىغان تەركىي دۇنيا ئۆلىما ئوبرازى. ئالىم، ئودغۇرەش بىلەن ئوگدۇل - مىشنىڭ سوئال - جاۋابلىرى ئارقىلىق ئودغۇرەشنىڭ ئوگدۇلمىشكە بەرگەن جاۋابىدىن ئودغۇرەشنىڭ روھىي دۇنياسىنى تېخىمۇ ئېنىق بىلىۋالالايمىز.

ئوبرازلارنىڭ سوئال - جاۋاب شەكلىدىكى دراماتىك سۆھبەتتىكى يېزىش ئارقىلىق دۇنيا - دىكى بارلىق بىلىملەرنى بىزگە بىرمۇ - بىر ئېنىق قىلىپ ئېيتىپ چۈشەندۈرۈپ بەرگەندىن سىرت، شۇ ئوبرازلارنىڭ كىشىلىك دۇنيا قارىشىنى بايان قىلىپ، ئوبرازلارنىڭ ئىچكى دۇنيا - سىنى - خاراكتېرىنى تېخىمۇ روشەن ئىپادىلەپ بېرىش - ئالىمنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا دراماتىكىلىق ئوبرازلار يارىتىشىدىكى ئۆزگىچە ئالاھىدىلىكتۇر.

ئودغۇرمىش ئوگدۇلمىشكە تۆۋەندىكىچە جاۋاب بېرىدۇ:

«يالاڭغاچ تۇغۇلدى، ئەرىيلىك كېتتۇر،
نېمەگە كېرەك مال، ئۇ ھامان قالۇر.
نەچۈن ئالدىنارسەن ئايا ئۆلگۈچى،
ئۆزۈڭ ئىككى كۈنلۈك قونۇق بولغۇچى.»

يۇقىرىدىكى شېئىر ئارقىلىق ئودغۇرمىشنىڭ: بۇ دۇنيا ئىككى كۈنلۈك قونالغۇ،
ئادەمنىڭ بۇ دۇنياغا كېلىشى ئۇ دۇنياغا كېتىشى ئۈچۈن دېگەن قارىشىدىن ئودغۇرمىشنىڭ
ئۆلۈمنى كۈتۈپ، پانىي دۇنيانىڭ پۈتۈن ئىشلىرىدىن قول ئۈزگەن بىز «زاھىد» ئىكەنلىكى
مەلۇم بولىدۇ.

III

«قۇتادغۇبىلىك» تىكى تۆت پېرسوناژنىڭ سۆز - ھەرىكىتىدىن تەركىب تاپقان ۋەقەلەرنى
درامما تىكىلىق ئورۇنلاشتۇرۇشۇمۇ يۇقىرى ماھارەت بىلەن ئېلىپ بېرىلغان. بۇنىڭ ئومۇمىي
تەپسىلاتى مۇنداق: كۈنتۇغدى ئېلىگ ئۆزىنىڭ ئادىللىقى بىلەن دۇنياغا تونۇلدى. بۇنى
ئاڭلىغان ئايتولدى كۈنتۇغدى ئېلىگكە خىزمەت قىلىش ئۈچۈن سەپەرگە ئاتلىنىدۇ. ئايتولدى
ئۆزىگە ھەمراھ كوسەمىشنى تاپىدۇ، كوسەمىش كۈنتۇغدى ئېلىگكە يېقىن ھاجىپنى تاپىدۇ،
ھاجىپقا ئايتولدىنىڭ كۈنتۇغدى ئېلىگ بىلەن كۆرۈشۈش ئارزۇسىنى ئېيتىدۇ. ھاجىپ بۇ
خەۋەرنى كۈنتۇغدى ئېلىگكە ئېيتىدۇ. كۈنتۇغدى ئېلىگنىڭ ئىجازىتىنى ئالغاندىن كېيىن
ئايتولدى كۈنتۇغدى ئېلىگ ھوزۇرىغا كىرىدۇ. ئايتولدى بىلەن كۈنتۇغدى بەخت - سائادەت
ھەم ئۇنى تۇتۇپ تۇرۇشتىكى بىردىنبىر چارە - گۈزەل ئەخلاق بولۇش كېرەكلىكى ھەققىدىكى
سوئال - جاۋابلاردىن كېيىن كۈنتۇغدى ئېلىگ ئايتولدىنىڭ ئەقىل - پاراسىتىگە، بىلىمىگە
قايىل بولۇپ ئۇنىڭغا تون كەيدۈرىدۇ ھەم ئۆزىگە ۋەزىر قىلىدۇ. ئايتولدى سەمىيە -
سادىقلىق بىلەن كەچ يېتىپ، سەھەر تۇرۇپ كۈنتۇغدى ئېلىگ ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. خەلق
ئۈستىدىكى ئېغىر ئالۋاڭ - سېلىق ئېلىپ تاشلىنىدۇ. خەلق ئاسايىشلىقتا خاتىرجەم
تۇرمۇش كەچۈرىدۇ. ئەمما ياشىنىپ، كېسەل بولۇپ قالغان ئايتولدى ئالەمدىن ئۆتۈش ئالدىدا
ئوغلى ئوگدۇلمىشنى چاقىرتىپ، ئۇنىڭغا، كۈنتۇغدى ئېلىگكە ياخشى خىزمەت قىلىش ھەققىدە
نەسىھەت ھەم ۋەسىيەت قىلىدۇ. ئايتولدى ئوغلى ئوگدۇلمىشنى كۈنتۇغدى ئېلىگكە تاپشۇرىدۇ.
ئايتولدى ئالەمدىن ئۆتىدۇ. كۈنتۇغدى ئايتولدىنىڭ ۋاپاتىغا ئىنتايىن قايغۇرىدۇ. كۈنتۇغدى
ئوگدۇلمىشنى ئوردىغا چاقىرتىدۇ. ئەقىل - پاراسەت، بىلىم، گۈزەل ئەخلاق، كىشىلەر ئارا
مۇناسىۋەتتە ئاق كۆڭۈل بولۇش، دۆلەتنى ئىدارە قىلىشتا ئادىل قانۇن بولۇش كېرەكلىكى
توغرىلۇق سوئال - جاۋابلاردىن كېيىن كۈنتۇغدى ئېلىگ ئوگدۇلمىشنى ئوردىغا خىزمىتىگە
قويىدۇ. ئوگدۇلمىش ئاتىسى ئايتولدىغا ئوخشاش كۈنتۇغدى ئېلىگ ئۈچۈن ئۆزىنى پىدا
قىلغان ھالدا خىزمەت قىلىدۇ.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە، كۈنتۇغدى ئېلىگ ئوگدۇلمىشتىن ئۆزىگە ئوخشاش بىلىملىك كىشىلەر
بار - يوقلۇقىنى، ئەگەر بولسا ئوردىغا خىزمىتىدە ئۆزىگە ھەمراھ قىلىشنى ئېيتىدۇ. ئوگدۇلمىش:
ئودغۇرمىش ئاتلىق ئالىم، دانىشمەن كىشىنىڭ بارلىقىنى، بىراق ئۇنىڭ بۇ دۇنيانى ئىككى
كۈنلۈك قونالغۇ، ئادەمگە ئەڭ ئاخىرى ئەسقاتىدىغىنى ئۇ دۇنيا دەپ بۇ دۇنيادىن قول ئۈزۈپ

تاغدا ئىبادەت قىلىپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتىدۇ. كۈنتۈغدى ئودغۇرمىشىنى تاغدىن ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن نامە يېزىپ ئوگدۇلمىشىنى ئودغۇرمىش قېشىغا (تاغقا) ئەۋەتىدۇ. بۇلار دۇنيا قاراش توغرىلۇق بەس - مۇنازىرە قىلىشىدۇ. كۈنتۈغدى ئودغۇرمىشقا تاغدىن قايتىپ خەلىق ئىچىگە كېلىپ ئوردىدا خىزمەت قىلىش توغرىلۇق ئۈچ قېتىم خەت يېزىپ ئەۋەتسىمۇ ئودغۇرمىش كۈنتۈغدى ئېلىگ ھەم ئوگدۇلمىشنىڭ كۆز قاراش ۋە تەشەببۇسلىرىغا قوشۇلمايدۇ. ئەمما، ئودغۇرمىش ئالەمدىن ئۆتۈشتىن بۇرۇن ئۆزىنىڭ تەركىمى دۇنيالىق قارىشىغا پۇشايىمان قىلىدۇ.

«قۇتادغۇبىلىك» ئۆز سەھىپىلىرىنى يۇقىرىقى ۋەقەلىكنى داستان ياكى دراما شەكلىدە ئىپادىلەش ئۈچۈن يېزىلغان بولماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ ئىجتىمائىي پەلسەپىۋى قاراشلىرىنى جانلىق گەۋدىلەندۈرۈش مەقسىتىدە يۇقىرىقى ۋەقەلىكتىن ۋە ئۇنىڭ دراماتىك پېرسوناژلار ئارقىلىق دراماتىك ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئۈستىلىق بىلەن پايدىلانغان.

IV

«قۇتادغۇبىلىك» داستاندا دراماتىك خۇسۇسىيەت دراماتىك پېرسوناژ، دراماتىك سۆز - ھەرىكەت قاتارلىقلار جەھەتتە يارقىن كۆزگە تاشلانغاندىن باشقا، ئۇ تۈرلۈك سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاقىي زىددىيەتلەر تۈپەيلى يۈز بېرىدىغان كىشىلىك دۇنياسىدىكى پىچىقلىرى، دراماتىك توقۇنۇشلارغا سەۋەب بولىدىغان تۈرلۈك مەجەز - خاراكىت-تېرلار توغرىسىدىمۇ توختىلىدۇ. بىز «قۇتادغۇبىلىك» تە سۆزلەنگەن بۇ جەھەتتىكى بايانلارنىڭ جەمئىيەت ھاياتىدىكى، جۈملىدىن ئۇنىڭ ئىنكاسى بولغان سەنئەتتىكى دراماتىك قىممىتىنى نەزەر - ئېتىباردىن چەتتە قالدۇرالمىمىز. ۋەھالەنكى، دراماتىك ئەسەرلەردە بىرەر ئاساسىي ئىدىيە، مەجەز ۋە خاراكىتلىرىنىڭ زىددىيەت ۋە توقۇنۇش پەيدا قىلىش جەريانلىرى ۋە ئاقىۋەتلىرى تەسۋىرلىنىپ كەلگەن بولسا، «قۇتادغۇبىلىك» تە بۇ ھەقتە مۇجەسسەم ئىلمىي ۋە ئەخلاقىي تەپەككۈر ئىلگىرى سۈرۈلگەن:

مەلۇمكى، ئەنگلىيەنىڭ مەشھۇر دراماتورگى ۋىليام شېكسپېر (1616 - 1564) نىڭ دۇنياغا داخلىق تېراگىدىيە ئەسىرى «ئوتپىللو» نى مىسالغا ئالىدىغان بولساق، ئۇنىڭدا ۋەقەلىك مۇنداق داۋام قىلىدۇ: نېگىر سەركەردە ئوتپىللو دېڭىزدا يۈرۈش قىلىپ ياۋروپاغا كېلىپ ئۇ يەردە ئاق تەنلىك رىستىمىنا ئىسىملىك بىر گۈزەل قىز بىلەن ياخشى كۆرۈشۈپ توي قىلىشىدۇ. ئوتپىللو نىڭ يېنىدىكى ياگو ئىسىملىك بىر ئاق تەنلىك ئەمەلدار رىستىمىنانى ياخشى كۆرىدۇ. ئىككىسىنىڭ تۇرمۇشىنى بۇزۇش ئۈچۈن ھىيلە - مەكىر ئىشلىتىدۇ. بىر كۈنى رىستىمىنا باغدا سەيلى قىلىپ يۈرۈپ قولىغا ئىلگىرى چۈشۈرۈپ قويىدۇ، قولىغا ئىلگىرى ياگو تېپىۋالىدۇ. ياگو پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، رىستىمىنا مېنى ياخشى كۆرىدۇ، قولىغا ئىلگىرى ماڭا تەقدىم قىلدى، دەيدۇ... بۇنىڭغا ئىشىنىپ قالغان ئوتپىللو غەزەپنى باسالماي رىستىمىنانى بوغۇپ ئۆلتۈرۈپ قويىدۇ. ياگونىڭ يالغانچىلىقى - سۈيىقەستى پاش بولغاندىن كېيىن ئوتپىللو ياگونى ئۆلتۈرىدۇ. كەينىدىن ئۆزى ئايالى رىستىمىنانىڭ يېنىغا كېلىپ ئۆلۈۋالىدۇ... ئۇ ئىككىسىنىڭ جەسەتى قويلغان پاراخوت يىراق دېڭىزغا قاراپ يول ئالىدۇ. دراما شۇنداق ئاخىرلىشىدۇ.

شېكەسپىرنىڭ دۇنياغا مەشھۇر بۇ تراگېدىيىسىدە ئىپادىلىمەكچى بولغان ئىدىيىنى ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 322، 323، 324 - بېيىتلىرىدا مۇنداق گەۋدەلەندۈرۈپ ئۆتكەنىدى:

«ئەي ئاقىل، غەزەپنى قىل ئۆزىدىن يىراق،
 ئاچچىقتىن يىراق بول، ئال ياخشى ئاتاق،
 بۇ ئاچچىق، غەزەپتىن سەن ئەيلە ھەزەر،
 يېقىن كەلسەڭ ئولغاي ھاياتىڭ خەتەر،
 غەزەپلىك ئىشىڭ ئۇ پۇشايمان بېرۇر،
 قىزىققانلىق ئولساڭ ئىشىڭ بۇزۇلۇر.»

يۇقىرىدا ئېيتقاندا «ئوتېللو» تراگېدىيىسىدىكى باش قەھرىمان ئوتېللو مەسىلىگە يولۇققاندا قىزىق قان بولۇپ ئاچچىقنى باسالمايدىغان، غەزىپى كۈچلۈك بولغانلىقتىن ئۆز ئايالىنىڭ ئۆلۈشىگە سەۋەبچى بولغان. ئۇ ئاخىرى پۇشايمان ئىچىدە ئۆز ھاياتىدىن ئايرىلغان. بۇ پاجىئەلىك زىددىيەتنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ياگو سىمپاقىدىكى كىشىلەر توغرىلۇق ئالىم «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 1326 - بېيىتىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ:

«تىلىڭدىن چىقارما ھېچ يالغان سۆزۈڭ،
 بۇ يالغان بىلەن خار بولۇرسەن ئۆزۈڭ.»

يۈسۈپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا دراماتىك يېزىش ئۇسۇلى بىلەن كۈنتۈغدى، ئاپتوندى، ئوگدۈلمىش، ئودغۇرمىش قاتارلىق پېرسوناژلارنىڭ ئۆزئارا سوئال - جاۋابلىرى ئارقىلىق ئىنسانلاردىكى ئېسىل ئەخلاقى - پەزىلەت، شۇنداقلا، كىشىلەر ئارىسىدىكى ئۆزئارا سەمىمىي - سادىق بولماسلىق، يالغان سۆزلەش، قارائىيەتلىك قىلمىشتەك ئىنسانچىلىققا مۇخالىپ ئىللەتلەرنى؛ قىزىققان، سەۋرى - تاقەتسىز كىشىلەرنىڭ يارىماس مەجەزە ئۆزىگە ۋە كىشىلەرگە ئېغىر زىيان كەلتۈرىدىغانلىقىنى، ھەتتا ئۆلۈم ھادىسىسى كېلىپ چىقىدىغانلىقىنى ئىپادىلەپ ئۆتىدۇ.

ئىتالىيەنىڭ ئاتاقلىق دراماتورگى كارل گاردونى (1793 - 1707) يازغان «ئىككى بايىغا بىر مالاي» ناملىق كومېدىيىسىدىكى ۋەقەلىك يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ، كىشىلەرنىڭ ياخشى - يامان خۇي - پەيلى ھەققىدىكى قاراشلىرىنى تەستىقلايدۇ.

ئەر خوجايىن فلوروندى ئۆزىنىڭ مەشۇغى ئايال خوجايىن پىياتىردىچىنى ئىزدەپ ئۆزى تۇرغان شەھەردىن بۇ شەھەرگە كېلىپ مېھمانخانىغا چۈشۈپتۇ. ئايال خوجايىنمۇ ئاشىقنى تېپىش ئۈچۈن بۇ شەھەرگە ئەرەنچە ياسىنىپ كېلىپ ئۇ مېھمانخانىغا چۈشۈپتۇ. لېكىن ھەر ئىككى خوجايىن بىر - بىرى بىلەن ئۇچرىشالمايدۇ. پەقەتلا بىرلا ۋاقىتنىڭ ئىچىدە ئىككى خوجايىنغا تەڭلا خىزمەت قىلىۋاتقان ئەر مالاي تىرىقاتىللو خەت تونىمىغانلىقى سەۋەبىدىن ئىككى خوجايىننىڭ نەرسىلىرىنى ئالماشتۇرۇپ قويۇش نەتىجىسىدە ئەر خوجايىن بىلەن ئايال خوجايىن بىر - بىرى بىلەن تېپىشىدۇ، ئۇلار مۇراد - مەقسىتىگە يېتىدۇ. ئەر مالاي تىرىقاتىللو مۇرادىغا يېتىدۇ. بۇ ئاتاقلىق كومېدىيىنىڭ باش قەھرىمانى مالاي تىرىقاتىللو بولۇپ ئۇنىڭ مەجەز - خۇلقى - ئالىم «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا تەسۋىرلىگەن تۆۋەندىكى ئىدىيىگە ۋەكىللىك قىلىدۇ:

«خىزمەتچى بېگىگە كۆيۈمچان كېرەك، كۆيۈمچان ۋە سادىق ئىشچان بىر قولى-
 كۆيۈمچان بولۇشچۇن ئۇ ئىشچان كېرەك. قىلۇر چىڭ كۈنۈ - تۈن بۇ بەگلىك ئولى.»
 (549 - بەت، 32 - باب)

«چېچەنلىك بىلەن ئەرتىلەككە يېتەر، چېچەنلىك بىلەن بىلسە تۈرلۈك بىتىك،
 بىلىم بىل، ئەقىل تاپ، كېيىن ئىشنى قىل. بىتىك بىلسە ئادەم بولۇر ئۇ تېتىك.»
 (561 - بەت)

يۈسۈپ خاس ھاجىنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدىكى تۆت پېرسوناژنىڭ درامماتىك پائالىيىتى ناھايىتى چوڭ ۋە مۇرەككەپ ۋە قەيىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالمىغان، كەينىدىن زىددىيەتمۇ يوق. لېكىن ئالىم تۆت پېرسوناژنىڭ سېئال - جاۋاب شەكلىدىكى سۆھبىتى ئارقىلىق كىتاب خانىنى ئۆزىگە شۇنداق جەلپ قىلغانلىكى، كىشىلەر بۇ داستاننىڭ سەھىپىلىرىدىن ھەرگىزمۇ زېرىكىشلىك ھېس قىلمايدۇ. ئوقۇغانسېرى مەپتۇن بولۇپ بىلىم خەزىنىسىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتىدۇ. كىشى ئۇنىڭدىن نۇرغۇن يېڭى - يېڭى بىلىملەرنى ئالىدۇ، ئەقىل بۇلىقىنى ئاچىدۇ. درامماتىك ئۈلگە يارىتىش ئارقىلىق ئەقلى بىلىم بېرىش - «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ ئاساسىي ئۈنۈمدارلىقى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

V

جاھان سەنئەت تارىخىدىكى ئاتاقلىق دراملار ياكى پاچىئەلىك تېراگمىدىيىلەر بولسۇن، ئەينى زاماندىكى بارلىق قاباھەت ۋە ئىللىتلەرنى پاش قىلىش، مەسخىرە قىلىش ۋە قامچىلاشنى ئۆزىنىڭ بەدىئىي ۋاسىتىلەر ئارقىلىق ئېرىشكەنچى بولغان ئىجتىمائىي مەقسىتى قىلىدۇ. ئىجتىمائىي مەقسەتسىز بەدىئىي ئەسەر، جۈملىدىن درامماتىك ئەسەر بولۇشى مۇمكىن ئەمەس. يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇلۇغ مۇتەپەككۈر، ئەدىب سۈپىتىدە ئەينى زاماندىكى ناھەقچىلىق، ئادالەتسىزلىك ئۈستىدە دادىللىق بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدۇ. ئۇ:

«قاۋاق تۈرمە بۈگۈن، ئەي دانا ماڭا،
 يەنە ئۈزۈر ئېيتسام ئەيمىنىپ ساڭا»

(79 - بەت 7 - باب)

دېگەن مىسراسى ئارقىلىق شۇ دەۋردىكى ناھەقچىلىق - ئادالەتسىزلىكنى «تۈرمە» دەپ جاكارلايدۇ. ئۇ مۇشۇنداق شارائىتتا تۈرۈپ باتۇرلۇق بىلەن شۇ ۋاقىتتىكى رېئال جەمئىيەتكە بولغان كۆز قارىشىنى تۆۋەندىكى مەزمۇنلار بىلەن ئىپادىلەپ بېرىدۇ:

«ئەي بىلىملىك كىشى، ئەتراپىڭغا بىر باق. نېمىلەرنى كۆرەرسەن، بىلىملىكلەر خارلانغان، ئېتىباردىن چۈشكەن، چەتكە قېقىلغان... ئەقىللىقلار تىلىسىز، ئۇلار ئاغزىنى ئاچماس... ھالالنىڭ پەقەت ئېتىلا قالدى، ھەممە ياقنى ھارام قاپلىدى، بۇنى سەزگەن كىشى يوق... ۋاپا ئورنىنى جاپا ئىگىلىدى، توغرا يولدا ماڭغان كىشى نەدە؟»

(مۇقەددىمە، 10 - بەت)

بىز بۇ جاراڭلىق مىسرالارنى ئوقۇغۇنىمىزدا ئۇلۇغ دراماتورگ، شائىر شېكىسپېرنىڭ: «ۋىجدان دېدەك بولدى بۈگۈن ناھەقلىقنىڭ سەردارىغا» دېگەن مىسراسى چۈشۈرۈلگەن مەشھۇر سۆنپىتىنى ئەسكە ئالماي تۇرالمىمىز.
 (ئاخىرى 7 - بەتتە)

ھۆكۈمەت

(ھېكايە)

ئابدۇللا ساۋۇت

1

— ھوش، ھوش! ئوت كەتتى! ئوت... ھوش-
شاڭ - ھوش!... جۈمە نامىزىدىن يېنىمۇت-
قان سەمەر ھەممىگە تونۇش، ھەم كۈلكىلىك
ھەم قورقۇنچىلىق، قوپال ئاۋازدىن چىچۇپ،
بىللە كېلىۋاتقان جامائەتنىڭ ئارقىسىغا
ئۆتۈۋالدى، ئەمما...

— كۆردۈم سىلەمنى! ھوش، مۆكەمسىلە ھوش،
كۆردۈم سىلەمنى! ئوت كەتتى! ھوش-شاڭ -
ھوش!...

جاناب-بۇۋى كوچىنىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ
چېتىگە ئۆتتى - دە، ئۇدۇل كېلىپ سەمەرنىڭ
قوللىرىغا ئېسىلدى، دواسىغا مۇشتلىدى،
شەپكىسىنى سىلاپمۇ قويدى.

— تەنجاڭ، ئاران تاپتىم سىلەمنى، ھوش...
كەلسىلە، - جانا بۇۋى سەمەرنىڭ قولىدىن
تارتىپ بىر چەتكە چىقتى، - پىكىرىم بار،
ئاڭلاملا؟ ھوش- ھوش... مۇنداق گەپتى،
بىر پىكىر...

— ئاڭلاي، بۇۋىم... - سەمەرنىڭ كۆزلىرى
ئالاق - جالاق بولدى، ۋۇجۇدىنى مۇزدەك
سوغۇق بىر ئېقىم شۈركەندۈرۈۋەتتى، قىسقا

ئىتتىپ ئىچىمىسەن، ساقىمىسەن، ماڭ جوھۇتا
 جاننا بۇۋى ئاخىرى ئۇنى كىچىمىسەننىڭ
 شەرقىي چېتىدىكى تاملىرى پۈتكەن بولسىمۇ -
 مۇ، ئۈستى تېخى يېپىلمىماي تۇرۇۋاتقان قۇ -
 رۇلۇش ئورنىغا ئېلىپ كەلدى. سەمەر دوۋ -
 سۇنى چىڭقىلىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ يان -
 چۇقىدىن دورا شېشىسىنى ئالدى - دە، سىمىل
 بېستىرول تاپىتىكىسىدىن ئىككى تالنى ئاغ -
 زىغا سېلىپ يۇتۇۋەتتى.

- بۇ ئەخلەتلەر ... مېنىڭ، - دېدى جان -
 نا بۇۋى ۋە قوللىدىكى تاياقنى سەمەرگە
 تەڭلىدى، - تۈتە، مالتىلا. بايا ئېتىكىمىدە -
 كى ئەخلەتنى تۆكسەم يېڭىدىكى پۇللىرىم -
 مۇ چۈشۈپ ئەخلەتكە ئارىلىشىپ كېتىپتۇ،
 مالتىلا، پۇلۇمنى تېپىپ بەر، ھوش ... ئا -
 دۇكىرىم ھاجىغا بېرىمەن، ساقلاپ بېرىدۇ.
 سەمەر ئىندىمەستىن ئەخلەتلەرنى مالتى -
 لاشقا باشلىدى. كىشىلەر جاننا بۇۋىنىڭ ھەر
 كۈنى دېگۈدەك ناھىيە بازىرى ئىچىدىكى
 ئىدارە، مەكتەپ، شىركەتلەرنىڭ ھويلىلىرىدىن
 كى ئەخلەتلەرنى ئېتىكىگە ئېلىپ كىچىمىدا
 ئۇياندىن بۇيانغا چېپىپ يۈرگىنىنى كۆرەت -
 تى. قىزىقى شۇكى، ئۇ ئۆزى دۆۋىلىگەن ئەخ -
 لەتلەرنى بىر ئورۇندىن ئىككىنچى ئورۇنغا، ئۇ
 يەردىن ئۈچىنچى بىر ئورۇنغا توشۇپتتى. ئۇ
 قايسىلا ئۆيگە كىرسە ئۆي ئىگىلىرى، بولۇپ
 مۇ ئاياللار، قىزلار كونا كۆڭلەك، كاستۇم -
 يوپىكا، ياغلىق، مايكا، پايپاقلىرىنى بېرىد -
 شەتتى، بۇ كىيىملەرنىڭ ئىچىدە دۇخاۋا،
 سارجىنىڭ ھەر خىللىرىدىن، نىلۇن، دىلۇن ...
 دىن تىكىلگەنلىرىمۇ بار ئىدى. جاننا بۇۋى
 دۇخاۋا كۆڭلەك ياكى سارجا يوپىكا كىيىگەن
 چاغلىرىدىمۇ ئوخشاشلا ئېتىكىگە ئاشخانا
 ياكى ئۆزى يەردىن بەرگەن ھەر قانداق قو -
 يۇق - سۇپۇق تاماقلارنى ئالاتتى - دە،

بۇرۇتلىرى لىكىدايتتى؟ - ئاڭلاي، ھەر گەپ
 بولسا ... ھە، پىكىر دېدىلىمۇ، قۇلەقىمغا
 دېسىلە، قېنى ...

سەمەر خۇددى بويىنىدىن باغلانغان موزاي
 ئىگىسىنىڭ كەينىدىن مېڭىشقا مەجبۇرلانغان -
 دەك جاننا بۇۋىگە ئەگەشتى، كىچىمىدا كېت -
 ۋاتقان جامائەت، ئۆتكۈنچىلەر، ئوقەتچىلەر
 جاننا بۇۋىنىڭ قىلىقلىرىدىن قىر - قىر كۈ -
 لۇشۇپ قېلىشتى.

- جاننا، ھەي جاننا، - سەمەر كىچىمىدا
 كېتەۋاتقانلارنىڭ ئەجەبلىنىپ قاراۋاتقانلى -
 قىنى، كۈلۈۋاتقانلىقىنى، مەسخىرە قىلىۋات -
 قانلىقىنى بىلىپ تۇراتتى، نومۇستىن
 يەرگە كىرىپ كەتكەندەك بولۇپ جاننا بۇۋىگە
 يېلىناتتى، - جاننا، ئوبدان خېنىم، گۈلۈم، دە،
 نېمە گېپىڭ بار؟ پۇل خەجلىمەن؟ مە ماۋۇ
 پۇلنى، توختا، مېنى سۆرىمە.

- پۇل دەمىمىز، ھۇ جوھۇتا! - جاننا بۇۋى
 كەينىگە قارايمۇ قويماستىن دېدى، - ئۇن -
 داق سېسىق پۇلۇڭغا ئاشىقىمىدىم مەن، جالاپ
 خوتۇڭغا ئوسما ئېلىپ بەر، ئوسما، ھوش -
 ھوششاڭ، ئوت كەتتى! ئوت ...

جاننا بۇۋى ئادەم بار يەردە ئۇنى «سىلە،
 ئۆزلىرى» دەپ ئاتاىپ، يالغۇز يەردە «سەن» -
 لەپ، پەس ئاۋازدا، ئاغزىنى بۇزۇپ تىللايت -
 تى، ھاقارەتلەيتتى، سەمەر ھەممىگە كۆنۈش
 كە مەجبۇر بولغاچقا، تارتقان ۋىجىدانسى
 ئازابلىرىنىمۇ ئىچىگە يۈتۈپ ئۆتكۈزۈۋېتتەت -
 تى، ئۇنىڭ ئون ئىككى يىللىق ھاياتى مۇشۇ
 ئازاب ئىچىدىكى سۈكۈتكە سىڭىپ كەتكەنىدى.

- جاننا، قىزىڭ گۈلۈم، چىرايلىقىم، رەھىم
 قىل، ئىچىڭ ئاغرىسۇن، ھېلىقى كىيىمىنىم
 قوزغىلىپ قالغىلى ئىككىسى - ئۈچ كۈن بول -
 غان ... مەن ...

- قوناق ساقىي ئېكەن بېرىمەن، قاي -

ئۇدۇل سەمەرنىڭ ھويلىسىغا كىرىپ قوي، تو خۇلارنىڭ ئالدىغا تۆكەتتى، ئاندىن بۇلغىنىپ مەينەتلەشكەن ئېتىكىگە قايسىمىز ئىدارە ھويلىسىدىكى ئەخلەتلەرنى ئېلىپ كۆچمىدا ئال-چاڭلاپ، ئۇسسۇل ئوينىاپ، يۈگۈرۈپ مۇشۇ يەرگە كېلەتتى، ئېتىكىدىكىنى تۆكۈۋېتىپ ئەخلەت دۆۋىسىنىڭ يەنە بىر تەرىپىدىن ئېتىكىگە ئەخلەت توشقۇزۇپ، ئىككىنچى بىر ئورۇندىكى ئەخلەت دۆۋىسىگە قاراپ يۈگۈرەيتتى.

بىر سائەت ... ئىككى سائەت ئۆتتى، سەمەر توڭغۇپ تەتەرەيتتى، دوۋسۇنى چىڭقىلىپ تەرتى قىستايتتى، قولىدىكى تايپاق تىنماي ھەرىكەتلىنەتتى، سىنچىلاپ قارىغان كۆزلىرى پۇل ئەمەس، قەغەز، شېشە، سۇلياۋ، لاتا - پۇتا ئارىلىشىپ كەتكەن توپا - تۇماننىملا كۆرەتتى، دۈمچىيىپ ئىشلىگەنچە بېلى تېلىپ ئاغرىيتتى، بەدىنى غۇزۇدا قورۇلۇپ تەترەپ كۆز ئالدى قاراڭغۇلىشاتتى، پېشانىسىدىن سوغۇق تەرتەپچىرەيتتى، رەڭگى بىر تاتىرىپ بىر قارىياتتى. ئۇنىڭ تەستەگەۋ-دېسىنى كۆتۈرۈپ قارىۋېدى، ئەخلەت دۆۋىسىنىڭ يېرىمىدىن ئازراقىنى سالتىملاپ بوپتۇ.

سوغۇق كۈچەيمەكتە، جاناب-بۇۋى تېۋىتلىرى چۈشۈپ ئۆتكەن يېشىل دۇخاۋا كۆڭلەك بىلەنلا تۇراتتى، زەھەردەك ئاچچىق سوغۇق ئۇنىڭغا تەسەر قىلمايدىكەن؟ تېخى ئۇ ئىشتانسىز، يالىڭايغ ... سەمەر چىدىيالىماي تايپاقنى تاشلىدى-دە، بېلىنى تەستە رۇسلاپ نېرىدراقتىكى خىشى دۆۋىسىنىڭ ئارقىسىغا ئۆتۈپ ئولتۇردى ... ۋاقىت ئۆتمەكتە، ئەمما سۈيۈدۈك ساڭماي-ۋاتاتتى.

جانا بۇۋى سەمەرنىڭ ئالدىغا شىرقىر-

تېپ سىمىۋەتتى، سەمەر كۆزلىرىنى يۈمۈپ بارغانسېرى قاتتىق تۈگۈلدى، تىزاراملاپ ئېقىۋاتقان كۆز ياشلىرى يۈزىنى بويلاپ بۇرۇتقا، قىسقا ساقلىغا چۈشەتتى. تۇغۇت ئۈستىدە تولغاق يەۋاتقان ئايالنىڭ پەريا-دىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل ئازابلىق ئىنجىقمۇ ئۇنىڭ تەرتىنى راۋان قىلالىدى، ئاخىرى ئۇ خۇددىنى يوقىتىپ جانا بۇۋىنىڭ كۆپۈك لەيلىتىپ تۇرغان سۈيۈدۈكى ئۈستىگە كۆپىيىدە يىقىلدى.

- ھوش، ھوش! يېتىپ تۇرتوڭگۇز، ھوش شاك-ھوش، بۇيا ئۇرۇقى، قوناق ساقىلى ئەكېلىمەن.

جانا بۇۋى كەتكىلى نەۋاخ، شامال پەسەيگەن بولسىمۇ ھاۋا يەنىلا سوغۇق ئىدى. گۈگۈمدىن كېيىن يەر - ئاسمان بىراقلا قاراڭغۇلاشتى. غۇيۇلداپ چېپىپ يۈرگەن پىكاپ ئاۋازى كوچىنى ۋەھىمىگە سالاتتى. پىكاپ پۈتۈن كوچىنى ئايلىناتتى، سىڭىنال بېرەتتى. سەمەرمۇ كوچىنىڭ ئاخىرىغا كېلىپ يەنە شۇنداق تېزلىك بىلەن قايتقان پىكاپنىڭ گۈركىرىگەن ئاۋازىنى، سىڭىنالىنى ئاڭلىدى. ۋەھىمىلىك، ئۈزۈلمەي ئاڭلىنىۋاتقان سىڭىنال ئۇنى ھوشىغا كەلتۈرگەندى، ئەمما ئۇنىڭ چىڭراق تىۋىلىشىدەك دەرمانى يوق ئىدى. جانابا بۇۋى پەيدا بولدى. «ھوش، ھوش، قوناق ساقىلى تاپال-مىدىم ...» دېگەنچە سەمەرنى سۆرەپ - تارتىپ ئاخىرى يول بويىغا ئەپچىقتى، بېشىنى ئاسفالت يولىنىڭ زەگۈندىسىگە قويدى ... پىكاپ ئۇچقانىدەك كېلىۋاتاتتى، جانا بۇۋى يولىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇۋالدى.

- ھوششاك - ھوش! ھەي توڭگ-ۈزنىڭ بالىسى! ھەي مەخمۇت كوڭكاڭنى توختاتا ھوش!

پىكاپ، قوللىرىنى كۆتۈرۈپ ئالچاڭلاپ تۇرغان جانا بۇۋىدىن قىچىپ بىر چاقى يول خېتىدىكى ئېرىققا تەقىملىدى. كايىنىكىدىن چۈشكەن مەخمۇت كۆز ئالدىدىكى مەنزىرىنى كۆردى - يۇ، كۆزىگە قان تولغان ھالدا جانا بۇۋىگە قاراپ ئېتىملىدى.

- ھۇ - ساراڭا پاسكىنا! ساراڭا... دانە دامنى... مەخمۇت كۈچلۈك قوللىرى بىلەن جانا بۇۋىنى گەجكەسىدىن بېسىپ يەرگە پۈكلىدى - دە، بويىنىغا كېلىشتۈرۈپ بىر مۇشت سالدى، - سەن ئىكەنلىكىڭنى ئېتىق كۆرگەن بولسام، باستۇرۇپ ئۆلتۈرۈۋېتەتتىم!

- ئوغلۇم، ئاپىلا!... دېدى سەمەر زەئىپ ئاۋازدا، - يامان قىلىدىك، ئۇرما، بولدى بالام، بولدى!

مەخمۇت جانا بۇۋىنىڭ بېقىنىغا يەنە بىر مۇشت ئۇردى - دە، دادىسىنىڭ يېنىغا ئالدىراپ كەلدى، جانا بۇۋى تەستە ئورنىدىن تۇردى ۋە:

- ھوش، توڭگۇزنىڭ بالىسى! مېنى ئۇرغان قولۇڭ ئۈزۈلۈپ چۈشكەي، ھوششاڭ - ھوش! ئېقىپ كەتكەي! ھوش...! دېگىنىچە قاچتى.

- ئىسىت! - دېدى سەمەر ئوغلنىڭ گەۋدەسىگە يۆلەنمىپ مېڭىۋېتىپ، - ئەۋلىياغا تىل سالغىنىڭ يامان بولدى، ئۇرما دەپ تۇرسام...

2

«پارىژنىڭ سىرى» ناملىق تېلېۋىزىيە فىلىمىنىڭ 6 - سېرىيىسى ئاخىرلىشىپ تۇرۇشىغا رەيھانەم ئېرىنچەكلىك بىلەن ئورنىدىن تۇردى - دە، بېرىپ تېلېۋىزور كۈنۈپكەسىنى بېسىپ ئۆچۈرۈۋەتتى، شىرە چىرىغىنى ياندۇردى، ئىچكى كېسەللەر

بۆلۈمىنىڭ رەھبىرى كادىرلار ئۈچۈن ئاچىرىتىلغان بۇ مەخسۇس ياتىقى غوۋا يورۇقلۇق ئىچىدە بىر خىل سىرلىق تۈسكە كىردى.

- مەن كېتىپ، مەخسۇس ئۆتىنى ئىشەۋەتەي - دىگەن؟ - رەيھانەم كۆكسىنى ئالدىغا چىقىرىپ كېرىلدى، زاڭلىقىنى تۈتۈپ تۈرۈپ ئەسلىدى.

قىزارغان كۆزلىرىدىن ئۈچ كۈندىن بېرى سەمەرنىڭ يېنىدا تۇرۇپ قاتتىق چارچىغانلىقى بىلەن تۇراتتى. ئۇ، ئىشكە قاراپ مېڭىۋېتىپ سۆزىنى داۋام قىلدى، - خالىمەن يالغۇز، قورقىدۇ، مەن...

- كەتتە! - دېدى سەمەر بۇيرۇق تەلەپ - چۈزىدا، قېشىدا سېنىڭ تۇرغىنىڭ ياخشى، ھەر ھالدا....

سەمەر ئاغرىق ئازابىغا چىدىماي قېلىن كالىپۇكلىرىنى پۇرۇشتۇردى. ئۇنىڭ زەكەرىگە ئۆتكۈزۈلگەن شىلانكا يۇڭ ئەدىيال ئاستىدىن ساڭگىلاپ پەستىكى داسقا چۈشۈپ تۇراتتى. رەيھانەم شىلانكا ئۈچىدىن سىزىپ چۈشۈۋاتقان سۈيۈككە قاراپلا قوشۇمىسىنى تۇردى، ئاستۇمىنى سېلىۋېتىپ ياتاقتىكى بوش كارىۋاتقا چۆرۈۋەتتى، ئاندىن يېنىنىڭ دەسىپ چىقىپ كەتتى، كارىدوردا توپلەينىڭ تاقىلىدىغان ئاۋازى ئاڭلىنىپ بارا - بارا يىراقلاشتى، ئاچمىز يۈرەكتىكى دائىمىي تەشۋىشلەر شۇ ھامان قاتتىق ساراسمىگە ئايلاندى. تام سائىتى بىر خىل رىتىمدا چىكىلدايتتى. سەمەر بوش قولنى چىقىرىپ كارىۋات بېشىغا چىكىلگەن يېنى تارتتى،

تورۇستىكى لامپا يېنىپ ياتاق ئىچى ئاپىئاق يورۇپ كەتتى. ئاسما ئوكۇل جازىسى، سېزىق شىلانكا، بىلەككە سانجىقلىق تۇرغان 8-نومۇرلۇق يىڭنە...، قان تېپەر ئوكۇلى بىرتامچە - بىر تامچىدىن چۈشۈپ سەمەرنىڭ تومۇرلىرىغا بەدىنىنىڭ ھەر بىر ھۈجەيرە - كېلىتىكىلىرىغا

تاشلىدى ۋە تامغا ئالدىنى قىلىپ يېتىدۇ. ۋالدى، يوپىكىسىنىڭ كاسا تەرىپىدىكى ھاك يۇقۇندىلىرى مانا ئەمدى تېخىمۇ ئېنىق كۆرۈندى.

سېسترا كىرىپ جازىغا ئېسىلغان شىشىگە يەنە 250 گرام قان تېپەر ئوكۇلى سۈيۈۋەت ئارقىنى قويدى. سەمەر كۆز ئۈچىدا قاراپ سېسترانىڭ ئايىشىم ئەمەس، باشقا بىر قىز ئىكەنلىكىنى كۆردى، ئايىشىم بۈگۈن ئىشلەمگەن، رەيھانەم... ئالدامچى!... شۇلارنى ئويلاۋېتىپ سەمەر جانابۇۋىنىڭ قاچاندىۇ بىر چاغلاردىكى سۆزلىرىنى ئەسلىپ قالدى...

ئىلى تورغىمى تىنماي سايرايتتى، سەمەر ھويلىسىدا ئولتۇراتتى. جانابۇۋى: «ھوش! ھوش... ئوت كەتتى! ئوت...» دېگەننىچە كىرىپ كەلدى ۋە: «ھەي توڭگۇز، تىلىڭ بارەۋ سېنىڭ؟ خوتۇنۇڭ جالاپقا گەپ قىلما، سەن؟ قىزلىقىڭدىكى ئالتۇن زىرىنى، قولۇڭدىكى ئالتۇن ئۈزۈكنى كىم ئېلىپ بەردى؟» دەپ سوراپ باقماسەن؟» دېدى، ئاندىن ھويلا ئىچىدە پىر - پىر چۆرگىلەپ ئۈسسۈل ئويناشقا باشلىدى.

ئەلۋەتتە پۇلغا ئالمىدۇدە، پۇلغا، سەمەر ئاۋازىنى چىڭ چىقىرىپ جاۋاب بەردى، مائاش ئېلىۋاتسا، يەنە تېخى ئاتا - ئانىسىدىن قالغان مال - دۇنياسى تۇرسا، شۇنىڭغا ئالماي بىر كىم ئېلىپ بېرەمتى؟

ئەقلىگە بارىكالا سەمەر تەنجاڭ، جانابۇۋى پۇتلىرىنى يەرگە گۈپ - گۈپ ئۇرۇپ سۆزلىگىلى تۇردى، خوتۇنۇڭچى، ئۇچىغا چىققان يۇزۇق، جالاپ... بىلەمسەن، شياڭگاڭچى ئابدۇكېرىم ھاجىنىڭ ئاشىمى، ھېلىقى نەرسىلەرنىچۇ؟ ھاجى بەرگەن.

جانا، رەيھانەمگە قارا چاپلىمىسا، ئۇ ئادەتتىكى ئاياللاردىن ئەمەس، داشۇسىڭ^①، ئوقۇتقۇچى، ئابروى بار خانىم - دە!

تارىم - ماقىتا، كۈچ - قۇۋۋەت ھاسىل قىلىماقتا. سەمەر ئويلاپ قالدى: ئۇنىڭ ۋۇجۇدى، قەلبى، ئەقىل - پاراسىتى ياشلىق دەۋرىدىن باشلاپ ئىززەت - ئابروىنى، ھوقۇقىنى، بايلىقىنى خۇددى ئاشۇ ئوكۇل تامچىلىرىدەك ئاز - ئازدىن، ئۇزاق مۇددەت شورىغانىدى، ئۇ چاغلار ئاجايىپ چاغلار ئىدى، لېكىن...

كارىدوردىن ئاڭلانغان بوش كۈلگە سەمەرنىڭ خىيال يىپىلىرىنى ئۈزۈۋەتتى. رەيھانەمنىڭ كۈلكىسى... ئۇ كىم بىلەندۇ پىچىرلىشىۋېتىپ كۈلەتتى، گويىا ئىپتىس ئاڭلىسۇن دېگەندەك بىر قەستەنلىك بىلەن كۈلەتتى. شىتەر - شىتەر ئاۋازلار، توپلەينىڭ بىر - ئىككى قېتىم يەرگە قاتتىق تېگىشى... سۈركىلىشلەر، پىخىلداشلار... سەمەرنىڭ يۈرىكى جىز - جىز قىلىپ يېرىلىپ ۋاتقانداك تۇيۇلدى، كۆزلىرىنى يۇمۇۋالدى. رەيھانەم كىردى.

كىم ئۇ؟ كارىدوردا...

سېسترا ئايىشىم، رەيھانەم ئاستا مېڭىپ كېلىپ بوش كارىۋاتقا ئولتۇردى، قىزىق گەپ قىلىپ... كۈلدۈرۈپ...

رەيھانەم ھىجايىدى. سەمەرنىڭ ئۇنىڭغا تىكىلىگەن كۆزلىرىدە غەزەپ ئۇچقۇنلىرى چاقنىدى. رەيھانەمنىڭ يۈك پوپايىكىسىنىڭ دول قىسمى ھاك يۇقى ئىدى...

بىرسى قىزىق گەپ قىلسا، بىرسى تامغا سۈركىشەمدىكەن؟

غۇچۇرلىغان، كىرىشكەن چىشلار ئارىسىدىن شىددەت بىلەن ئېتىلىپ چىققان بۇ سۆزلەر رەيھانەمگە قىلچىلىك تەسىر قىلىدى.

ئايىشىم ئىككىمىز چاقچاقلاشتۇق.

ھىم!...

رەيھانەم گويىا ھېچ ئىش بولمىغاندەك توپلىمىنى سېلىۋېتىپ، كارىۋاتقا ئۆزىنى

① ئالى مەكتەپ ئوقۇغۇچىسى.

- ھەي، يۇمشاقباش... ئىچىڭ ئادا پ كەت-
سۇن، ھاجى بەك باي، قويۇۋەتسەڭ، ھاجى،
خوتۇنۇڭغا 10 مىڭ كوي خەجلەپ ئالىدۇ.
شۇ كۈنىلا سەمەر رەيھانەمنى مېھمانغا-
نىغا قاۋاپ، ئائىلىۋى سوت ئاچتى.

- نېمە دەيدىغانلا، توۋا... رەيھانەم
كەرچە جاۋابكار ئورنىدا تۇرۇۋاتقان بول-
سىمۇ ناھايىتى دادىل سۆزلەيتتى، - سىلىچۇ،
ئۇزۇن يىل ئىنقىلابىي خىزمەت بىلەن شۇغۇل-
لانغان پېشقەدەم كادىر، پارتىيە ئەزاسى،
رەھبەرمۇ بولغان... پېنسىيىگە چىقىپلا مېڭ-
لىرىنى قاغا چوقۇغىلى تۇردىمۇ - نېمە؟ جان-
بۇۋى - قىپقىزىل بىر ساراڭ تۇرسا، شۇنىڭ
گېپىگىمۇ ئىشەنگەن بارمۇ؟ سىلىمۇ ساراڭ
بولۇپ قالغىنىمۇ يەنە... ئابدۇكېرىم ھاجىنى
مەن نەدىن بىلەي، - رەيھانەم ئاخىرقى سۆ-
زىنى ئاچچىقلاپ تۇرۇپ دېدى، - بوپتۇ، نېمە
دېسىلە سىلىنىڭ ھېساب، كۆڭۈللىرىڭگە شەك
چۈشكەن بولسا، خېتىمنى بەرسىلە!

- ياق، ياق، رەيھانەم ئاغزىڭنى ئۇششۇت-
مە، ئۇ ساراڭنىڭ گېپىگە ئىشىنەمدىغان،
مەن سېنى جېنىمدىن...

«سودىيە» بىردىنلا بوشاپ مەغلۇبىيەتمىگە
تەن بەردى، جاۋابكار ئالدىدا قول باغلاپ
تۇرغان «سودىيە»گە تەھدىت سالدى:

- بۇنىڭدىن كېيىن جانابۇۋىنىڭ گېپىگە
ئىشىنەملا؟

- ياق، ھەرگىزمۇ...

- يۈزۈمدىن - يۈزۈمگە شۇنداق كەپلەرنى
دەملا؟

- ياق، ھەرگىزمۇ...

رەيھانەم مۇلايىمغىنا كۈلۈپ سەمەرنىڭ
قۇچىقىغا ئۆزىنى تاشلىدى، مەيدىسىگە باش
قويدى:

- مەن نېمەلىرى؟

- پەرىشتەم.

- يەنىچۇ؟

- جېنىم، ھاياتىم!

بىر كۈنى سەمەر ھويلىسىدا ئىلى تۈرغە-
يىنىڭ موڭلۇق كۈيىنى تىڭشاپ ئولتۇراتتى،
جانابۇۋى ئېتىكىدە لىق شاپاق، نان، ئەسكى
ئايغ، شېشە... كۆتۈرۈپ كىردى، ئېتىكىدە
كىنى بىر چەتكە تۆكۈۋېتىپ ھويلىدا پىنر -
پىر ئايلىنىپ ۋارقىراشقا باشلىدى:

- ھوش، ھوش، ئوت كەتتى! سەمەرتەنچاڭ-
نىڭ خوتۇنى ئاشنىسىنىڭ ئۆيىگە كەتتى،
ھوش... قونۇپ قالدى، ئوت كەتتى! ئوت...

- جانا، كەل، ئولتۇر، نان يەمسەن؟

- سەن نان يەمسەن؟ - جانابۇۋى بايىقى
تۆككەن نەرسىلەر ئارىسىدىن بىر بۇردا مەينەت-
لىشىپ كەتكەن ناننى ئېچىپ سەمەرنىڭ
ئاغزىغا تەقىتى، سەمەرنى ئىلاج ئاغزىنى ئاچتى، يە،
خوتۇنۇڭ ياپقان ناندىن مىڭ ھەسسە پاكىز،
بۇنى پاك خوتۇنلار ياپقان.

- جانا، رەيھانەم چىرايلىق، پاكىزە، ئاق
كۆڭۈل ئايال، ئۇنداق گەپلەرنى قىلما، نېمە
دېسەڭ شۇنى قىلىپ بېرى.

- ھۇ، توڭگۇز! ئال دېسەم، ئالچىدىڭ،
يەنە نېمە قىلىپ بەرمە كىچىدىڭ؟ توغرا،
ھەممىنى قىلىپ بەردىڭ، شۇڭا مەن ئەۋلىيا
بولدۇم، ھوش، ھوش، ئوت كەتتى! ھوششاڭ...
جانابۇۋى دەرۋازىنى جالاقلىتىپ يېپىپ
چىقىپ كەتتى.

- ۋىيەي... سەمەر ئاكا، نېمە ئىش بۇ؟
سەمەر چۆچۈپ كۆزىنى ئاچتى، بېشىنى
سىڭايان قىلىپ پەسكە قارىدى، سۈيىدۈكنىڭ
ئېقىش مىقدارى كۆپەيگەن بولسا كېرەك،
داس تولۇپ، تېشىۋاتقان سۈيىدۈك سېمونت
پولغا ئاستا - ئاستا يامراپ كېتىۋاتاتتى.
سەمەر سېستىرانىڭ يۈزىگە قاراشتا ئويالدى.

– رە... يېھانەم، ھوي... رە يېھانە...

رە يېھانەم قىمىرلىدى، بېشىمنى كۆتۈرۈپ كۆزلىرىمنى ئۇۋۇلىدى. سېستىمىرا قىز سەمەر- نىڭ بىلىكىمدىن يىگىنىمنى تارتتى، شۇنىڭ بىلەن تەڭ ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا بىر تامچە-بىر تامچىدىن يىغىلىۋاتقان كۈچ - قۇۋۋەت ۋە باشقا نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى بىراقلا توختى- غاندىك بىلىندى، بەدىنىگە بۇرۇن يىغىلغان نەرسىلەرنىڭ يەنە بىر شىلانكى ئارقىلىق پەستىكى داسقا ئېقىپ تۈگەپ ئۆزىنىڭ قورۇق ئىسكىلىتىقا ئايلىنىپ قىلىۋاتقانلىقىنى ھەم ھېس قىلدى. سېستىمىرا چىقىپ كەتتى.

– رە يېھانەم، داس... سۈيۈدۈك...

– ھە، كۆردۈم... نېمانداق...؟

3

ھاۋا ئىللىپ قالغانىدى. ياتاقلارنى ئا- رىلاپ يۈرگەن دوختۇر سەمەرنىڭ يېنىغا كىرگەندە، سەمەر ناشتا قىلىۋاتاتتى. ئىك- كىمىلەن بىر پەس سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، گەپ سەمەرنىڭ كېسىملى ئۈستىگە مەركەز- لەشتى.

– سۈيۈدۈك يولىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى بەزلەردە ئىششىق پەيدا بولغاندا، سۈيۈدۈك توسۇلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن...

– ئۆزۈمۈ ھەيران، سەمەر دوختۇرنىڭ چۈشەندۈرۈشلىرىنى ئاڭلاشنى خا- لىمەي ئۆزى گەپ ئاچتى، بۇ، مەزى بېزى يوغىناش... دەمدۇ، ئەجەبمۇ يامان كېسەلگەن دوختۇر، بۇنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى...

– سەۋەبلىرى دېيىلىدۇ، دوختۇرنىڭ چىرايى دەسلەپ سۆرۈنلەشپ، كېيىن ئاستا- ئاستا ئەسلىگە كەلدى، ئاندىن خىمىرلىداپ كۈلدى، كۈلگەنسىمۇ ئاچچىق مەسخىرە ئىپادىسى، قاراشلىرىدىكى ئېچىنىش تۇيغۇسى

سەمەرنى خېلىلا ھودۇقتۇرۇپ قويدى، - سەۋەبلىرى ناھايىتى ئاددى، مەسىلەن، سىلى ياشلىقنى كۆپ قىلغان، ھاۋايى - ھەۋەستىن ئۆزلىرىنى تارتىمىغان.

– ياقەي، دوختۇر، - سەمەر لازىمدەك قىزىرىپ كەتتى، - بۇ... بۇ گەپلىرىگە ئىشەنگىلى بولمايدۇ.

دوختۇر يەنە خىمىرلىداپ كۈلدى، سەمەر بىر خىل ئىشەنچسىز ھېسسىياتلار دولقۇنىدا لەيلەپ قالدى. دوختۇر يەنە كۈلدى.

– چاقچاق... - دېدى دوختۇر، ئومۇمەن 50 - 60 ياشتىن ئاشقان كىشىلەرنىڭ كۆپىنە- چىسىدە بۇ خىل كېسەللىك ئامىلى بولىدۇ.

دوختۇر سەمەرگە تىببىي جەھەتتىكى ئاساسلارنى سۆزلەپ بېرىشكە قىزىقىدى بولغاي، جىم بولدى. تىببىي كىتابلاردا جانا بۇۋىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

– ھوش! ھوش! ئىۋان كەتتى! سەمەر تەنجاڭنىڭ ياتقى. ھوش، ياتقى...

– كېسەللىرىگەمۇ ئارام بەرمەيدۇ بۇ ساراڭ، - دېدى دوختۇر.

– ياق، - دېدى سەمەر رەنجىگەندەك بىر ئاھاڭدا، - دوختۇر، ئۇ ساراڭ ئەمەس، ئەۋلىيا.

– ئەۋلىيا!

– شۇنداق. ئەۋلىيا بولغاندىمۇ شۇنداق ئۇلۇغ ئەۋلىياكى...

– بىلمەيتىمىز، - دوختۇرنىڭ كۆزلىرىدە يەنە بىر قېتىم مەسخىرە كۈلگىسى پەيدا بولدى، - ئەۋلىيا بولسا، بىزمۇ ئۇنىڭغا چوقۇنسا بولغىدەك.

– بولىدۇ. ئۇ شۇنداق ئەۋلىياكى... ئىشىك ئېچىلىپ جانا بۇۋى كىردى، چۇۋۇل- غان قاپقارا چاچلىرى يۈزىنى تىلۋىتىۋالغا- نىدى، ئاچسىرىق رەڭلىك كونا كوپتەسىنىڭ

ئالدى بۇچۇق بولۇپ، تولغان، چىڭ كۆكىسى
 لىغىلداپ تۇراتتى، كۈلۈچ يوپكىسىنىڭ ئىچىدە
 بىر نەرسە باردەك دومبۇيۇپ تۇراتتى، قىسقا،
 كەڭ چىت ئىشتىنىڭ پۇشقىقى لاي چاپران-
 دىلىرى بىلەن بۇلغانغان بولۇپ، كىر-قاسماق
 پۇتلىرى تۇنۇغۇسىز دەرىجىدە ئىدى.

- دوختۇر غوجام قارايلغۇ؟ - جانا بۇۋى
 قاقلاپ كۈلگىنىچە سەمەرنىڭ كارۋىتىدا
 ئولتۇردى، - كۆزلىرى چۈشۈۋاتامدۇ مەيدەمگە،
 توممىكەن، دىگىمىكەن، ھە، شۇنداق، خالىتى-
 لاشمىغان تېخى، مېنى ئالامىيا؟

- بۇۋىم، - دوختۇر ئالدىغا قارىۋېلىپ
 دېدى، - مەيدىلىرىنى ياپسىلا.

- يۈرەككە ئوت كەتكەن، نېمە ئامال؟ دوختۇر،
 سەگىمىسۇن دەپ ئوچۇق قويدۇم، بولمىسا
 قانداق چىدايمەن، ھوش، ھوش. دوختۇر،
 بايا نېمە دېدىم، ھە، مېنى ئالاملا؟

- ئالاي، تېگەملا؟

- ئاۋۋال ئۆيدىكى جۇمباقلىرىنى تالاق
 قىلىۋەتسىلە، ئاندىن... ھوش، ھوششاڭ -
 ھوش، سىلىدەك قېرىغا تەگمەيمەن، مۇنۇ
 توڭگۇز مېنى ئالىمەن دەپ گۈللىغان. مەن
 ئەرگە تەگمەيمەن، مەن تېخى قىز جۇما...

جانا بۇۋى ئېتىكىنى ئېچىپ لىتىمۇ لىتىمۇ
 تاماق بار غېدىرىنى سەمەرگە تەگلىدى.

- يېسىلە تەنجاڭ، خانىملىرى مەكتەپكە
 كەتتى، سىلىنى مەن باقمىسام كىم باقىدۇ،
 يېسىلە.

سەمەر «گۈللىغان» دېگەن گەپتىن قور-
 قۇپ - تىترەپ ئولتۇراتتى. جانا بۇۋى ئۇنىڭ
 قولىغا غېدىرىنى تۇتقۇزۇپ قويدى. غېدىرىدا
 لەغمەنمۇ، پولۇمۇ، بىر پۇرچىكى چىشلەنگەن
 مانتىمۇ، سەيمۇ، لەڭپۇڭمۇ... بار ئىدى.
 سەمەر جانا بۇۋى تەگلىگەن نەرسىلەرنى
 يەيتتى، ھازىر بولسا دوختۇردىن نومۇس

قىلىپ، جانا بۇۋىگە سىملىق گەپلەر بىلەن
 ئۆزى ئېيتتى:

- ھازىرلا تاماق يېۋالدىم، قارىسىملا
 بۇۋىم، ئەنە دوختۇر مېنى پەرھىز تۇتۇڭ،
 قالايمىقان بىر نەرسىلەرنى يېمەڭ دەۋاتىدۇ،
 شۇڭا... ھېچ بولمىسا ھېلى يەي، ساقلاپ
 يەي...

جانا بۇۋى ئورنىدىن تۇردى، قوللىرىنى
 پۇلاڭلاقمىچە ياتاق ئىچىنى بىر ئايلىدى.
 دوختۇر ئۆزىدىكى بىر خىل ئادەتلەنگەن
 سەزگۈرلۈك بىلەن جانا بۇۋىنىڭ بۇلاقتەك
 ئويىناپ تۇرغان كۆزلىرىدىكى ئاجايىپ سېھىر-
 لىك ئۇچقۇنلارنى ۋە بۇ ئۇچقۇنلاردا ئەكس
 ئەتكەن ھاياتى كۈچىنى، ياشلىق مۇھەببەت-
 نىڭ تېخىچە يوشۇرۇن ساقلىنىپ كېلىۋاتقان
 ئۆچمەس ئىزىنى ئىزىلىدى. كۆردى. كېلىشكەن
 قەدىيى - قامىتى، بۇلاقتەك كۆزلىرى، ئاپئاق
 پاقالچاقلىرى ئۇنىڭ ئەسلىدىكى تۇغما،
 تەبىئىي گۈزەل ئايال ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ
 تۇراتتى. جانا بۇۋى دوختۇرغا قاراپ قاشلىرىنى
 ئۇچۇردى، ئارقىدىن كۈلۈپ تۇرۇپ لەپ -
 پىدە كۆز تاشلىدى ۋە: «ھوش! ھوش!
 ئوت كەتتى! ھوششاڭ - ھوش»
 دېگىنىچە چىقىپ كەتتى.

- توۋا، - دېدى دوختۇر بىر ئىچكىسى
 ھاياجان بىلەن، - بۇنىڭ ساراڭ ئىكەنلىكىگە
 ئىشەنمەيمەن، بۇ ئوڭكەن، ھەقىقىي...

- ھەقىقىي ئەۋلىيا دېسىمىلە، - سەمەر
 دوختۇرنىڭ گەپ-پىمىنى بۆلۈۋەتتى، - بايا
 دېمىدىمغۇ، ئۇ شۇنداق ئەۋلىياكى...

دوختۇر جانا بۇۋىنىڭ ساراڭ ئەمەسلىكىگە
 ئىشەنگەن بولسىمۇ، لېكىن سەمەرنىڭ ئۇنى
 ئەۋلىيا دەپ تۇرۇۋالغانلىقىدىن بىزارلىق
 ھېس قىلىپ ئورنىدىن تۇردى:

- توختىمىسلا، ۋاقىت چىقىرىپ كىرىپ
 كەپلىرىنى ئاڭلاي، خەير!

سەمەر ئۈمىدىسىز كەيىپ-ئىپاتقا چۆمدى، ئاستا يېپىلغان ئىشىكىگە قاراپ تەشۋىش، ۋەھىمە ئىلىكىدە ئۆتمەش خىياللىرىنىڭ قورقۇنچىلۇق شەپىلىرىگە قۇلاق سالدى.

«... ناھىيىدە بىر ساراڭ پەيدا بوپتۇ، ياشلا چوكانكەن، بەزىدە قىمپىيالىمىگىچ يۈرۈيدۇ، نان، ئاش بەرسە ئالىمىدىكەن، لېكىن يېمەيدىكەن، كىم ئۇچرىسا تىللاپ، ئۇرۇپ قوغلايدىكەن، بولۇپمۇ ياش يىگىتلەرنى... شۇنداق پىزغىرىم ئىسسىقتا پۇتى كۆيمەيدىغاندۇ، نەدە يېتىپ - نەدە قوپىدىغاندۇ، تاڭىي، چىرايلىقلا بىر نېمىكەن، كوزلىرى بۇلاقتەك... تۈزۈكرەك كىيىم كىيسە پەرىزاتنىڭ ئۆزىلا بولىدىكەن، ئىسىت... ئوڭ بولغان بولسا خوتۇن قىلىۋالغۇدەك...»

بۇندىن 12 يىل بۇرۇن سەمەر ئەنە شۇنداق كوچا پاراڭلىرىنى ئاڭلىغانىدى. «ساراڭلاردا تەبىئىي ھالدا ئاشۇنداق خۇسۇسىيەتلەر بولىدۇ، بىر نېمە بەرسە ئالمايدۇ، ئالسىمۇ يەنە تاشلىۋېتىدۇ، بۇ ئانچە ئەجەبلىنەرلىك ئىش ئەمەس...» دېگەنىدى ئۇ. بىراق ساراڭنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن چاغدا ۋۇجۇدىدا ئاسمان غۇلاپ چۈشۈپ ئۇنى كۈكۈم - تالقان قىلىۋاتقاندىكە بىر خىل دەھشەتلىك، قورقۇنچىلۇق سېزىم پەيدا بولدى. ئۇ، بۇتتەكلا قېتىپ قالغانىدى. تاياق كۆتۈرۈۋالغان ياشقىنا بىر ئايال كۆچىدە: «ھوش، ھوش! ھوش-شاڭ - ھوش!» دەپ ۋارقىلىپ يۈرەتتى. سەمەرنىڭ كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى. «ئۇ قانداقسىزگە مۇشۇ ھالغا چۈشۈپ قالغاندۇ؟ قانداق قىلغۇلۇق؟ مېنى تونۇپ قالارمۇ؟ تونۇيدۇ، نەدە كۆرسە ئېسىلىۋېلىپ رەسۋا قىلىۋېلىدى...» شۇ ئوي بىلەن

سەمەر ئۆزىنى چەتكە ئالدى، ساراڭ ھوش-ھوش دېگىنىچە ئۈننىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كەتتى. «خۇداغا شۈكۈرى، - دېدى سەمەر ئۇلۇغ - كىچىك تىنىپ، - ھېلىمۇ ياخشى، كۆرمىدى.»

شۇ كۈندىن ئېتىبارەن سەمەر كوچىغا، بازارغا كەمدىن - كەم چىقىدىغان، چىقىشى ئاۋۋال ساراڭنىڭ بار - يوقلۇقىغا دىققەت قىلىدىغان، ساراڭنىڭ قارىسى كۆرۈنسىلا كەينىگە يانمىدىغان بولدى. ئۇ دائىم باشقىلاردىن: «ئۇ ئەسلىدە بىر دىنىي ئۆلىمانىڭ ئارزۇلۇق قىزىسى، دادىسى ئوقۇتۇپ بۇۋىم قىلغانىكەن، كۆپ ئوقۇغاچقا كېيىنكى كۈنلەردە ئايەت كۆتۈرۈپ كېتىپ ئېلىشىپ قاپتىمىش، ئىسمىنى جاننا دەيدۇ، شۇنداق، جاننا بۇۋى... ئۇ تىلەپ تاپقان پۇللىرىنى قاراڭغۇ بازارچى ئابىدۇكېرىمگە ساقلىغىلى بېرىدىكەن، ھازىر 500 كوي پۇلى بارمىش، پۇل يىغىپ توي قىلىمەن، ئەگەر تېگىمەن دەيمىش...» دېگەن گەپلەرنى ئاڭلىدى. بىر قېتىم سەمەر جاننا بۇۋىنىڭ ئابىدۇكېرىمگە يېتىگە يېغقان پارچە - پۇرات پۇللىرىنى بېرىۋاتقانلىقىنى كۆردى.

بىر كۈنى كەچتە سەمەر دوستلىرىغا زىياپەت بەردى. سەمەر ئۆزى تەرجىمان بولۇپ ئىشلەۋاتقان ناھىيىلىك پارتكوم تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقىغا ئۆستۈرۈلگەنىدى، بۇنداق زور ئامەتكە ئېرىشكەندە خۇشال بولماي، ئىچىمەي بولامدۇ.

نازۇ نېمەتلەر بىلەن تولغان داستىخاننىڭ ئايىغىدا ئولتۇرۇپ مېھمانلارغا ھاراق قويۇۋاتقان سەمەر توساتتىن ھويلىدا چىققان ۋاراڭ - چۇرۇڭنى ئاڭلاپ قالدى،

ئۇ چىققاندا ئايالى گۈلسۈم ئۆكسۈپ
 يىغلاۋاتاتتى، جاناب-بۇۋى: «ھوش - ھوش،
 ھوششاڭ - ھوش، تۇغۇتۇڭدا ئۆلەرسەن!
 ھوش...» دېگەندىن چە ھويلىدىن چىقىپ
 كېتىۋاتاتتى. سەمەر دەرغەزەپ بولۇپ
 دەرۋازا ئالدىغا چىقتى، جاناب-بۇۋى
 ياللىغا ياغ پېتى قېلىن قارنى كېچىپ
 كېتىۋاتاتتى.

- بۇ ساراڭنىڭ چىشىغا تەگمەسەڭ
 بوپتىمكەن، - دېدى سەمەر قايتىپ
 كىرگەندىن كېيىن، - ئۇ، ئۇ...

- چىشىغا تەگكىنىم يوق، - گۈلسۈم
 كۆز ياشلىرىنى سۈرتتى، - ئۆيدىن چىقسام
 بۇ ساراڭ دۈملەگلىك پولۇغامەينەت قوللىرىنى
 تىقىپ ئېيتىمكەن ئۇسۇۋاتسامدۇ، ھاي
 دېدىم، توستۇم، ئۈنەمدى، ئاشنى بولغىدى،
 ئاخىر... لاخشىگىر بىلەن بىرنى سالىدىم
 شۇ ئەمدى بۇ ئاشنى مېھماننىڭ ئالدىغا
 ئەكىرگىلى بولمايدۇ، بۇمۇ مەيلى... مېنى
 قاغاپ...

- ھېچقىسى يوق، - سەمەر گۈلسۈمنىڭ
 تومپىيىپ چىققان قورسىقىنى يېنىمكەنە
 سىلاپ قويدى، - ئىتنىڭ قارغىشىغا پىت
 ئۆلمەيدۇ، خۇدايىم تىنچ - ئامان تۇغقىلى
 نېسىپ قىلار.

گۈلسۈم ئىككى ئايىدىن كېيىن تۇغدى،
 تۇغدى - يۇ، يېنىدىن دۇنياغا كەلگەن
 بوۋىقى بىلەن بىللە ئۇ دۇنياغا سەپەر
 قىلدى، سەمەر ئون ياشلىق ئوغلى مەخمۇت
 بىلەن قالدى...

سەمەر سىتىل بېسىتىرۋالدىن ئىككى تال
 ئىچتى. جاناب-بۇۋى ئېلىپ كىرگەن غېدىر
 دېرىزە تەكچىسىدە تۇراتتى. ئاز ئۆتمەي
 رەيھانەم تاماق كۆتۈرۈپ كىردى، ئارقىدىنلا
 مەخمۇت ئۆڭ - سېلى ئۆچكەن ھالدا
 يۈگۈرۈپ كىردى:

- دادا... دادا، - مەخمۇت دادىسىنىڭ
 قوللىرىغا پېشانىسىنى تىرىپ يىغلاپ
 تاشلىدى، - قولۇم... قولۇم...

سەمەر ئوغلىنىڭ ئوڭ قولىنى سىلىدى.
 ئىككى يىل بۇرۇن مەخمۇتنىڭ جەينىكىدە
 شاپتۇل ئۈچكىسىدەك چوڭلۇقتا بىر توپۇق پەيدا
 بولغانىدى، دوختۇرلار، بۇنىڭ سالامەتلىك
 كە زىيىنى يوق، دېيىشكەنىدى. سەمەر
 بىلىدىكى، ھازىر بۇ توپۇق كۆرۈنەرلىك
 دەرىجىدە يوغىناپ قاپتۇ.

- دوختۇرلارغا كۆرسەتتىڭمۇ؟
 - ھەئە، دادا... رەسىمگە ئالدىردۇم،
 يامان سۈپەتلىك ئۆسمە بولۇشى مۇمكىن...
 جىددىي داۋالاش كېرەك، دېيىشتى.

سەمەر جاناب-بۇۋىنىڭ ھېلىقى كۈنى:
 «قولۇڭ ئۈزۈلۈپ چۈشكەي» دېگەن گەپنى
 ئەسلىپ قالدى. «ئۇ بىر ئەۋلىيا، -
 دەيتتى ئىچىدە، - ئوغلىم ئۇنى ئۇرمىسا
 بولاتتى، ئاھ، خۇدا ئەمدى...»

يەكشەنبە. ئىللىق كۈن نۇرى ھويلىدىن
 كى گۈل - گىياھلارغا تېخىمۇ گۈزەل ھۆسن
 بېقىشلىغانىدى، ئىلى تورغىمى چىرخ ئۇرۇپ
 سايرايتتى. سەمەر ئېغىر گەۋدىسىنى
 كۆتۈرۈپ كۈنگە قارىۋىدى، ئاستىدىكى
 ئۈستەل يېنىك غىچىلەردى. ئۇ يېقىنىدا
 يەنە ئىككىنچى قېتىم كېسەلخاندا يېتىپ
 چىققانىدى، ئوغلى مەخمۇت قولىنى
 داۋالاش ئۈچۈن قەشقەرگە كەتكەنىگە
 تۆت كۈن بولدى، شۇندىن بۇيان سەمەر بۇ
 ئازادە، تىنچ ھويلىدا خاتىرجەم ئولتۇرغان.
 دەك قىلغان بىلەن ئېسىيادى مەخمۇتنىڭ
 كېسىلى بىلەن قالغانىدى، تەشۋىش ئۈستىگە
 تەشۋىش قوشۇلاتتى. بۇ ناھىيە بازىرىغا
 قاچان جاناب-بۇۋى پەيدا بولدى، شۇ كۈن
 دىن باشلاپ ئۇنىڭ ھەر بىر كۈنى، ھاياتى

دەرد - ئەلەم، قايغۇ - ھەسرەت ئىچىدە ئۆتتى. جانا بۈۋى كۈندە دېگۈدەك ئۆيىگە، ئىشخاننىڭغا كېلىۋېلىپ، ئۇنىڭ سالاھىيىتىگە، غورۇرىغا تېگىدىغان گەپلەرنى قىلاتتى، خەقنىڭ ئالدىدا مازاق قىلاتتى.

رەيھانەم يىغلىغان پىپىتى كىردى، ئىمى تورغىمى شۇ ھامان سايراشتىن توختىدى. - نېمە بولدۇڭ؟ - سەمەر ئورنىدىن تۇردى.

- زادى ئۇ ساراڭدىن قۇتۇلىدىغان كۈنىمۇ بولامدۇ؟ - رەيھانەم ئىپسىس دەپ تۇرۇپ سۆزلەيتتى، - كىيىملىرىم پۈتكەن كەن، ئېلىپ كېلىۋاتسام جانا ساراڭ كىيىپ قىلىپ ئېسىلدى - دە، تارتىۋېلىپ قاچتى، قوغلىسام... نومۇس قىلىپ كەينىمگە ياندىم، 160 كوي يوق بولدى ئەمدى...

- ھېچكەپ يوق، ئۇ ئەۋلىيا، چىشىغا تەگسەك... - سەمەر ئايالىنىڭ ياشلىرىنى سۈرتتى، - يادىڭدا بولسا... ئۇ ئايىڭنى قاغىغان... ئېھتىيات قىلماساق سەن بىلەن بىزنىمۇ...

رەيھانەم يىغىسىنى توختىتىپ ئۆيىگە كىرىپ كەتتى، سەمەرنىڭ چىرايىدا بىر خىل ئىستىھزالىق قايغۇ، ئۆكۈنۈش ئىپادىلىرى پەيدا بولدى. ئىلى تورغىمى گويا بۇ ئائىلىنىڭ غەم - قايغۇلىرىغا ئورتاقلاشماقچى بولغاندەك قەپەزدە جىم تۇراتتى.

ئايالى گۈلسۈم ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن - مۇ سەمەر جانا بۈۋىدىن قۇتۇلالىدى، ئۇ ھەر كۈنى كېلەتتى، «مېنى ئال، توي قىلىمى» دەيتتى، كوچىلاردىمۇ ھەمىشە: «مېنىڭ ئېرىم سەمەر تەنجاڭ، ھوش - ھوش ئېرىم تەنجاڭ...» دەپ - چۇقان سالاتتى ۋە ئېتىكىگە يىغقان شاپاق، شاپتۇل ئۈچكىسى، تارشا ئوتۇن، ساپال، شىشە پارچىلىرىنى سەمەرنىڭ ھويلىسىغا توشۇيتتى، سەمەر

ئۇنى تۈرلۈك يوللار بىلەن ئالداپ ئۆيدىن چىقىراتتى. يۇقىرى - تۆۋەندە تېگىشلىك ئىززەت - ئابرويى بار بىر بۆلۈم باشلىقى جانا ساراڭنىڭ «مېنى ئال» دېگىنىگە چىداپ تۇرالمىسۇنمۇ، ئاخىرى ئۇ خەلق ئىشلار ئىدارىسىگە ھاۋالە قىلىۋېتىدى، ئۇلار تېگىشلىك رەسەمىيەتلەرنى ئۆتەپ، جانا بۈۋىنى يەكەندىكى روھىي كېسەللەر سانا-تورنىسىگە ئاپرىپ ئورۇنلاشتۇردى. «ئۇھا»، دېدى سەمەر شۇندىلا يېنىڭ نەپەس ئېلىپ، - خۇدا بۇ پالاكەتتىن قۇتقۇزدى، ئەمدى تېز-رەك تۇتۇش قىلىپ باشنى ئوڭلاي» سەمەرنىڭ ئىلتىپاتىنى كۈتۈپ يۈرگەن بىر نەچچە ھوقۇق مەستانىلىرى بەس-بەس بىلەن لايىق ئىزدىشىپ ئاخىرىدا داشۆنى پۈتتۈرگىنىگە بەش يىل بولغان، تېخىچە توي قىلمىغان ئوقۇتقۇچى رەيھانەمنى تېپىشتى. سەمەرگە ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ ھازىرقى ئورنى ۋە ھوقۇقىغا، كەلگۈسىدىكى پارلاق ئىستىقبالىغا، يۇقىرى ئابرويى - ئىناۋىتىگە قىزىققان رەيھانەم بىردىنچى قېتىم ئېغىز ئاچقاندىلا توي قىلىشقا ماقۇللۇق بىلدۈردى.

بىر كۈنى جانا بۈۋى ئۇشتۇمتۇت كوچىدا پەيدا بولدى ۋە سەمەرنىڭ ئۆيىگە كىردى، ئۇ قېچىپ كەلگەندى. سەمەر ئىدارىسىدا، رەيھانەم مەكتەپتە ئىدى. ئۆيدە رەيھانەمنىڭ كېسەل ئانىسى ياتاتتى. تامىقى كۈندىن كۈنگە ئازىيىپ كېتىۋاتقان موماي ئورۇق قوللىرى بىلەن ئايۋان ئىشىكىنى تاقىۋالدى، ئەمما جانا بۈۋى ئىشىكىنى تېپىپ ئاچتى-دە، كىرىپ ساندۇق - چامادانلارنىڭ قۇلۇپىنى چېقىپ رەيھانەمنىڭ تويۇلۇق كىيىملىرىنى ئالدى، بوغچا قىلىپ چىكىدى. رەيھانەمنىڭ ئانىسى دەرۋازىنى ئېتىۋېلىپ جانا بۈۋىنى چىققىلى قويىدى، ئىككىسى بىر - بىرىنى تىللاشتى، بوغۇشتى، جېدەل ئۈستىگە سەمەر

كسىرىپ قالدى. جانابۇۋى بوغ-چىمىنى تاشلاپ چىقىپ كېتىۋېتىپ:

- مېنى تىللىغان ئاغزىڭغا كۆتەن چىقسۇن، ئىلاھىما ھۇ، پوقباش قېرى ۱۲۰۰۰ - دېدى.

ئىلى تورغىيى ئۆزىنى قەپەزگە ئۇرۇپ پالاقلايتتى، ئاز ئۆتمەي چاڭىلداپ سايىراپ كەتتى، ئۇنىڭ ئاۋازى سەمەرنىڭ ئازابلىق قەلبىدە پارتلاۋاتقان نالە - پەريادقا ئوخشايتتى. رەيھانەم ئۆيىدىن چىقتى، ئىككى قولىدا ئىككى چامادان بار ئىدى.

- كېتىمەن، جانا ساراڭ مېنىمۇ قارغاپ ئۆلتۈرىدىغان ئوخشايدۇ، خۇددى دۇنيادا باشقا ئادەم يوقتەك بىز بىلەنلا ھەپىلىشىدۇ، ئۇ ساراڭ... بولدى، خېتىمنى بەرسىلە.

- توۋا، دە خوتۇن... - سەمەر ئۈستەلدىن قوپىندى، - شۇمۇ گەپ بولدىمۇ؟

- ئەمىسە جانا ساراڭنى بۇ ئۆيگە كىرمەيدىغان، كوچا - كويىدا ئالدىمىزنى توسمايدىغان، بىز بىلەن كارى بولمايدىغان قىلالاملا؟

سەمەر بۇ تەلەپلەرنى ئىجرا قىلىشتىن ئاجىز ئىدى. جانا بۇۋىگە كۈچى يېتەمدۇ؟ ئۇجۇققىغان، ئازابلىغان، يۈردىكى ياپىراققەك تىترەۋاتقان سەمەر جايىدا سىقىنىپ ئولتۇرۇپلا قالدى. رەيھانەم چامادانلىرىنى ئاران كۆتۈرۈپ دەرۋازىدىن چىقتى. ئىلى تورغىيى جىنىپ قالدى. ھويلا ئىچى سۈكۈتكە چۆمدى. سەمەر يانچۇقىدىن قۇتىنى ئېلىپ ئىمپورت قىلىنغان قىممەت باھالىق دورا «ئېۋى پرۇستات» تىن ئىككى تالنى ئاغزىغا سالدى، بۇ دورىنى يېيىشكە باشلىغاندىن بۇيان، ئۇنىڭ كىچىك تەرتى رايۋان بولۇۋاتاتتى.

شۇ تاپتا ئۇنىڭ خىياللىرى يەنىلا ئۆتكەن ھاياتىدا يۈز بەرگەن ھادىسىلەر ئارىسىدا كەزمەكتە ئىدى.

رەيھانەمنىڭ ئانىسى قىزىلىۋىۋىگە چىراغى بىلەن ئاغرىدى، ئىككى-ئۈچ ئايغىچە كېلىدىن ھېچنەمە ئۆتمەي بىر تېرە، بىر سىزگەك بولۇپ ئورۇقلاپ ئاخىرى ئۆلۈپ كەتتى. گۈلسۈمنىڭ تۇغۇت ئۈستىدە، قېيىن ئانىسىنىڭ ساقايىماس كېسەلدە كەينى-كەينىدىن قازا قىلىشى سەمەرگە قاتتىق زەربە بولدى. ئۇ، جانا بۇۋىنىڭ ئادەتتىكى ساراڭ، ئازغۇن ئەمەس، بەلكى خۇدا ئىنسانلار ئارىسىغا ئەۋەتكەن ئۇلۇغ ئەۋلىيا ئىكەنلىكىگە قەتئىي ئىشەندى ۋە ئۆز ھاياتىدىن، رەيھانەمدىن ئەندىشە قىلىدىغان بولدى، ئېتىقادى تۈپتىن ئۆزگەردى، رەھىمىمىز ئاتىزەمچى، ئۈزۈل-كېسىل ماتېرىياللىق، ماركسىزم-لېنىنىمىزغا چەكسىز سادىق بىر كوممۇنىست، تەشكىلات بۆلۈمىنىڭ باشلىقى خۇداكۆي دىندارغا ئايلاندى. ئۇنىڭ خىزمەتتىن سىرتقى ۋاقىتلىرى موللا، قارى، سوپى-ئىشانلارنىڭ سۆھبىتىگە داخىل بولۇش، ئىبادەت قىلىش، ناماز ئوقۇش بىلەن ئۆتىدىغان بولدى، جانا بۇۋىنى كۆرسە تىزلىنىپ باش ئۇرۇشقا تاس قالاتتى. بۇ ئىش رەھبەرلىكنىڭ، كەڭ ئاممىنىڭ دىققەتتىن قوزغىدى. رەيھانەم تۇغۇپ قىزى خالىدەم تۆت ياشقا كىرگەن يىلى ناھىيىدە پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىش خىزمىتى قانات يايدى. مۇئاۋىن ھاكىم بولۇش ئېھتىمالى يېقىنلىشىپ، تەشكىل ئۇنىڭ خىزمەتتىكى ئىپادىسى، تۆھپىسى... قاتارلىقلارنى تەكشۈرۈپ باھالاۋاتقاندا، كەڭ پارتىيە ئەزالىرى ئۇنىڭ ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىپ، سالاھىيىتىنى يوقىتىپ، چۈشكۈنلىشىپ دىن يولىغا كىرىپ قالغانلىقى ۋە بۇ يولدا ئېلىپ بېرىۋاتقان ئاجايىپ-غارايىپ كۈلكىلىك پائالىيەتلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن پىكىرلەرنى بەردى، پاش قىلىش ماتېرىياللىرى يېزىشتى.

ھەرىكەت ئاخىرىدا پارتىيىنى تەرتىپكە سېلىشقا رەھبەرلىك قىلىش كۈرۈپچىسى ئۇنىڭغا پارتىيە ئىچىدە قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش جازاسى بېرىشنى قارار قىلدى. بەخت قۇشى ئۇچۇپ كەتتى. جانا بۇۋىنىڭ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى: «سەمەر دېگەن رەسۋاك-ۋىدى، شەرمەندە كۈدى، ھوش... ھوششاڭ-ھوش!» دەپ يۈرگىنى راست بولۇپ چىقتى. سەمەر تېخىمۇ ئۈمىدسىزلەندى، ئۇنىڭ يۇقىرىغا ئۆرلەش ئارزۇسى مەڭگۈ رېئاللىققا ئايلانمايدىغان قۇرۇق خىيالغا ئايلانغانىدى، ھازىر-قى ئورنىنى ساقلاپ قېلىش-مۇ بىر مەسىلە ئىدى. شۇلارنى ئويلاپ قاتتىق ئازابقا چۆككەن سەمەر يەنە ئەقلىنى ئىشقا سالدى، بازار چېتىدىن بىر يېرىم مو يەر ئىگىلىپ 18 مىڭ يۈەن پۇل خەلپەپ مۇشۇ ھەشەمەتلىك قۇرۇ-جايىنى سالدى-دە، كۆچۈپ كېلى-ۋالدى ھەمدە كېسەللىك ئەھۋالىنى باھانە قىلىپ مۇددەتتىن بۇرۇن پېنىسىيىگە چىقىۋالدى.

— ھوش، ھوش، خانىم كەلدى، ھوش-ھوششاڭ...!

سەمەرنىڭ زەئىپلەشكەن روھى دۇنياسى ئازابلىق خىياللار ئىسكەنجىسىدىن قۇتۇلغاندەك بولدى، لېكىن، قەلبى يېڭىدىن-يېڭى تەشۋىشلەرگە ھامىلدار ئىدى. «جانا-بۇۋى، ئاھ جانا! ماڭا تىنچلىق، ئاراملىق بېرەمسەن-يوق!» سەمەر دەرۋازىنى تاقىۋالاي دېدى. پۇ، بۇ يىكەردىن يال-تايىدى، جانا-بۇۋى دەرۋازىنى مۇشتلايدۇ، ئاچمىسا قارغايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە: «خانىم كەلدى» دەۋاتمامدۇ؟

جانا-بۇۋىنىڭ ئۇچىسىدا رەيھانەمدىن تارتىۋالغان 160 كويلۇق سارجا كاستۇم-يېپىكا بار ئىدى، چاچلىرى ھېلىمەم چۇۋۇق، ئىشتانسىز، پايپاقسىز... قولىدا چامادان، ئۇنىڭ ئارقىسىدىن رەيھانەم يەنە بىر چاماداننى كۆتۈرۈپ كىردى، كۆزلىرى يىغىنىدىن ئىشىشىغانىدى، قورقۇپ-

تتەرەپ تۇراتتى. جانا-بۇۋى چامادانىنى سۇپىغا قويدى - دە، سەمەرنىڭ ئالدىغا دېۋەيلەپ كەلدى:

— ھەي توڭگۇزا خانىمنىڭ يامساتلاپ ئابدۇكېرىم ھاجىنىڭ ئۆيىگە كېتىۋاتقانمىكەن، قايتۇرۇپ كەلدىم، - جانا بۇۋى مەنىمىڭ ھىجايىدى، - قويدۇ-تەي دېدىڭمۇ-يا؟ ئال-سىدىر...، قويدۇ-تەي... ئۇ - قويدۇ-تەي... بىر-بىر، ئۇ نەۋاق ھاجىنىڭ قوينىغا كىرىپ بولغان، ھۇ شەرمەندە كۈدى... ھوش...!

ئەۋلىيانىڭ بۇرۇن قىلغان گەپلىرى، قارغىشلىرى راست چىقىۋاتقان تۇرسا، بۇ گېپى يالغان بولامدۇ؟ ھېلىقى چاغدا كېسەلخانا كارىدورىدا...

— ئاھ، خۇدا! - سەمەر قاتتىق ئاۋازدا نالە قىلدى، - جانا سەن ھەر قېتىم يۈرۈپ كىمگە بىر پارچىدىن مۇز تاشلايسەن، مېنى ئەقلىدىن ئازدۇرىدىغان بولىدۇڭ!... خۇدا... ئاھ، خۇدا...!

— ماڭمۇ خۇدا بار، - رەيھانەم قوشۇمىسىنى تۈرۈپ بىر ھازا تۇرغاندىن كېيىن ئاچچىق بىلەن دېدى، - بۇنىڭ گېپىگە ئىشەنمەسلىك، مەن مەكتەپكە كېتىۋاتقان... سىلى...

سەمەر يۈرىكىدە پەيدا بولغان ئېغىر سانجىقتىن دېمى ئىچىگە چۈشۈپ كىرىپمىدەك تۈگۈلۈپلا قالدى، خېلىدىن كېيىن ھاسىراپ نەپەس ئالدى ۋە بوش، يېلىنىش ئاھاڭدا دېدى:

— جانا، گۈلۈم، چىرايلىق خېنىم، رەيھانەمنىڭ كىيىملىرىنى بەرگىن، ساڭا ئۆيدە رەخت بار، تىككۈزۈپ بېرەيلى...

— بۇنى كىيىم نېمە بوپتۇ، ھەقىقىم يوقمىكەن؟ - جانا كۈلدى، ئۇزۇن يىمىللىق روھىي ئازابتىن پۇرۇشۇپ كەتكەن يۈزىدە

شادلىق ھېسلىرى جىلۋە قىلدى، بۇلاقتەك تىنىق كۆزلىرى قىسىلدى، قارلىغاچ قانمىدەك قاپقارا، ئەگە قاشلىرى لىپ لىپ قىلىپ ئويىناپ كەتتى، شۇ تاپتا ئۇ چاچلىرىنى چىرايلىق تارىسىپ، پايىپاق، تويىپىلەي كىيسە... سەمەر تۇنجى كۆرگەن، يۈرىكىنى ئىشىق ئوتىدا كاۋاپ قىلغان 16 ياشلىق سەھرا گۈزىلىنىڭ ئۆزىلا بولاتتى، - سەن توڭگۇز مېنىڭ بەختىمنى قارا قىلىدىك، ھە، يەنە ئاغ-زىڭنى ئاچىدىغان بولساڭ... سېنى ...!

سەمەرنىڭ زۇۋانى تۇتۇلدى، يۈرەك سانجىقى قايتا قوزغالدى، نەپىسى قىيىنلاشتى، جانا بۇۋى غايىب بولدى.

- رە ... رەيھانەم ... دو ... دوختۇ...! بۇ ئاۋاز سەكراتىكى كېسەلنىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدىكى ئازابلىق ئېگراشلىرىغا ئوخشايتتى. رەيھانەم جانا بۇۋىنىڭ سۆزلىرىدە قانداقتۇر ئېرى ئۆزىدىن يوشۇرۇپ كېلىۋاتقان بىر سىرنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلدى، گۇمان... گۇيا بىپايان بوشلۇقنى قاپلاپ كېلىۋاتقان قارا بۇلۇتتەك ئۇنىڭ كۆز ئالدىنى قاراڭغۇلاشتۇرۇۋاتاتتى. ئۇ ئالدىدىكى ئورنىدىن تۇردى، سەمەر تېخىچە ئۈستەلگە چاپلىشىپ ئولتۇراتتى، كۆزلىرى مەھكەم يۇمۇلغانىدى.

- ئۇنىڭ بەختىنى سىلى قارا قىلغانمۇ؟ رەيھانەم ئېرىنىڭ دولمىسىنى ئوقۇدى، - دېسىلە، ئۇ زادى سىلنىڭ... ئۈستەل غىچىرلاپ سەمەر خىش ياتقۇ-زۇلغان يەرگە گۈپىدە غۇلاپ چۈشتى. - ئاھ، خۇدا! رەيھانەم توۋلىۋەتتى، - مەخمۇتنى چاقىراي، ماشىنىنى... ئېسىم قۇرۇسۇن، ئۇنىڭ قولى... ئۇنىڭ قولى يوق تۇرسا، ماشىنا تاپسام بولاتتى.

قانچىلىك ۋاقىت ئۆتتى، سەمەر بىلجەيتتى، كۆزىنى ئاچقاندا ئۆزىنىڭ ئەتىيازىدىن بېرى يېتىپ داۋالانغان ياتاققا ئىكەنلىكىنى بىلدى، رەيھانەم ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇراتتى. كارىدوردا جانا بۇۋىنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى: -قوناق ساقىلى، بۇيا ئۇرۇقى ئەكەلدىم، - دېدى جانا بۇۋى كىرىپ-چىقىپلا، خانىم، سەمەر تەنجاڭغا قاينىتىپ ئىچۈرسىن، ھوش، ھوش... ئوت كەتتى! ئوت...

- ئۇ ھازىر يۈرەك كېسىلى، رەيھانەم جانا بۇۋىگە قارىدى، بۇ دورىلىرى كار قىلمايدۇ.

- ھوش، ھوش... يۈرەككە ئوت كەتتى! جانا بۇۋى قەغەزگە ئورنۇلغان دورىلىرىنى تاشلىۋەتتى، - ھوششاڭ - ھوش! ئوت كەتتى! ھوش...

5

ئۇيۇقنىڭ غەربى قاندىك قىزارغانىدى. باراڭدىكى يوپۇرمىقى پۈتمەيتىلگەن مۇناقى ئۈزۈملەر شەپەق نۇرىدا مەرۋايىتتەك تاۋلىماتتى. ئىلى تورغىمى توپىرەڭ قاناتلىرىنى پالاقلىتىپ قەپەز شادىلىرىغا زەرپ بىلەن ئۇراتتى.

كېپىنەك، كېپىنەك، كەلگىن جان دوستۇم ...

سەككىز ياشلىق خالىمدەم باراڭ ئاستىدا ناخشا ئوقۇۋاتاتتى... سەمەر قىزىنىڭ چۈچۈك تىلىغا مەھلىيا بولۇپ ئولتۇرغاچ يېنىدا جىم تۇرغان ئوغلى مەخمۇتنىڭ قولىنى ساڭگىلاپ تۇرغان يېڭىگە قاراپ ئىچ-ئىچىدىن ئۆرتىنىۋاتاتتى. سىرتتىن، خېلى يىراقتىن جانا بۇۋىنىڭ قورقۇنچىلىق ئاۋازى ئاڭلاندى.

- ھوش! ھوششاڭ!... ئوت كەتتى! ھوش...

خالىمىدەنمىڭ ئاۋازى ئۆچتى ۋە شۇھامان چىرقىرىدىغىنىچە ئايۋانغا قاچتى، مەخەمۇت دەرۋازىدىن ئۇچقاندا چىقىپ كەتتى، سەمەرنىڭ يۈرىكى ئەنسىز دۈپۈلدەشكە باشلىدى.

- ھوش، ھوش! خانىم قېنى؟ - جانا بۇۋى ئالچاڭلىغىنىچە كىرىپ كەلدى.

كونا، نېپىز ئەترەڭ مايكىسىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان كۆكسى، ئىنچىكە بېلى، قىسقا كۇسار ئاستىدىن تومپىيىپ چىققان كاسسى... جانا بۇۋىگە باشقىچە ھۆسن بېغىشلاپ تۇراتتى، تارالمىغان، قاپقارا بولۇق چاچلىرى ئەتىلىنىپ قورۇقلىرى يوقىلىشقا باشلىغان يۈزىنى ۋە تولىغان يەلكىسىنى يېپىپ تۇراتتى، يوتىلىرى، پاقالچاقلىرى سېمىز، ئاپئاق ئىدى، پەقەت يالماچ پۇتلىرى كىر، مەينەت... «ئەگەر ئۇنى ئالغان بولسام... گۈلسۈمدىنمۇ، رەيھانەمدىنمۇ چىرايلىق ئىكەن بۇ كاساپات... مانا ئەمدى ئەۋلىيا بولۇپ مېنى خاراب قىلىپ...»

- خانىم قېنى؟ تۈنەككە ئاپىرىمەن.

جانا بۇۋى سەمەرگە قارايمۇ قويماستىن ئۇدۇل ئايۋانغا ئاندىن ياتاق ئۆيگە كىردى. رەيھانەم ئاشخانا ئۆيىدە ئىدى. گاز ئوچاق تىكى كاستىرولىكا كىزىلداۋاتاتتى. رەيھانەم سەي ئاداۋاتاتتى، جانا بۇۋىنى كۆرۈپ ئېسىنى يوقىتىپ قويۇشقا تىماس قالدى. جانا بۇۋى كۈلۈپ تۇرۇپ ئۇنى ھويلىغا سۆرەپ ئېلىپ چىقتى.

- تۈنەككە بارىمىز، ماڭسلا خېنىم.

رەيھانەم قورقۇپ لاغ - لاغ تىترەيتتى، تۈنەككە بېرىشنى رەت قىلىش قولىدىن كەلمەيتتى.

- بۇۋىم، كىمىنىڭ ئۆيىدە بولىدىغان تۈنەك ئۇ؟

جانا بۇۋىنىڭ بولماقتەك تىنىق كۆزلىرىدە بەلەنەر - بەلەنمەس كۈلكە پەيدا بولدى،

قاشلىرىنى پىرىپىر ئۇچۇرۇپ، كۆزلىرىنى غەلىتە بىر قىلىق بىمىلەن قىسىمىۋېتىپ، رەيھانەم يېنىك تىن ئالدى ۋە جانا بۇۋىگە ئەگىشىپ چىقىپ كەتتى. خېلىدىن كېيىن جانا بۇۋى يەنە قايتىپ كىردى.

- ھوششاڭ - ھوش! سەمەر تەنجاڭ قېنى سەن؟ ئوت كەتتى! ئوت كەتتى! ھوش! سەمەر... قېنى؟

- جانا، مانا مەن، سەمەر تىترەپ تۇرۇپ ئورنىدىن تۇردى، - تۈنەككە بارىمىدىڭمۇ؟ رەيھانەم...

- نەدىكى تۈنەك ئۇ؟ ھوش، خانىمىڭ ئابدۇكېرىم ھاجىنىڭ دۈكىنىغا كەتتى، پۈتۈشمەكچى، ھوششاڭ - ھوش، ئوت كەتتى. - جانا، سەن، - سەمەرنىڭ ئۆپكىسى ئۆرۈلۈپ بەغۈزىغا قاپلىشىپ قېلىۋاتاتتى، - جانا، بۇ... گېپىڭ...

- گېپىم راست، توڭگۇز، - جانا بۇۋى كېلىپ سەمەرنىڭ قولىدىن تارتتى، - قوپ ئىككىمىز توي خېتى ئالمى، مېنى ئال، قارا بەختىم ئېچىلسۇن، ئۆي - ماكانلىق بولاي، تۇغاي، يۈر...

- جانا چاقچاق قىلما! - سەمەر ئۆزىنى كۈلكىگە زورلىدى، - مەن قېرىدىم، ئىككى باشلام بالام بار، رەيھانەم... مېنى ئۇنداق بوزەك قىلما، تە... تەشكىل ئىككى خوتۇن ئېلىشقا رۇخسەت قىلمايدۇ، قانۇن بار، قانۇن...

- ئالمايمەن دېمەكچىمۇ؟ مەندەك ساراڭنى ئالمايسەن شۇنداقمۇ؟ مېنى ئالىدىغاندا، نومۇسۇمنى بۇلغىغاندا، تاشلاپ كەتكەندە ساڭا قانۇن يوقىمىدى! مەن ساراڭنى ئالمايمەن؟

- ياق، سەن ساراڭ ئەمەس، سەن ئەۋلىيا، ئۇلۇغ ئەۋلىيا، مەن بولسام... سېنىڭ...

- توغرا، سەن مېنى ئۇلۇغ ئەۋلىيا قىلىپ قويدۇڭ، - جانا بۇۋى سەمەرنىڭ يېنىدىن

كەتتى، ساراڭ ئاستىدىكى تار سەينىدا
 پىرقىراپ ئايلىنىشقا باشلىدى، مەن ئەۋلىيا،
 ھوي توڭگۇز، سەن قاچان بىزنىڭ دادۇيىگە
 خىزمەتكە باردىڭ، ھوش، شۇ كۈندىن باشلاپ
 مەن ئەۋلىيا بولغان، ھوش، ھوششاڭ، ئوت
 كەتتى ھە، شۇ كۈندىن باشلاپ ئەقلىمنى
 ئالدىڭ، كۆڭلۈمنى ئۇتتۇڭ، مۇھەببەتتىكى
 ئوغرىلىقىڭ، ھوش، ھوش! كۆيدۈم، دېدىڭ،
 يىغلىدىڭ، داداڭ موللا، داخان، قالىپقى بار
 ئۇنسۇر، جىن - شەيتان، دۈشمەن، دېدىڭ،
 ھوش... سېنى ئاياپ، تەشكىلدىن كەپ
 كەلمەسۇن دەپ ئۆزۈمنى تارتتىم، كۆزۈڭگە
 كۆرۈنمىدىم، كېيىن... جانان، جانابۇۋى،
 جانانگۈل مەن بولالمىدىم، داداڭ نېمە بولسا
 مەيلى، سىياسەتكە توغرا كەلمەسەنمۇ مەيلى،
 يامىنى كەلسە پارتىيىلىكتىن ئېلىۋەتمەسەنمۇ،
 قاتتىق ئاگاھلاندۇرۇش بېرەر، سېنى
 ئالغىنىم ئالغان، دەپلا چاپلاشتىڭ، يېلىنىدىڭ،
 يىغلىدىڭ، ھوش، ھوش، ئوت كەتتى! - جانا
 بۇۋى پېشانىسىدىن ئېقىۋاتقان تەرىپىنى
 بىلىمكى بىلەن سۈرتۈۋېتىپ سۆزىنى داۋام
 قىلدى، - ھوش، ئاخىرى، سەن توڭگۇزنىڭ
 ئالىمىگە چىدىمىدىم، ئۆزۈمگە شۇنى كۈتەتتىم،
 ھوش، ھوش... باغرىڭغا ئۆزۈمنى ئاتتىم،
 شۇنىڭ بىلەن ئىش ئوخشىدى... خىزمىتىڭ
 تۈگىدى، كەتتىڭ، كېلىمەن، توي قىلىمەن،
 ناھىيىگە ئەكىتمەن، دېدىڭ، نەدە، ئىككىنچى
 قاراڭنى كۆرسەتمىدىڭ، ھوش... ناھىيىگە
 كەلدىم، ئىزدىدىم، ئۈرۈمچىگە كەتتى،
 دېيىشىشتى، بويۇمدا قالغانىكەن،
 قورساق يوغىنىدى، موللا دادام، داخان
 دادام، جىن - شەيتان دادام، ھوش، ھوش
 قالىپقى بار دادام ئۆيگە قاۋاپ، تورۇسقا
 پۈتۈمدىن ئېسىپ ئۇردى، قارغىدى،
 «ساراڭ» دەپ قارغىغانىدى، تايىققا،
 ئاھسانەتكە چىقىدىغىنى قىچتىم،
 ھوش، نەگە قاچاتتىم، مازارغا، شامگۈر

ماكان بولدى، ھوش... ئوت كەتتى! ئوت...
 ھوي توڭگۇز، شۇ بالاڭنى مەن شامگۈر ئىچىدە
 تۇغدۇم، بالاڭ ئۆلۈك چۈشتى، قىيىنالىدىم،
 جاندىن كەچتىم، جان چىقىمىدى، ئۆيگە،
 يۇرتقا بېرىش ھارام ئىدى، يۇرت كەزدىم،
 نان تىلىدىم، دىۋانچىلىق قىلىدىم. ھوش،
 ھوش! ئوت كەتتى! بىر بىرۇدا نان، بىر
 موچەن پۇل، بىرەر ئەسكى كۆڭلەك بەرگەنلەر
 مېنى خالىغا نچە سۆيىدى، قۇچا قىلدى، كۆڭلۈمنى
 خۇش قىلدى. چىرايلىق، نەۋەۋىچان،
 دىيانەتلىك قىز ئىدىم، سەن تاپتىن چىتاردىڭ.
 خەقەر مېنى كۆزگە ئالمىدى، بوزەڭ قىلدى،
 ھاۋاندىمۇ بەتەر ھاغا چۈشۈپ قالدىم،
 خورلاندىم، دەريا - دەريا ياش تۆكۈۋېتىدىم،
 ئاھۇ - پىغانىغا قۇلاق سالىدىغان ئادەم
 چىقىمىدى. داد - پەرياد كۆتۈرۈپ يۈرسەم
 خەق مېنى ساراڭ دېدى. قۇيۇنىدا قالغان
 خەستەك ھەممە يەردە پىرقىراپ ئۇچۇپ
 يۈردۈم. ناھىيىگە كېلىپ تۇيۇقسىز سېنى
 كۆردۈم. ھوش، ھوش، ئوت كەتتى! ھوششاڭ -
 ھوش، سېنى كۆرۈپلا رەسمىي ساراڭ بولدۇم، -
 جانا بۇۋى ئايلىنىشتىن توختاپ بىردىنبىلا
 ئېسەدەپ يىغلاشقا باشلىدى، - ھە... ھەي
 توڭگۇز، شۇ چاغدا مەن 16 ياشلىق، بوستان
 چاچ، قەلەمقاش، ئاييۇزلۇك، غۇنچە بويلىق
 قىز ئىدىم، يىمگىتلىرىنىڭ يۈرىكىگە ئوت
 ياقاتتىم، بەرنا، لېۋەن، شوخ ئىدىم. جانان،
 جانا بۇۋى، جانا نىگۈل، دېسە، پۈتۈن مەھەللىلە
 تەۋرەيتتى، لېكىن دادامنىڭ مەسلىسى...
 ھوش... مانا 20 يىل ئۆتتى، 36 ياشقا
 كىردىم، 20 يىل جانا ساراڭ بولدۇم. سەن
 توڭگۇز ياشلىقىمنى، گۈلدەك چىرايلىقىمنى،
 مۇھەببەتتىمنى، بەختىمنى، ھەتتا جانا نىگۈل
 دېگەن ئىسمىمنى... ھەممىنى نابۇت قىلدىڭ،
 سەن راھەتتە ياشىدىڭ، مەن سەپ تۇتتۇڭ،
 باي بولدۇڭ، ئىناۋەت تاپتىڭ، يەنە پادىشاھنىڭ
 ئوردىسىدىكى بۇ ئۆيىمگە ساپسەن، ئوت

كەتسۇن بۇ گۆرۈڭگە، ھوش... مەنچۇ، مەن نانسىز، پۇلسىز، ماكانسىز، ساراڭ بولۇپ يۈرۈۋەردىم. توۋا... ساڭا ئۆزۈمنى تۇتتۇرۇپ قويغان گۇناھىم ئۈچۈن 20 يىل خانىۋەيران بولدۇم - يا؟ ھوش - ھوششاڭ... - جانا - بۇۋى يەنە ئايلانغىلى تۇردى، - خوتۇنۇڭ - خانىمىڭ بۇزۇلدى، سەندىن چاندى، ئەمدى مېنى ئال، دېسەم لاتا چايناپ تۇرۇسىمىنا؟ توڭگۇز، مېنى ساراڭ چاغلاۋاتسەن تايىملىق، بىلىپ قوي، ئۆزۈڭ ساراڭ، ھوش... جانا بۇۋى قاتتىق كۈچىنىپ ھەرىكەت قىلغانلىقتىن، ھاسىراپ نەپەسى قىسىلىپ دەلدۈگۈپ يىقىلىدى. سەمەرنىڭ تۇرقى مۇردىغىلا ئوخشاپ قالغانىدى، كۆزلىرى بىر نۇقتىغا تىكىلگەن پېتى قېتىپ قالغان... - دا... دادا! دا... ئوت!

خالىمىدىمىڭ چىرقىراق ئاۋازى سەمەرنى ھوشىغا كەلتۈردى. ئۇ ئادەتلەنمىگەن بىر چاققانلىق بىلەن ئىرغىپ تۇردى، ئاشخانغا يۈگۈردى. رەيھانەم بايا گاز ئوچاقنى ئۆچۈرۈۋەتمەيلا جانا بۇۋىگە ئەگىشىپ چىقىپ كەتكەنىدى، خالىمىدىم ئاشخاندا ئويىناپ يۈرۈپ گاز كونۇپكىسىنى قالايمىقان تولغىغان، يۇقىرى بېسىمدا شىددەت بىلەن ئېتىلىپ چىققان گاز يالقۇنىدا كاسترولىكىنىڭ سۈيى قايناپ - تېشىپ كەتكەن، يالقۇن كۆتۈرۈلگەن... سەمەر ھاپىلا - شاپىلا گاز تۇڭمىنى ياتاق ئۆيىگە، ئاندىن ئايۋانغا سۆرەپ چىقتى، گاز تۇرۇبىسى جايىدىن چىقىپ كەتتىمۇ ياكى ئۈزۈلدىمۇ... كۈكۈش يالقۇن ئۇلغىمىشقا باشلىدى، جۈپ ۋاسىلىق، گەجخا، نەقىشلىق، گۈلدار ئايۋان دەھشەت بىلەن كۆيۈۋاتقان يالقۇننى ئۆزىگە تارتىپ يۈتۈشقا باشلىدى... سەمەر قېچىپ چىقىشىغا گاز تۇڭمىنىڭ پارتلىغان ئاۋازى ئاڭلاندى...

كوچا چىراغلىرى يېنىپ تۇراتتى، كىنو خانى ئالدى ئاۋاتلاشقانىدى. جانا بۇۋى «ھوش، ھوش، ئوت كەتتى!» دېگەنچە كىنو خانى ئالدىغا كەلدى.

- جانا ساراڭ، مە، گازىر چاق. - سەن ساراڭ، - دېدى جانا بۇۋى پىر - پىر ئايلىنىپ ئۇسسۇل ئوينىۋېتىپ، - مەن دېگەن جانا نىگۈل، ئوت كەتتى! ھوششاڭ... - بۇۋىم، جانا بۇۋىم، كاۋاپ يېسىلە. - بۇۋىم، ئاۋۋال بىرنى سۆيۈپ قويسىلا، - كاۋاپچى كۈلۈپ بىر زىخ كاۋاپ تەڭلىدى، - سۆيىمىسىلمۇ مەيلى، مانا كاۋاپ. - مەن تىلەمچىمۇ؟ مانا پۇل، - جانا - بۇۋى كۈسەرنىڭ لېپىزىدىن قاتلىشىپ - پۈرلىشىپ كەتكەن ئون كويلۇق پۇلنى ئېلىپ، كاۋاپچىنىڭ يۈزىگە ئاتتى، - بەش زىخ ياق ئون زىخ...

جانا بۇۋى كاۋاپنى كۆتۈرگەنچە كوچىغا يۈزلەندى، كاۋاپچى توۋلىدى:

- بۇۋىم، جانا بۇۋىم ماۋۇ ئاشقان پۇللىرى...

- چوكمىنىڭغا ئوسما ئېلىپ بەر... ھوش، ھوش! ئوت كەتتى! ئوت...

جانا بۇۋى دۇكاننىڭ ئىشىكىنى قاتتىق ئۇردى، ئىچىدىن ھېچقانداق شەپە ئاڭلانمىدى.

- ھەي ھاجى، ئىشىكىڭنى ئاچ دەيمەن، ھەرەمنى تەتۈر چۆرگىلىگەن...

خېلىدىن كېيىن ئىشىك ئېچىلدى، دۇكان ئىچى يىرۇق ئىدى، رەيھانەم دۇكاننىڭ بۇلۇڭىدىكى كارىۋاتقا ئولتۇرۇپ چۈۋۈلغان چاچلىرىنى تۈزەۋاتاتتى.

- ئۆيۈڭ كۆيدى خانىم، - دېدى جانا - بۇۋى كاۋاپنى ئابدۇكېرىم ھاجىغا بېرىۋېتىپ، - سەن بۇ يەردە ئويىناپ... خانىم، كۆڭۈل دېگەن... ھوش، ھوششاڭ، ئوت كەتتى! خانىم...

ياغلىق ئوردۇالغان، يۇلك پۇپايكا، كۈلردەك چىكىت گۈللۈك سوكنو كاستۇم - يوپكا ئۈستىدىن پاختەك تۈكى سارجا پەلتۇ كىيىگەن جانانگۈل مەش يېنىدا ئولتۇراتتى. ئۇ، قوللىرىنى ھەر بىر مىدىرلاتقاندا سول قولىنىڭ بىرەمەمىدىكى ئالتۇن ئۈزۈك ۋال-ۋۇل چاقىنى ئايتتى، پۇتلىرىنى پات - پات مەنگەشتۈرگەندە ئۇزۇن قونجىلىق قارا خۇرۇم ئۆتۈكىنىڭ زەنجىر - ھالقىلىرى چىرىكلاپ بىر خىل يېقىملىق ئاۋاز چىقىراتتى، كۆز قۇيرۇقلىرىدىكى بىر قاراشقا كۆزگە روشەن كۆرۈنىدىغان ئۇزۇن يىلىق سەرگەردانلىقىنىڭ ئازابلىق يالدامىسى - قورۇقلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا، جانانگۈلنىڭ گۈزەللىكى ياش چىقىدىكىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى.

- يەنە نېمە ئالدىلا بۇۋىم؟ - دېدى ئابدۇكېرىم ھاجى خېلى ئۇزۇنغىچە ئۇنىڭ كىشىنى مەپتۇن قىلىدىغان گۈزەل قەددى-قامىتىگە، جېپىغا كەلگەن كۆركەم، ياردىملىق كىيىملىرىگە، قايتىدىن تولۇشقا باشلىغان گۈزەل چىرايىغا قىزىقسىنىش، سۆيۈنۈش ئىلكىدە قاراپ ئولتۇرغاندىن كېيىن.

- مېنى بۇۋىم دېمىسىلە، ئۆتكەندە ئېيتتىمغۇ، مەن ھازىر جانانگۈل، جانان...
- ھە، جانان... گۈل. ئەجەپ چىرايلىق ئىسىم - ھە؟
- ئۆزۈمچۇ؟
- پەرىشتىنىڭ ئۆزى.

- ماختىغانلىرىغا رەھمەت، - جانانگۈلنىڭ زىنناقلىرىدىكى شادلىق چىرايلىرى قۇلاقلىرىدىكى ئالتۇن سىرغا يېنىك تەۋرىگەندە چاقىنىغان نۇر بىلەن قوشۇلۇپ، ئۇنىڭ گۈللىدەك چىرايىغا تېخىمۇ يارقىن، پارلاق نۇر بەخش ئەتتى، - يەنە نېمە ئالدىلا دېدىلىمۇ؟ مانا، ماۋۇلارنىمۇ ئالدىم.

- نېمە؟ - رەيھانەم چۆچۈپ ئورنىدىن ئىرغىپ تۇردى، - جاننا بۇۋىسىم، ئۇلەييا نېمە دەۋاتىلا؟

- ماڭ ئۆيۈڭگە... ھوششاڭ - ھوش! رەيھانەم ئالدىراش چىقىپ كەتتى. جاننا-بۇۋى كۈلەتتى، ئاۋازىنىڭ بارىچە قاقلاپ كۈلەتتى، ئۇنىڭ كۈلكىسى ئىلى تورغىمىنىڭ چەرخ ئۇرۇپ سايراشلىرىغا، بۇلبۇل ناۋاسىغا، شارقىراتمىنىڭ شوخ ئاۋازىغا، مىڭلىغان مۇزىكىلارنىڭ بىرلىكتە ئورۇنداۋاتقان بۈيۈك سىمفونىيىگە ئوخشايتتى.

- ھاجىم، - جاننا بۇۋى كۈلكىسىنى توختىتىپ كاۋاپ يەۋاتقان ھاجىغا تىكىلدى، - پۇل-ۋۇم نەچچە كوي بولغاندۇ؟
- ئۈچ مىڭ ئالتە يۈز كوي.
- بەرسىلە.

- نېمە قىلدى بۇۋىم؟
- تويلىق ئالمەن.
- كىمگە؟

- ئۆزۈمگەچۇ؟ - جاننا بۇۋىنىڭ كۆزلىرى غەزەپتىن ياندى، - ئۆمرۈمدە، ھېچكىم ماڭا تويلىق ئېلىپ باقمىغان، ئۆزۈمگە ئۆزۈم ئالمەن.

- پۇللىرى بانكىدا، - ئابدۇكېرىم ھاجى ھەيران بولۇپ ئىچ يانچۇقىغا قولنى سالدى، - مانا، ئۇنىڭ چېكى.
كۆكتە تولۇن ئاي كېزەتتى، جاننا بۇۋى قوللىرىدىكى پۇل چېكىنى پۇلاڭلىتىپ كوچا بويلاپ يۈگۈرۈپ ۋارقىرايتتى:
- توي قىلىمەن، ھوش، ئوت كەتتى! مەن جانانگۈل، ھوششاڭ - ھوش...!

6

مەشتە بايىنىڭ كۆمۈرى گۈرۈلدەپ كۆي-مەكتە. قاپقارا، بولۇق چاچلىرى ئۈستىدىن ئىمپورت قىلىنغان چىگەررەڭ گۈللۈك قېلىن

جانانگۈل پەلتۈسى بىلەن كاستۇمى ۋە پۇپايكىسىنىڭ ياقىلىرىنى بىراقلا قايرىۋېتىدى، قەپقىزىل ئوتقا شتەك مارجان، كۆپكۆك-زۈمرە تەتەك بۇلاپكى، مېدالىئون... ئىككى كۆكسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى تار بوشلۇقتا يىلان دەك سويلاپ يالتمىراپ كەتتى.

— پۇلىمىزنىڭ ھەممىنى خەجلىپ بولىدۇم، تويۇق ئالدىم.

— تويۇق! — ئابدۇكېرىم ھاجى ئالدىدا ئولتۇرغان ساراڭغا — ئەۋلىياغا، ھازىرقى ساھىبىجامال جۇۋانغا قاراپ ھاياجان ئىچىدە نېمىنىدۇر دەپ پىچىرلىدى، كۆزلىرى ئۇنىڭغا مەختەك قالداندى.

— جانانگۈل، — ئابدۇكېرىم ھاجى بىر ھازادىن كېيىن ئېغىز ئاچتى، — مەن... مەن... مۇنداق بىر تەلپىم... ئىككىمىز... ھە، دېمەكچى، مەن سىلگە ئون مىڭ كوي خەجلىپ توي...

دۇكان ئىشىكى تىرىقلاپ ئېچىلدى، رەيھانەم كىردى، ئۇ، ھاجىغا چۈشلۈك تاماق ئەكەلگەنىدى.

— كەلسىلە، — ئابدۇكېرىم ھاجى ئوڭايسىز ھالەتتە ئورنىدىن تۇردى ۋە مەشىنىڭ ئالدىغا پەنە بىر ئورۇندۇق قويدى، — كەلسىلە خانىم، مەشىنىڭ ئالدىغا كەلسىلە... تالا سوغۇق.

— تونۇمايۋاتاملا خېنىم؟ — جانانگۈلنى كۆرۈپ ئۆز كۆزلىرىگە ئىشەنمەي مەڭدەپ تۇرغان رەيھانەم دەررۇ ئېسىنى يىغىپ پۈكەينى ئايلىنىپ مەشىنىڭ ئالدىغا كەلدى، — مەن جانانگۈل شۇ.

— ۋوي... ي، مۇبارەك بولسۇن، بۇۋىم، سىلى باشقىچە... ئوڭلىنىپ...

— شۇنداق، ئەسلىدە ئوڭ، چىرايلىق قىز ئىدىم، سەمەرنىڭ ۋاپاسىزلىقى مېنى

20 يىل ساراڭ قىلدى، ئەۋلىيا قىلدى، ئەمدى ئەسلىگە كەلدىم. دېمەسمۇ، مەن ساراڭ ئەمەس ئىدىم، مەجبۇرىي ساراڭ بولغانىدىم. ئەمدىچۇ؟ كۆپىنچە ئاياللار ئۆز غالىبىيىتىدىن مەمنۇن بولۇشىدۇ، مەن بولسام ئۆزۈمدىكى جاپا-مۇشەققەت ئىچىدە چېنىققان روھتىن، جاسارەتتىن پەخىرلىنىمەن.

— ئۆيىمىز كۆيگەن كۈنى كېچىدە سەمەز سىلى توغرىلۇق ھەممىنى سۆزلەپ بەرگەن. — دېمەكچى، ئۇ توڭگۇزدىن قۇتۇلدىمۇ، — سورىدى جانانگۈل.

— شۇ ۋاقىتتىلا قۇتۇلغان. شۇندىن كېيىن ئۇ بىسارا-بارا ئاز-مۇز سۆزلەيدىغان بولۇپ قالدى. ھۆكۈمەت ئۇنى قەشقەر، ئۈرۈمچى قاتارلىق جايلارغا داۋالىتىشقا ئاپپاردى، پايىدىسى بولمىدى، كېيىن راستىنلا ئېلىشىپ قالدى.

— ھا... ھا... ھا...! — جانانگۈل كۆكسى چىڭقىلىغۇدەك قاتتىق كۈلدى، — خانىم، سىلى بۇدۇكانغا دائىم كېلىۋالدىڭىز، تېخى ھاجىمىڭ قوينىدىن چىقالمايدىغان بولۇپ قاپلا. بايا تېخى ھاجىمىم ماڭا، تويىمغا 10 مىڭ كوي خەجلىپ رەيھانەم خانىمنى ئالدىم، كېيىن ھەج قىلىدۇرۇپ كېلىمەن، دەۋاتىمۇ. خۇدايىم ئىككىمىزنىڭ رىقىنى قوشقاي.

— جى... جانان... گۈل، بۇ... بۇ... — ئابدۇكېرىم ھاجى سۆزىنى دېيەلمەي خاۋاتىرلىنىپ بېشىنى قاشلىغىلى تۇردى. — ئاغزىمىزغا ناۋات، — رەيھانەمنىڭ

تال-تال كىرىپكىلىرىدە شادلىق يېشى يالتمىدى، — سىلى ئەۋلىيا، ئاغزىمىزدىن نېمە گەپ چىقسا، ئەمەلىيەتتە شۇ بولىدۇ ئەمەسمۇ. تويۇم بولغان كۈنى بۇۋۇمگە بىر كىيىملىك رەخت قويىمەن.

- ئەرزىمەيدۇ، - دېدى جانانگۈل.
 زەپھانەم مەكتىپىگە كەتتى، ئابدۇكېرىم
 ھاجى تەپەنچە ھاياجەتتىكى باسالىماي
 ئولتۇراتتى.

- جانانگۈل، بايا مەن دېمىگەن گەپنى
 ... ھېچكەپ يوق، لېكىن ... مەن سىلەمنى
 ... سىلەگە 10 مىڭ كوي ئەمەس، 20 مىڭ
 كوي خەجلىي، ئەمەلگە ئۆتسە، ھەجىگەمۇ
 سىلەمنى ئاپارغۇم بار، بۇ گەپنىم ... مەن
 ئوچۇق ئېيتىمەنمەن بولمايدىغان يەرگە
 كەلدىم.

- ھا، ھا، ھا... - جانانگۈلنىڭ
 قاتتىق ھەم مەسخىرىلىك كۈلكىسى دۇكان
 ئىچىنى زىلزىلىگە سالدى، مېنى بىلىپلا،
 مۇبادا رەيھانەم بىلەن توي قىلىمەنمەن
 سىلەمۇ قارغىشىغا ئوچىرايلا ...

ئابدۇكېرىم ھاجىنىڭ يۈزى قەغەزدەك
 تاتىرىپ، كالىپۇكىلىرى دەر-دەر تىتىرىدى،
 مىڭ تەستە:

- سۈبھاناللا، مەن ئېزىنىپتەن، سىلى
 دېگەن ئەۋلىيا، ئەپتۇ قىلىمەنمەن، لېكىن ...
 سىلى قانداق بىر بەندىنىڭ قولىغا
 چۈشەرلا، شۇنى ئويلىسام ... ئىچىم ئۆرتۈنۈپ ...
 - مەنمۇ توي قىلىمەن.

- ك ... كىم ... بىلەن ... ئۇ ...
 - ھايات بىلەن.

جانانگۈل مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ كېتىپ
 قالدى.

ئابدۇكېرىم ھاجى گويىا سەبىي بالىلاردەك
 بىر قىياپەتتە جانانگۈلنىڭ ئارقىسىدىن
 ئەجەبلىنىپ قاراپ قالدى.

جانانگۈل نېپىز قارىنى غاچىلىدىتىپ
 دەسسەپ چوڭ كوچىغا قاراپ ماڭدى. كوچىدا

كېتىۋاتقانلار ئالسىپتە كىيىنىگەن، گۈزەل
 ئايالغا قىزىقىپ قاراشسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ
 جانابۇۋى ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلمەسۇن.

- ھوششاڭ - ھوش! ئوت كەتتى! ئەۋلىيا
 ئوت ... ھوش!

جانانگۈل بۇ ئاۋازنى ئاڭلاپ ھوشىنى
 يوقاتقىلى تاس قالدى، قارغا سەنتۈرۈلۈپ
 دەررۇ ئۆزىنى ئوڭشىۋالدى. كوچىنىڭ
 باشلىقىدىن ھېلىقى ئاۋاز يەنە ئاڭلاندى.
 جانانگۈل يول چېتىگە ئۆتۈپ پەلتۈسىنىڭ
 ياقىسىنى كۆتۈرۈپ بۆزىنى ئېتىۋالدى،
 ياغلىقىنى قاشلىرىغا چۈشۈردى.

- ھوش، ھوش! ئەۋلىيا ئوت! جانان
 ئوت ... ھوششاڭ ...

ساقال - بۇرۇتلىرى ئۆسكەن، ئۈچىسى
 يالىڭاچ، يالىڭاچ ... سەمەر غالىچىلاشقان
 ياۋا توڭگۇزدەك ھۆڭگۈرىدىكى چىچاڭلاپ
 چاپقىنىغا چىچەنلاپ كەلدى، ئۇششاق
 بالىلار ئۇنىڭغا قار پومزەكلەردىكى
 ئېتىشاتتى.

- جانان ساراڭ يوقاپ كېتىۋېدى، ئورنىغا
 بۇ ساراڭ چىقىپتۇ - دە.

- ھەي، تىلىڭغا يارا چىقىدۇ، جانان -
 بۇۋى ساراڭ ئەمەس، ئەۋلىيا، ساراڭ
 دېگەن ئەنە، كۆردۈڭمۇ؟

كىشىلەر يەنە نېمەلەرنى دېيىشتىكىن،
 جانانگۈل قۇلاق سالمايدى. پەقەت ئۇنىڭ
 قولاق تۈۋىدە «ئەۋلىيا ئوت! جانان ئوت!»
 دېگەن سۆز جارائلايتتى. ئۇ، تام تۈۋىدىكى
 قار باسقان، تىل، تىپىنى ھېچكىم ئاڭلاپ
 باقمىغان يولدا ياقىسى، ياغلىقى بىلەن
 يۈزىنى يېرىم يوشۇرغان ھالدا قاراڭغۇلۇق
 ئىچىدە غايىپ بولدى.

1990 - يىل 2 - ئاينىڭ 24 - كۈنى، ئاقتۇ

ئىلى ۋادىسىنىڭ مەدەنىي يادىكارلىقلىرى توغرىدا قىسقىچە بايان

ئابدۇقەييۇم خوجا

ئاپتوردىن:

ئۈيۈن قاتارلىق قەبىلە، مىللەتلەرنىڭ چوڭ-كىچىك قەبرى ۋە قەبرىگاھلىرى؛ ھەر خىل مەزمۇندىكى قەدىمكى قىيا تاش رەسىملىرى؛ تاش ھەيكەل (بالبال) ۋە سىنتاشلار؛ قەدىمكى كار-ۋان يولى (ئات يولى - يىپەك يولى) نىڭ ئىلى ۋادىسىدىن ئۆتىدىغان تارماقلىرىدىكى جام - ئۆتەڭلەر؛ قەدىمكى شەھەر - كەنت، قەدىمكى قەلئە، قورغان، سېپىللارنىڭ خارابىلىرى؛ قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن)، سوغدى، سۈرىيە، ئەرەب، پارس، چاغىتاي يېزىقلىرىدا پۈتۈلگەن تاش پۈتۈك، ئابىدە ۋە قەبرى تاشلىرى؛ خان - خاقان ۋە باشقا ئاتاغلىق زاتلارنىڭ تەۋەرۈك مازارلىرى؛ قەدىمكى دەۋرلەردە ئىشلىتىلگەن ئالتۇن، كۆمۈش بۇلىلار، مىس يارماقلىرى؛ ئىلى ۋادىسىدا ئۆتكەن ئالىملار، ئەدىبلەر، تارىخچىلارنىڭ قىممەتلىك قولىيازما ئەسەرلىرى ۋە باشقىلار...

گۈزەل ئىلى ۋادىسىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك مەدەنىيەت تارىخىنىڭ دەۋرىمىزگە قالدۇرغان قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇ قىممەتلىك يادىكارلىقلار ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا قەدىمكى مەدەنىيەت خەزىنىسىدە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ.

قەدىمدىن تارتىپ ئىلى ۋادىسىدا ياشاپ، ئاۋۇغان ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىز دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى ھەر قايسى مىللەت ۋە خەلقلەرگە ئوخشاشلا ئۆزلىرىنىڭ ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەردە ياراتقان قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن دۇنيا ئىنسانىيەت مەدەنىيەتىگە مۇناسىپ تۆھپىلەرنى قوشۇپ كەلگەنىدى. ئىلى ۋادىسىنىڭ ھەر قايسى جايلىرى (يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستى) دىن ھازىرغىچە تەكشۈرۈپ ئېنىقلانغان قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

ئىپتىدائىي جەمئىيەتنىڭ سىپىتە تاش قوراللار دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى تۇرالغۇ ئىزلار؛ قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز دىن - ساق، ئوغۇز، ھون، ئۇلۇغ ياۋچى، تۈرك (قەدىمكى ئۇيغۇر)،

مەدەنىي يادىكارلىقلىرى ۋە ئىلى

يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەنلىرى ئاساسەن مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى قەدىمكى قەبرىلەر، قەدىمكى شەھەر، قەدىمكى ئىز خاراكتېرلىرىدىن قېزىۋېلىنغان، تېپىلغان خىلمۇخىل مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئۆزىنىڭ مەزمۇنى، سانى، تىپى، ئالاھىدىلىكى جەھەتتە تېخىمۇ كۆپ تۈرلەرگە بۆلۈنىدۇ (ماقالىدا ئۇلاردىن ئاساسلىق بىر قىسىملا ئالاھىدە تونۇشتۇرۇلدى). يۇقىرىدىكىلاردىن باشقا ئىنقىلابىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن: ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئىنقىلابىي بىنىڭ باشلانغان جايى - ئولاستاي؛ مىللىي ئىنقىلابقا دائىر ھەر خىل ئارخىب - فوتو-سۈرەتلەر، قىممەتلىك خاتىرىلەر بۇيۇملارمۇ بار. ئىلى ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان بىر قەدەر سىستېمىلىق، پىلانلىق ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمەتلىرى 1953- يىلىدىن تارتىپ باشلاندى؛ شۇ يىلى غەربىي شىمال مەدەنىيەت ئىدارىسى بىلەن شىنجاڭ ئۆلكىلىك مەدەنىيەت ئىدارىسىدىن تەشكىللەنگەن «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى» شىمالىي ۋە جەنۇبىي شىنجاڭدا ئومۇميۈزلۈك تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغانىدى.

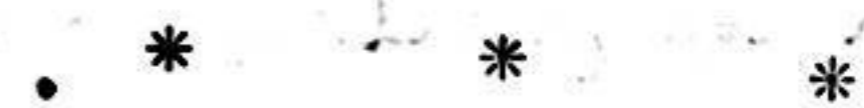
1958- يىلىدىن 1988- يىللارغىچە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئىترىتى ۋە ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئىلى رايونى تەۋەسىدە ئون نەچچە قېتىم ئومۇميۈزلۈك، نۇقتىلىق تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغاندىن تاشقىرى، موڭغۇلكۈرەدىكى شوتاي يېزىسى، تېكەس، كۈنەس، نىلقا، توققۇزتارا، قورغاس، چاپچال ناھىيىلىرىگە جايلاشقان بىر قىسىم قەبرىلەر، قەدىمكى ئىزلارنى بىر نەچچە قېتىم نۇقتىلىق قېزىپ تەكشۈردى ۋە رەتلىدى؛ ئۇ جايلاردىن ھەر قايسى تارىخىي دەۋرلەرگە ئائىت بىر مۇنچە قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى تاپتى؛

كارلىقلارنى تاپتى؛ تېپىلغان يادىكارلىقلارنىڭ خېلى كۆپ قىسمى رەتلىنىپ تەتقىق قىلىنمىدى؛ بۇنىڭ ئىچىدە بىر قىسىم يادىكارلىقلار شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي كۆرگەزمىسىگە قويۇلغاندىن تاشقىرى، يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بەزى نادىر يادىكارلىقلار ياپونىيە، شىياڭگاڭ، ئاۋمىن قاتارلىق دۆلەت ۋە رايونلاردا كۆرگەزمە قىلىنىپ، خەلقئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش ئىشلىرىدا مۇھىم رول ئوينىدى؛ ئېنىقلانغان، تېپىلغان يادىكارلىقلار ھەققىدە بىر مۇنچە ئىلمىي تەكشۈرۈش خاتىرىلىرى، قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتلىرى ۋە مەخسۇس تېمىلاردىكى ئىلمىي ماقالىلەر ئېلان قىلىندى؛ بېيجىڭدا، ئاپتونوم رايونىمىزدا ۋە چەت ئەللەردە نەشىر قىلىنغان مەخسۇس ئەسەر، كىتاب - ژۇرنال، رەسىملىك توپلام ۋە مەخسۇس تېلېۋىزىيە خەۋىرى، ھۈججەتلىك فىلىم قاتارلىقلارمۇ ئىلى ۋادىسىنىڭ بىر قىسىم يادىكارلىقلىرى ئالاھىدە تونۇشتۇرۇلدى؛ بۇ ئارقىلىق ئېلىمىزدا ۋە خەلقئارادا تارىخ - ئارخېئولوگىيە، تىل، پەلسەپە، ئىنسانشۇناسلىق، مىللەتلەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئىلمىي خادىملار، تەتقىقاتچىلار بىردىنبىر قول ماتېرىيال، ماددىي پاكىتلار بىلەن تەمىن ئېتىلدى.

مەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېي ئارخېئولوگىيە ئىترىتىدىكى كەسىپ داخلىرىم بىلەن 1958- يىلىدىن 1983- يىلىغىچە شىمالىي شىنجاڭ (جۈملىدىن ئىلى ۋادىسى)دا ئالتە - يەتتە قېتىم ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشكە قاتناشتىم. بۇ قېتىم ئاشۇ تەكشۈرۈشلەردە ئۆزۈم يازغان خاتىرىلەر، جەدۋەل، بىردىنبىر قول ماتېرىيال ۋە ھازىرغىچە ئېلان قىلىنغان مۇناسىۋەتلىك ماتېرىياللار ئاساسىدا بۇ ماقالىنى تەييارلىدىم. مەزكۇر ژۇرنال سەھىپىسىنىڭ ئىخچاملىق زۆرۈرىيىتىنى

كۆزدە تۇتۇپ، ماتېرىياللارنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە يىغىنچاقلاپ، ئاساسەن يادىكارلىقلارنىڭ قەدىمكى دەۋرلەرگە ئائىتلىرىنى نۇقتىلىق تونۇشتۇرۇش بىلەن چەكلەندىم. نەشىرگە قولايلىق بولسۇن ئۈچۈن مۇناسىۋەتلىك خەرىتە، فوتو سۈرەتلەرنىڭ ئاز بىر قىسمىنى قوشۇمچە قىلدىم. بۇ ماقالىدا، ئومۇمەن ھازىر قوللىنىلغان بار بىر قىسىم نەق ماتېرىياللار ئۈستىدە تونۇشتۇرۇش، تەھلىل، مۇھاكىمە يۈرگۈزۈلدى. شۇڭا، بۇنى يەنىلا ئىلى ۋادىسى ئارخېئولوگىيەسىنىڭ ئاز بىر قىسمى، دېيىش كىلا بولىدۇ.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرى بىلەن ئۇ جايلاردىن تېپىلىۋاتقان قىممەتلىك يادىكارلىقلارنى ھەيۋەتلىك ئىلى دەرياسىغا ئوخشاش، مېنىڭ تونۇشتۇرغانلىرىم ئۇنىڭدىكى بىر ئېرىق - شاخا پىچىمىدىنلا ئىبارەت، خالاس.

ئىلى ۋادىسىنىڭ قەدىمكى مەدەنىيەت تارىخى ۋە مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى ئەتراپلىق - مۇپەسسىل چۈشىنىش ئۈچۈن، بۇ قەدىمكى دىيارنىڭ ئەۋزەل تەبىئىي شارائىتى، ئىقلىمى، تەبىئىي بايلىقلىرى ... ھەققىدە قىسقىچە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئىلى ۋىلايىتى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ غەربىگە جايلاشقان. ئۇنىڭ ھازىرقى كۆلىمى 56 مىڭ 350 كۋادرات كىلومېتىردىن ئاشىدۇ. بۇنىڭ ئىچىدە تاغلىق رايونلار 62 پىرسەنتتىن، تۈزلەڭلىك 18 پىرسەنتتىن، دۆڭلۈك (ئىدىر)، سۇ، سېلىق ۋە ساي - چۆللۈكلەر 20 پىرسەنتتىن ئىگىلەيدۇ. تەڭرىتاغ تىزمىلىرى ئىلى تەۋەسىگە كەلگەندە شەرقتىن غەربكە قاراپ ئۈچكە بۆلۈنىدۇ. بۇ ئۈچ تاغ تىزمىسى ئارىسىغا دەريا ۋادىسى ياكى شەرقىي قىسمى ئېگىز، غەربىي

قىسمى پەس، شەرقىي قىسمى تىز، غەربىي قىسمى كەڭ بولغان، بىر - بىرىدىن ھۆسن تالاشقان كۈزەل جىلغىلار جوغلانمىسى، ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئويمانلىق - مۇنبەت ئىلى ۋادىسى جايلاشقان. تېكەس، كۈنەس، قاش دەريالىرى مۇشۇ كۈزەل بوستانلىق جىلغىلاردىن ئېقىپ ئۆتۈپ غۇلجا ناھىيىسىنىڭ ياماتۇ دېگەن يېرىدە قوشۇلۇپ، ئىلى دەرياسىنى ھاسىل قىلىش بىلەن ئاخىرى بالقاش كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئىلى دەرياسىنىڭ ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1500 كىلومېتىر (ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى ئۇزۇنلۇقى 441 كىلومېتىر) كېلىدۇ. ئىلى تەۋەسىدىكى تاغلاردا كەڭرى كەتكەن ھەر خىل ئورمان ۋە ئورمان بەلباغلىرى، ياۋا يانسىز يايلاقلار بولغاندىن تاشقىمى، ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرىنىڭ ھازىرغىچە ئېنىقلانغان كۆلىمى 150 مىڭ مودىن ئاشىدۇ. بۇ ياۋا مېۋىزىلەر ئىلى تاغلىرىدىكى 60 نەچچە جىلغىغا تارالغان. بۇلارنىڭ ئىچىدە تەلەكە تاغلىرى، ئاقسۇ جىلغىسى (داشىگۇ)، توققۇز تارا ناھىيىسىدىكى موخۇر جىلغىسى، تېكەس، كۈنەس ۋە نىلقا تاغلىرىدىكى ياۋا مېۋە ئورمانلىقلىرى ئالاھىدە دىققەتكە سازاۋەردۇر. بۇ ياۋا مېۋىزىلەر ياۋا ئالما، ياۋا ئۆرۈك، ياۋا ياڭىق، ياۋا ئەينىۋلا، ياۋا ئالوچا (كىلاس)، ياۋا ئامۇت، ياۋا جۈجۈلە، بۆلجۈرگەن، قاراقات، راۋغاچ، دولانە، زىرىق قاتارلىق ئوزۇقلۇق مول ئېسىل مېۋىلەر بولغاندىن باشقا يەنە ياۋا كۆكتاتلاردىن: ياۋا پىياز، ياۋا سامساق، ياۋا كۈدە ... قاتارلىقلارمۇ بار. ئۇنىڭدىن باشقا قۇلماق، قىزىلگۈل، سوغىگۈل، قانتېپەر، ئۇچقات قاتارلىق دورا ئۆسۈملۈكلىرىمۇ بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ تۈرى 100 خىلدىن ئاشىدۇ. ياۋا مېۋىلىك دەرەخلەر 16 نۇرۇقداش، 40 نەچچە تۈرگە يېتىدۇ. مۇنچىۋالا كۆپ خىل ياۋا ئۆسۈملۈكلەر بايلىقى

تەبىئىي گېن خەزىنىسى بولۇش بىلەن بىللە، ئۇ، دىيارىمىزدىكى ھەر خىل مېۋىلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىنى تەتقىق قىلىشتا، بىزنى مۇھىم يىپ ئۇچى بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئىلى ۋادىسىدىكى تاغ - جىلغىلاردا يەنە ئەتمۋارلىق ياۋايى ھايۋانلاردىن: قاراتايغان بۇغا، سېرىق تۈلكە، يىلىپىز، ئىپپىق، بۆرە، جەرەن، غۇلجا - ئارقار، تاغ تېكىسى، ياۋا ئۆچكە (كۆكمەت)، سۇ بۇلغۇنى، بۆكەن قاتارلىقلارمۇ بار. ئىلى ۋادىسى، ئۇلۇغ ئانا دەريا - ئىلى دەرياسى ۋە ئۇنىڭ مۇنبەت تۇپرىقى، بىپايان يايلاق، تاغ - جىلغىلىرى ئەزەلدىن ئۆزىنىڭ ئەنە شۇنداق خىسلەتلىك تەبىئىي شارائىتى بىلەن بۇ زېمىندا ياشىغان ئىپتىدائىي ئىنسانلارنى، ئەجدادلارنى مۇھىم ھاياتلىق مەنبەسى بىلەن تەمىن ئېتىپ كەلگەن.

ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى بىلەن ئارخېئولوگىيەلىك ماتېرىياللار - قەدىمدىن تارتىپ بۇ زېمىندا ياشىغان ساق، ھون، ئوغۇز، تۈرك، ئۇلۇغ ياۋچى، ئۇيسۇن قاتارلىق قەبىلە ۋە قەبىلە ئىتتىپاقلىرىغا ئۇيۇشقان ئەجدادلىرىمىزنىڭ يالغۇز ئوۋچىلىق، كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەنلا تۇرمۇش كەچۈرۈپ قالماستىن، بەلكى شارائىتى يار بەرگەن جايلاردا تۇراقلىق رايوندىكى دېقنچىلىق، تۇراقلىق كۆلەمدىكى مال - چارۋىچىلىق، ئەنئەنىۋى قول ھۈنەرۋەنچىلىك قاتارلىقلار بىلەنمۇ شۇغۇللانغانلىقىنى ئىسپاتلىماقتا. ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان ئەجدادلىرىمىز دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدىكى جامائەت - قەبىلىلەر، قەبىلە ئىتتىپاقلىرى ۋە مىللەتلەرگە ئوخشاشلا جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ تۈرلۈك باسقۇچلىرىنى ئۆز باشلىرىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىگە خاس مەدەنىيەتنى بەرپا قىلىش - تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قادىر بولغان. ئۇلار ئۆز مەدەنىيىتىنى

تەرەققىي قىلدۇرۇشتا، ئۆز ئەجدادلىرى مەدەنىيىتىنىڭ ئاساسىي ئېلېمېنتلىرىنى ساقلاپ قېلىش بىلەن بىللە قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان سودا - سېتىق، بېرىش - كېلىش، ئۆز ئارا مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش جەريانىدا ئۇلار دىنمۇ مۇھىم ئېلېمېنتلارنى قوبۇل قىلغان...

ئاقتۆپە قەدىمكى ئىلى

غۇلجا شەھىرىنىڭ شىمالىي تەخمىنەن 15 كىلومېتىر يىراقلىقتا ئاقتۆپە مەھەللىسى (ئاقتۆپە مازىرى) دەپ ئاتىلىدىغان بىر جاي بار. ئاقتۆپەنىڭ غەربىي نوغاي تۇغولغا، شەرقىي پەنجىم غولى، ئۇنىڭدىن ئۆتسە پەنجىم يېزىسى، تۇرپان يۈزى، جىرغىلاڭ غولى، جىلغىيۈزى، چولۇقاي غولى ... ئاخىرى ئابىرال تېغىغا تۇتۇشىدۇ.

بۇنىڭدىن تەخمىنەن 200 يىللار ئىلگىرى نۇرمۇھەمەت ئىسىملىك دېھقان ھازىرقى ئاقتۆپە مەھەللىسىنىڭ تاغ باغرىدىكى مەلۇم جايدىن بىر قەدىمكى قەبرىنى ئۇچراتقان، ئۇنىڭدا بۇزۇلماي ساقلىنىپ قالغان ئادەم سۆڭەكلىرى بولغاندىن تاشقىرى قەبرە ئەتراپىدىن تاش كەتمەن (ساپ بېكىتىدىغان تۆشۈكى بار)، تاش يا نىچىغۇچ، تاش پىلتىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر خىل قورال، سالغا تاش قاتارلىقلارنى تاپقان. قەبرىدىكى مېيىت سۆڭەكلىرىنىڭ بۇزۇلماي ساقلىنىشىنى كۆرگەن بۇ دېھقان ئۇنى ئەسلى قەدىمكى زاماندا «شېھىت» بولغان ئادەملەرنىڭ جەسىتى بولسا كېرەك دەپ ئويلاپ، بۇ ئەھۋالنى يۇرت ئەھلىگە مەلۇم قىلغان. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپچىلىك بۇ يەرگە قايتىدىن قەبرە تۇرغۇزۇپ، ھازىرقى «ئاقتۆپە مازىرى» نى ياساپ، بۇ مازارنى ئۇلۇغلىغان. تېپىلغان تاش قوراللىرىمۇ «مۇبارەك تاش» دەپ قارىلىپ «ئاقتۆپە مازىرى» دا ساقلىنىپ كەلگەن.

1953- يىلى «مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى»دىكى خادىملار ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىپ، ئاقتۆپىنى قايتا تەكشۈرگەندە، نۇرمۇھەممەتنىڭ ئەۋلادلىرىدىن ئىبراھىم ئاخۇن دېگەن كىشى نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان ساقلاپ كېلىۋاتقان تاش قوراللارنى «ئۆمەك» تىكى خادىملارغا بەرگەن (ھازىر بۇ تاش قوراللار ئاپتونوم رايونلۇق مۇزېينىڭ تارىخىي كۆرگەزمىسىدە).

ئاقتۆپە مازىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان تاش قوراللار ئىلى ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان، يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ سىپىتا تاش قوراللار بىلەن برونزا (تۇچ) قوراللار بىلەن ئىشلىتىلگەن باسقۇچىغا ئائىت يادىكارلىقلار (بۇنىڭدىن 2500 - 4000 يىل بۇرۇنقى دەۋر - لەرگە خاس) بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئاقتۆپە - ئىلى ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئىنسانلار - ئەجدادلار ئولتۇراقلىشىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان جايلارنىڭ بىرى. جۇغراپىيىلىك ئورنى ۋە تەبىئىي شارائىتى جەھەتتىن ئېيتقاندا، ئاقتۆپە قەدىمكى ئىزدىنىش شەرق ۋە غەرب تەرەپلىرىدە نوغاي تۇغولى، پەنجىم غولى، جىرغىلاڭ غولى، قازانچى غولى، چولۇقاي غولى ۋە بۆلۈكەي غولى قاتارلىق بىر مۇنچە ساي - جىلغا، قوللار جايلاشقان. بۇلارنىڭ ئالاھىدىلىكى - بۇ ساي - جىلغىلار تەبىئىي ھالدا تەلگە تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكى (كۈنگەي تەرىپى) گە قاتار ئورۇنلاشقان بولۇپ، قەدىمكى ئىنسانلار، ئەجدادلار ياشاشقا ھەر جەھەتتىن قولايلىق، ھاۋاسى ئىللىق جايلار ھېسابلىنىدۇ.

ھازىرغىچە ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىكى كى ھەر قايسى جايلاردىن يېڭى تاش قوراللار دەۋرىنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ساقلانغان قەدىمكى ئىپتىدائىي كەنت، قەدىمكى تۇرالغۇ ئىزلىرى ۋە قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىن 100

نەچچە ئورۇندا تېپىلدى (يەنە داۋاملىق تېپىلىۋاتىدۇ). بۇنىڭ ئىچىدە بەزى قەدىمكى ئىزلاردىن قېزىۋېلىنغان، تېپىلغان چوڭ تىكى تاش قوراللار - تاش پىچاق، تاش ئورغاق، يارغۇنچاق، تاش كەتمەن، تاش پالما، تاش ئوتىغۇچ، تاش بازغان، سالغا تاش قاتارلىقلار ئۆزىنىڭ شەكلى، ياسىلىش ئۇسۇلى ۋە ئىشلىتىلگەن تاش ماتېرىيالى جەھەتتىن يەنىلا ئاقتۆپىدىن تېپىلغان تاش قوراللارغا ئوخشايدۇ.

چوڭ تىكى تاش قورال ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلىرى، قەدىمكى مىس كان ئىزى ۋە ئۇلاردىن تېپىلغان يادىكارلىقلار

ئىلى ۋىلايىتىنىڭ موڭغۇلكۈرە، كۈنەس، تېكەس، توققۇزتارا، چاپچال، غۇلجاناھىيىسى، قورغاس قاتارلىق ناھىيىلىرىدىكى سۈيى ۋە ئوت - چۆپلىرى مول بىپايان يايلاقلىرىنىڭ ھەر قايسى بۆلۈكى - پۇشقاقلاردىن ھازىرغىچە 10 مىڭدىن ئوشۇق قەدىمكى قەبرى (قەدىمكى قەبرىستانلىق) لار تېپىلدى. بۇلارنى ئۆزىنىڭ تارىخى، يىل - دەۋرى، ئارخىمولوگىيىلىك مەدەنىيەت ئالاھىدىلىكى، جايلاشقان ئورنى، ياسىلىش شەكلى قاتارلىقلارغا ئاساسەن بىر نەچچە تۈرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

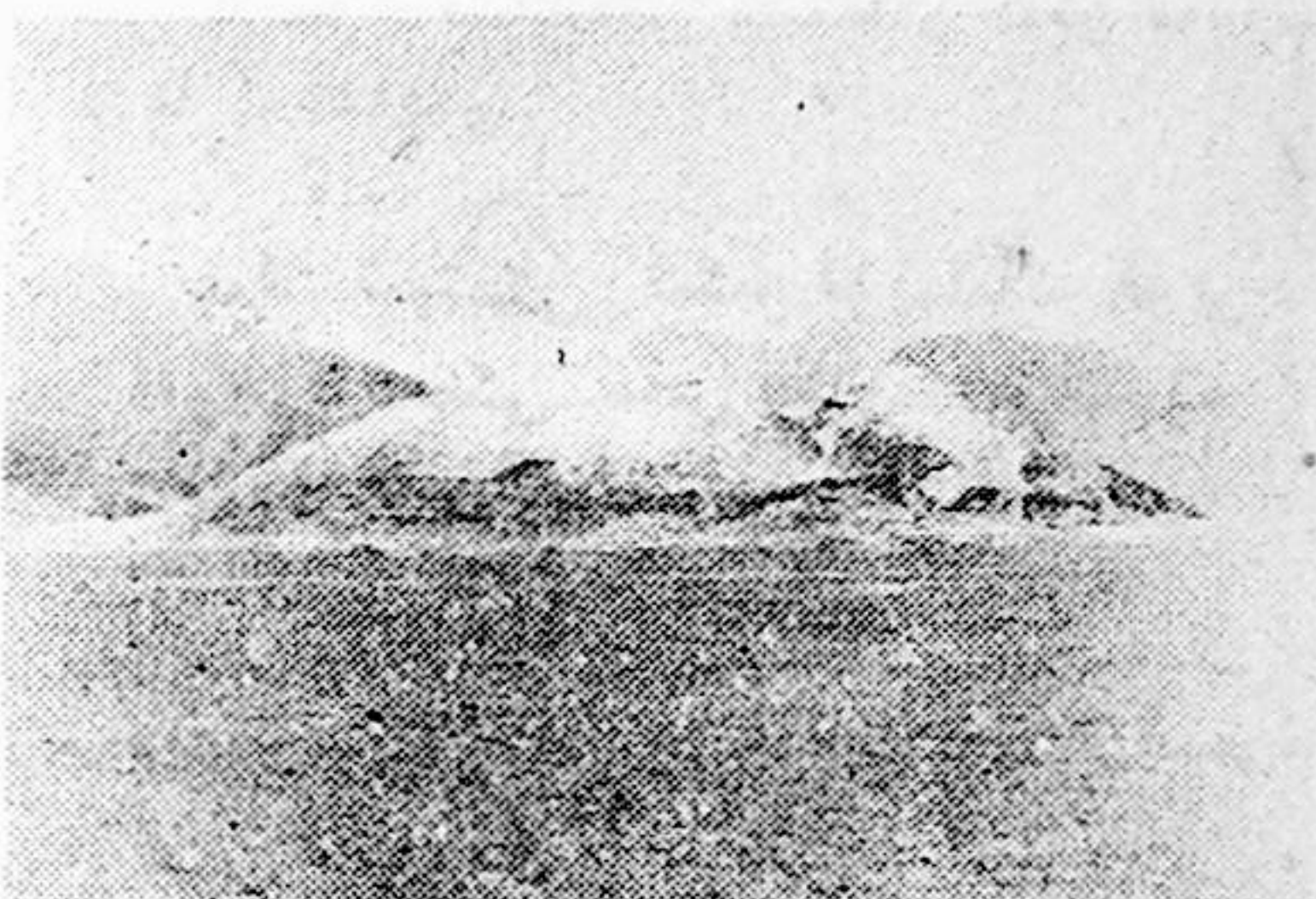
1- خىلدىكىلىرى - چوڭ تىكى تاش قورال ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلىرى ۋە ئۇلاردىن تەركىب تاپقان قەبرىستانلىقلار؛ بۇ خىلدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلىرىنىڭ ئۈستى كۆرۈنۈش شەكلى ئاساسەن يۇمىلاق بولۇپ، قەبرى بېشى زور مىقداردىكى توپا، يۇمىلاق ساي تاشلىرى بىلەن قوپۇرۇلغان. قەبرىلىرىنىڭ دىئامېتىرى 20 - 90 مېتىرغىچە، تىكى بۆلۈڭلۈك ئېگىزلىكى تۆت - ئون مېتىرغىچە بولۇپ، بەزى جايلاردا بەش - ئالتىسى، بەزى جايلاردا ئون نەچچەسى بىر - بىرىگە يانداش قاتار جايلاشقان. بەزى جايلاردا بۇ خىلدىكى بىر - بىرىگە يانداش

مەسىرىدىكى «ئەلشېھرام» (پىرامىدا) لار چوڭ - كىچىكلىكى جەھەتتىن پەرق قىلىنمىدەك پەرقلىنىدۇ. ئوتتۇرا ھال تەبىئىيەتتىكى بىلەن ئادەتتىكى پۇقرالارنىڭ قەبرىلىرىدەمۇ پەرقلىنىدۇ.

ئىلى ۋادىسىدىن ھازىرغىچە ئېنىقلانغان چوڭ تىپتىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلىرىنىڭ سانى 3 - 4 مىڭغا يېتىدۇ. بۇلارنىڭ ئىچىدە مەشھۇرلىرى: موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىنىڭ شوتاي يېزىسىدىكى بەزى قەبرىلىرىنىڭ دىئامېتىرى 60 - 90 مېتىرغىچە، ئېگىزلىكى ئون نەچچە مېتىر، لەھەت $4 \times 4 \times 6$ مېتىر كېلىدۇ. تېكەس ناھىيىسىنىڭ قاراچۇن، قارادالا، قاپسالار دالىلىرىدىكى ھەيۋەتلىك قەبرىلىرى، تېكەس ناھىيە سىنتاش - چىلىۋۆزەك يېزا قاڭغاي مەھەللىسى، چولاق تېرەك يېزا ئاقتام مەھەللىسى تەۋەسىدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلىرى - ساننىڭ كۆپلۈكى، ئىگىلىگەن مەيداننىڭ كەڭلىكى بىلەن ئالاھىدە ئورۇندا تۇرىدۇ. مۇشۇ تۈردىكى قەبرىلەردىن يەنە كۈنەس دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى، نىلقا - قاش دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى تۆمۈر ئەلى غولى، ئابرال تېغىنىڭ تۈتى داۋىنى، بىر-بوسۇن غولى، توققۇزتارا ناھىيىسىنىڭ ئاغارسىن، جىرغىلاڭ، موخۇر قاتارلىق جايلىرى، چاپچال ناھىيىسىنىڭ دىرپۇنبۇلاق، قورغاس ناھىيىسىنىڭ ساربۇلاق، سايرام كۆلى ئەتراپلىرىدىمۇ بار.

ئاسىيا يايلاقلىرىنىڭ مەركىزى قىسمىدىكى بىر مۇنچە رايونلاردىمۇ ئوخشاش خىلدىكى ھەيۋەتلىك قەبرىلەر كەينى - كەينىدىن تېپىلىش بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ بەزىلىرىدىن دۇنيانى زىلزىلىگە سالدىغان ئاجايىپ قىممەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلماقتا. مەسىلەن، قازاقىستان - ئالمۇتا شەھىرىنىڭ شەرقىي 50 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى «ئېسىك دەرياسى» بويلىرىدا مەشھۇر «ئېسىك

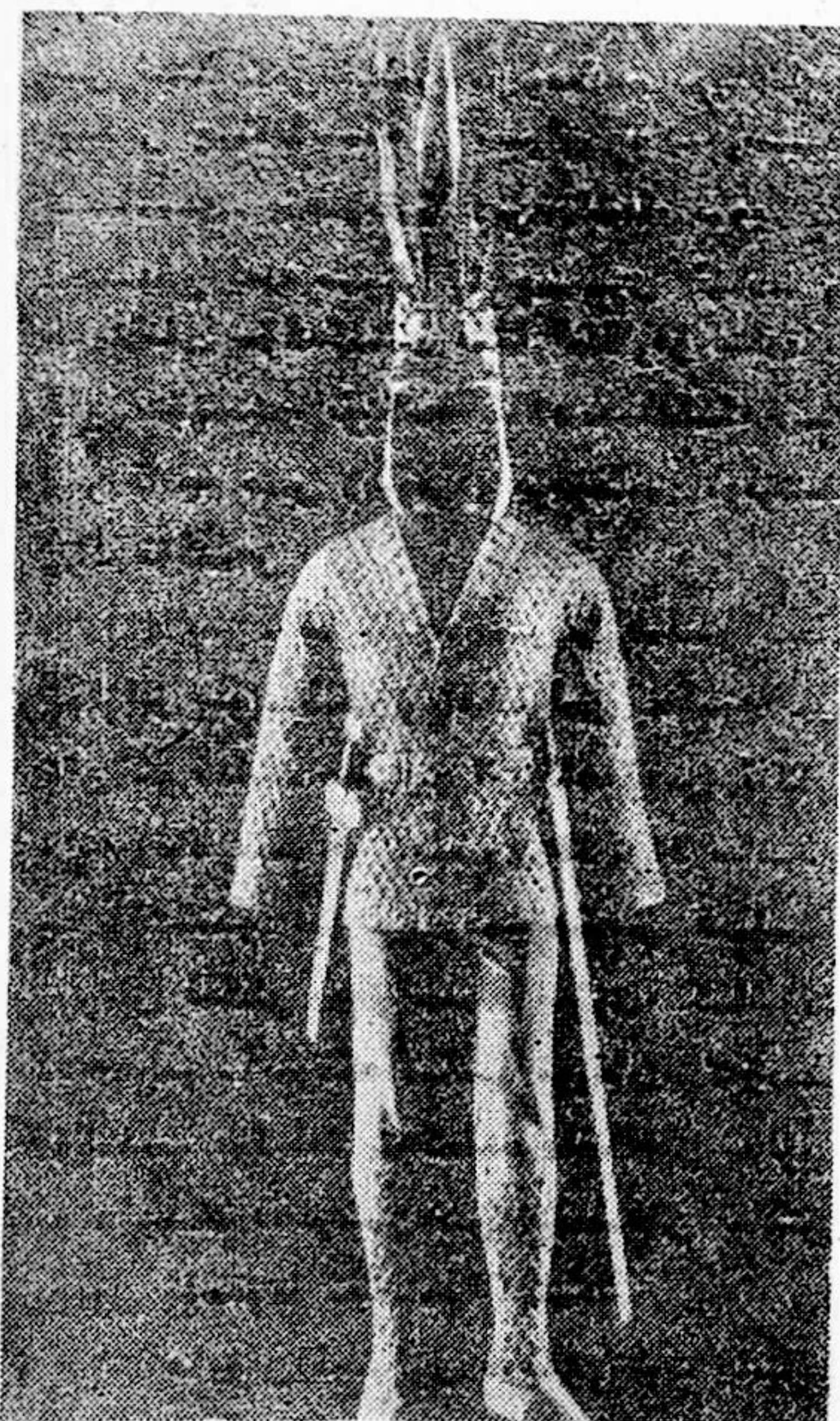
داش قاتازلار بىر نەچچىگە يېتىدۇ. يېشىل - لىققا پۈركەنگەن بىپايان يايلاق - ئوتلاق، كۈزلەك ۋە قىشلاقلاردا ناھايىتى يىراقتىن كۆزگە كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان بۇ ھەيۋەتلىك قەبرىلەر ئەتراپىدىكى تاغ، ئىدىر، جىلغا، ئېقىن، ئورمان - ئوتلاق بىلەن قوشۇلۇپ بىر خىل ئالاھىدە ئارخېئولوگىيەلىك مەنزىرە ھاسىل قىلىدۇ. (1 - سۈرەتكە قاراڭ.)

(1 - سۈرەت: موڭغۇلكۈرە ناھىيىسى شوتاي يېزىسىدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرى)

قەبرى تۈزۈلۈشى ۋە دەپنە قىلىش يۈسۈنىلىرى: (1) قەبرى ئىچى ئۇزۇن چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ، مۇتلەق كۆپ ساندىكى قەبرىلەردە قارىغاي ياغاچلىرىنى بىر - بىرىگە گەرەچە قىلىپ قۇراشتۇرۇلغان ياغاچ قۇرۇلمىلىق قەبرى ئۆيى بار؛ (2) بەزى قەبرىلەرنىڭ ئىچى يۇمىلاق ساي تاشلىرى بىلەن قۇپۇرۇلغان تىك چاسا شەكىللىك لەھەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچى يەنە بىر نەچچە يانداش ئۆي ياكى بۇلۇڭچىلارغا ئايرىلغان؛ (3) قەبرىلەر ئادەتتە ئائىلە، ئۇرۇق، نەسەبى ۋە ئىجتىمائىي ئىپتىدائىي مەرتىبىسىگە قاراپ ياسالغان. مەسىلەن، مەرتىبىلىك، باي ئائىلە باشلىقلىرى، يۇرت ۋە قەبىلە ئاقساقاللىرى، ئالاھىدە ئىجتىيازلىق، ئالىي ھوقۇق تۇتقان خان - خاقان، سەركەردە، خانىش - مەلىكە، شاھزادە، ئاتاغلىق زاتلار، مەشھۇر قەھرىمانلار ۋە ئالىي نەسەبلىكلەرنىڭ قەبرىلىرى خۇددى

بۇ كەمگەچە ئىلى ۋادىسىدىكى پايانسىز يايلاقلارغا جايلاشقان بەزى ھەيۋەتلىك قەبرىلەرگە قايسىسىمىز خاقان، خانزادە، سەركەر-دەلەرنىڭ دەپنە قىلىنغانلىقى مەلۇم بولمىغان بولسىمۇ، مەشھۇر ئىلى ۋادىسى توغرىسىدىكى تارىخىي خاتىرىلەر، ئارخېئولوگىيەلىك تېپىلمىلار، ئارخېئولوگىيەلىك ئۇچۇرلار - ئەگەر بۇ ۋادىدا تېخىمۇ ئەتراپلىق ئىزدىنىپ، نۇقتىلىق قېزىپ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلسا، دۇنيانى زىلزىلىگە سالغان «ئېسك قەبرىسى» دىكىدەك ئاجايىپ قىممەتلىك مەدەنىيەتنىڭ تېپىلىشى ئېھتىمالىنىڭ بارلىقىنى كۆرسەتمەكتە.

(2 - سۈرەت: قازاقىستاندىكى «ئېسك» قەبرىسىدىن تېپىلغان ئالتۇن كىيىم (كېپەن) لىك شاھزادىنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلگەن كىيىملىرى)

قەبرىستانلىقى» بار بولۇپ، ئۈچ كىلومېتىر دائىرىگە 45 تىن ئارتۇق ئالاھىدە ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر جايلاشقان. ئېسك قەبرىستانلىقىنىڭ شىمالىي ۋە شەرقىدە يەنە بەش چاتىر، قارا كېمىر قەبرىستانلىقىلىرى تېپىلغان. بۇ خىلدىكى قەبرىلەردىن يەنە چېلىك، چارىن، كېگەن، قارقارا دەريالىرىنىڭ بويلىرىدا، قاراتال، ئاقسۇ، ئاياكۆز دەريالىرىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدىن تاكى زايىسان ئويمانلىقى ۋە بازىرىق (تاغلىق ئالتاي رايونى) دائىرىسىگەچە كۆپلەپ تېپىلغان.

1969 - 1970 - يىللىرى قازاقىستاندىكى «ئېسك قەبرىسى» قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، بۇ قەبرىدىن ئالتۇن كىيىم (كېپەنلىك) بىلەن كۆمۈلگەن شاھزادىنىڭ جەسىتى بىلەن بىللە ئاخىرەتلىك بۇيۇملاردىن ئالتۇن، كۈمۈشلەردىن ياسالغان ئالتۇن بويۇن ئاسقۇ قاتارلىق نەچچە مىڭ دانە ئېسىل ئالتۇن بۇيۇملار، كۈمۈش قوشۇق، ئالتۇن ھەل بېرىلگەن خەنجەر، قىلىچ، ساپال، ياغاچ ۋە مېتالدىن ياسالغان قاچىلار، كۈمۈش جام، مىس (برونزا) كۆرگۈ، ئېسىل تاش ۋە سەدەپتىن ياسالغان مارجان قاتارلىقلار تېپىلغان (بۇ يادىكارلىقلارنىڭ دەۋرى مىلادىدىن بۇرۇنقى III - IV ئەسىرلەرگە تەئەللۇق ئىكەنلىكى بېكىتىلگەن). (2 - سۈرەتكە قاراڭ.)

ئىلى ۋادىسى تەۋەسىدە ھازىرغىچە ئېنىقلانغان ھەيۋەتلىك ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر ئۆزىنىڭ سانى، زىچلىقى جەھەتتە يەتتە سۇ رايونى (ھازىرقى قازاقىستاننىڭ شەرقىي جەنۇبىي بىلەن قىرغىزىستاننىڭ شىمالىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) ۋە بازىرىق - تاغلىق ئالتاي رايونىدىن تېپىلغان قەبرىستانلىقلاردىن ئۈستۈن ئورۇندا تۇرىدۇ.

بۇلۇڭسىغا قىلىنىدۇرۇلۇپ ياسالغان
ھايۋان ھەيكەللىرىدىن ئىككىسى ئېپىقىنىڭ
ئوبرازى ساقلىنىپ قالغان.

يېقىنقى يىللاردىن بۇيان تېكىس، موڭ-
خۇلكۇرە، سوپۇن-بۇلاق تەۋەسىدىكى قەبرىلەر-
دىن پۇتغا ھايۋان، ئادەم سۈرىتى چۈشۈ-
رۈلۈپ ياسالغان، تۆن پۇتلىق چوڭ چاسا
مىس (برونزا) پەتنۇس - تاۋاقلار تېپىلدى.
بۇ خىلدىكى مىس بۇيۇملار ئۆز زامانىسىدا
ئۆتكۈزۈلمىدىغان نەزىر - چىراقلىق ۋە كاتتا
زىياپەتلەردە ئىشلىتىلگەن.

(3) سەركەردە ھەيكىلى، مىستىن ياسال-
غان بۇ ھەيكەلنىڭ ئېگىزلىكى 40 نەچچە
سانتىمېتر، ئېغىرلىقى ئۈچ كىلوگرام كېلىدۇ.
(3 - سۈرەتكە قاراڭ)

(3) - سۈرەت: كۈنەستىكى قەدىمكى قەبرىدىن
تېپىلغان تۈچ (برونزا)دىن ياسالغان سەركەردە
ھەيكىلى

1983 - يىلى يازدا، كۈنەس دەرياسىنىڭ
جەنۇبىي قىرغىقىدىكى ئېگىز تۆپىلىق قەبرى-
لەر بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان. بىگىتۈرەنىڭ
كۈنەستىكى مەلۇم تۈن - مەيدانى مۇشۇ
قەبرىستانلىق جايلاشقان يەرگە خۇمدان
سېلىش ئۈچۈن، بىر نەچچە قەبرىنى توپا
ئىتتىرىش ماشىنىسى بىلەن تۈزلىگەن، نە-
تىجىدە، بىر نەچچە قەبرى ئۈزۈل - كېسىل
ۋەيران بولۇپ، تەلپىمىزگە بەزىبىر قىممەت-
لىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى (مىس ھەي-
كەل، ئۈچ پۇتلىق مىس قازان، مىس پالتا
قاتارلىقلار) باشقىلارنىڭ قولىدىن يىغىۋې-
لىنغان. ئۇقۇشمىچە، شۇ چاغدا مىس (برونزا)
بۇيۇملار بىلەن بىللە يەنە ئالتۇن ۋە كۈمۈش-
تىن ئىشلەنگەن ئېسىل بۇيۇملارمۇ توپا ئار-
سىدىن چىققانىكەن، بىراق ئۇ نەرسىلەر
تېپىلمىدى. يۇقىرىقىلاردىن باشقا، توپا ئا-
رىسىدىن يەنە ساپال پارچىلىرى، ئادەم ۋە
ھايۋانات سۆڭەكلىرى قاتارلىقلارمۇ بايقال-
غان. تۆۋەندە، ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە
بىر قانچە مىس (برونزا) بۇيۇمىنى تونۇشتۇ-
رۇپ ئۆتمەن:

(1) بىر - بىرىگە خىرىس قىلىۋاتقان
يولۋاس سۈرەتلىك ۋە قاناتلىق غەلىتە ھاي-
ۋان سۈرەتلىك مىس بويۇن ئاسقۇدىن ئىككى
دانە، ئۇلارنىڭ دىئامېتىرى 28 - 31 سانتىم-
مېتر كېلىدۇ. بىر - بىرىگە خىرىس قىلىشىپ
تۇرغان ئىككى يولۋاسنىڭ يۈزى، كالىپۇك-
لىرى بىر - بىرىگە تېگىپ تۇرغان، گەۋدىسى
يۆگىشىپ دۈگىلەك شەكىلدە ياسالغان بولۇپ،
بۇ «ئېسىك قەبرىسى»دىن تېپىلغان ئالتۇن
بويۇن ئاسقۇغا ئوخشاپ كېتىدۇ.

(2) ھايۋان ئوبرازى قوندۇرۇلۇپ ياسال-
غان چوڭ چاسا مىس تاۋاق. چاسا مىس تا-
ۋاقىنىڭ تەگلىكى بۇزۇلۇپ كەتكەن
بولسىمۇ، لېكىن تاۋاقىنىڭ تۆت

ھەيكەل قەددى - قامىتى كېلىشىمگەن، بەستەلىمكە، قانداقلىقى، يوغان ۋە چوڭقۇر كۆزلىرى بىلەن بىر نۇقتىغا تىكىلگەن، بېشىغا ئۇچى ئىلمەك ئېگىز قالپاق كىيگەن، بىر پۈتى بىلەن تىزلانغان، ئىككى قولىدا بىر نەرسە تۇتۇپ تۇرغاندەك (تۇتۇپ تۇرغان نەرسە يوقالغان) قىياپەتتە ناھايىتى ئوبرازلىق ياسالغان. ئۇ خۇددى خاقان ئالدىدا يۈكۈنۈپ ئىجازەت سوراۋاتقان باتۇر سەركەردە ئوبرازغا ئوخشايدۇ.

ئىلى ۋادىسىدا تەكرار ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەر، يەتتە سۇ رايونى، تاغلىق ئالتاي رايونى تەۋەسىدىن ئېنىقلانغان چوڭ تىپتىكى ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر توغرىسىدىكى تەتقىقات، قېزىپ تەكشۈرۈش نەتىجىلىرىدىن قارىغاندا، بۇ قەبرىلەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى قەدىمكى ساقلار (ساق قەبىلىلىرى) نىڭ ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. ئۇنىڭدىن باشقا، ئېگىز تۆپەلىك قەبرىلەرنىڭ بىر قىسمى قەدىمدىن تارتىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىلى يايلاقلىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان ئەجدادلاردىن ھون، ئوغۇز، ئۇلۇغ ياۋچى، ئۇيسۇن قاتارلىق قەبىلىلەرگە تەۋە ئىكەنلىكىدە گۇمان يوق، بۇ نۇقتا بۇندىن كېيىنكى ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈشلەردە تولۇق ئىسپاتلانغۇسى.

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى يەتتە سۇ رايونى بىلەن تاغلىق ئالتاي رايونى، پامىر، ئالاي تاغلىرىنىڭ شىمالى، تەڭرىتاغلىرى ئەتراپلىرىدىن، بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبىي ۋە غەربىي جەنۇبىدىكى چو، تالاس دەريالىرى ۋادىلىرى، ئىلى ۋادىسى، كۈنەس - يۇلتۇز يايلاقلىرىدىن تارتىپ تاكى ئارغۇغول (ئالغوي) جىلغىسىنىڭ شەرقىي ئېغىزىغىچە بولغان بۇ ئېسىل يايلاق رايونلىرى مىلادىدىن ئىلگىرىكى بىرىنچى مىڭ يىللىقلار (بۇنىڭدىن

3000 يىل ئىلگىرى)دىلا ساقلارنىڭ پائالىيەت ئېلىپ بارغان مەركىزىي جايلىرى ئىكەنلىكى ئىسپاتلانماقتا. ساقلار تۈركىي خەلقلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىدا مۇھىم ئېتىبارغا ئېرىشىپ بولۇپ، ئۇلار تارىختىن بۇيان تەڭرىتاغلىرى ۋە تارىم ۋادىسى قاتارلىق جايلاردا ياشاپ كەلگەن قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ ئېتىبارغا ئېرىشىپ بىلەن بارا-بارا سېلىشىپ كەتكەن.

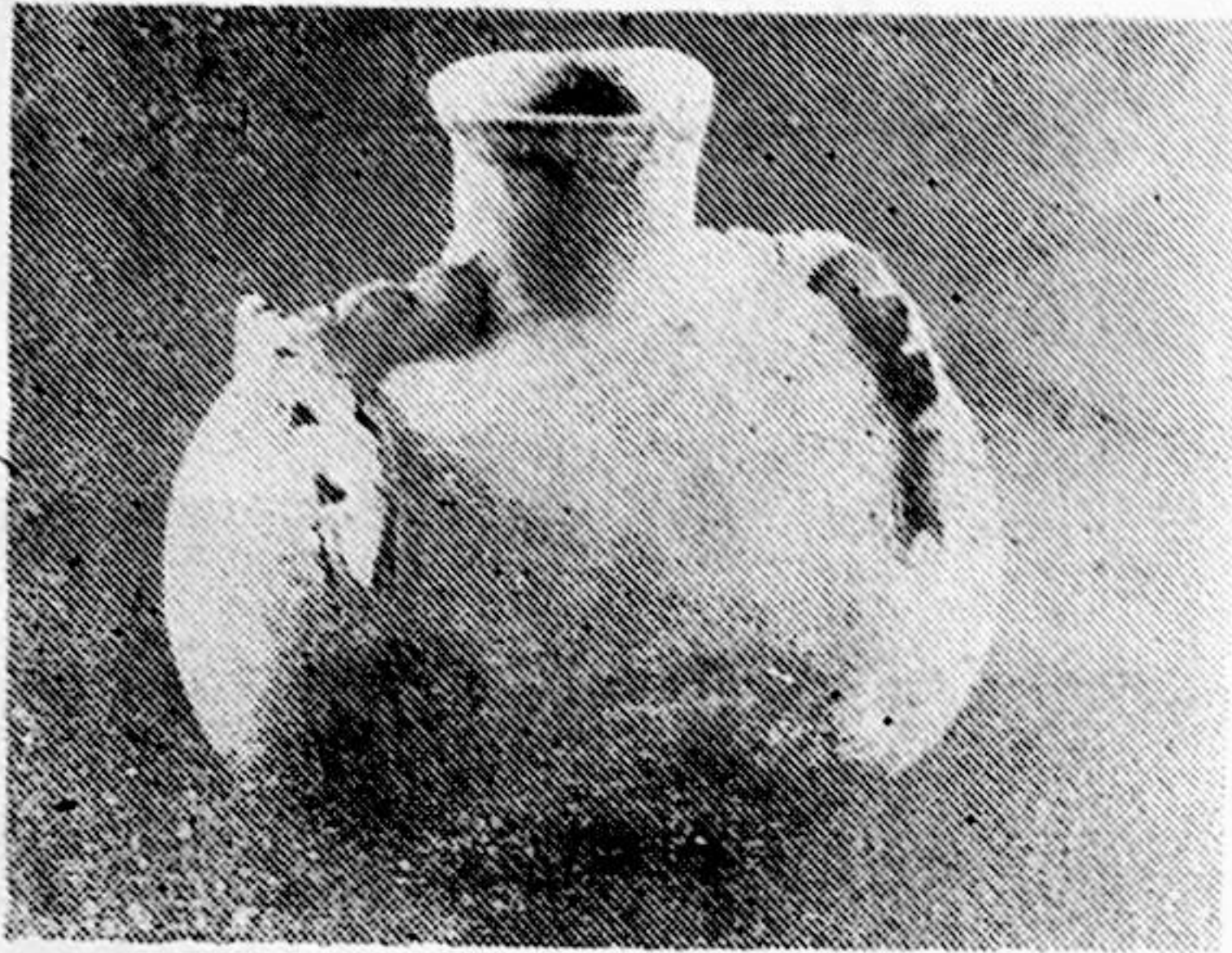
ساقلارنىڭ ياشىغان جۇغراپىيەلىك ئورنى، يۇقىرىدا بايان قىلىنمىزغا ئوخشاش تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلاردىمۇ ئۇلارنىڭ ئالتاي تىلى بىلەن مەسىدا سۆزلەشكەنلىكى، تولۇق تۈركىي تۈس ئالغان بۇ خەلقنىڭ دىنىي ئېتىقادى ھونلارغا ئوخشاش بولۇپ، كۈندۈزى كۈنگە، كېچىسى ئايغا چوقۇنىدىغانلىقى ئوتتۇرىغا قويۇلغان. ساق قەبرىلىرىدىن تېپىلغان ئاجايىپ ئېسىل يادىكارلىقلار ساق قەبىلىلىرىدىن ئۆزىگە خاس يۈكسەك مەدەنىيەتنى نامايان قىلىپ، ئۇلارنىڭ خان - خاقان، شاھزادە، سەركەردىلىرىنىڭ قەبرىسى ئۈستى قۇرۇلۇشلىرىنىڭ ھەيۋەتلىكلىكى، دەپنە يۈزى سۈنلىرىنىڭ مۇرەككەپلىكى، ئاخىرەتلىك بۇ يۇملارنىڭ موللىقى شۇ دەۋردىكى ساق پادىشاھلىرىنىڭ قۇدرەتلىكلىكىدىن، ئىجتىمائىي ئىسپات قۇرۇلمىسىنىڭ تەرەققىي قىلغانلىقىدىن دېرەك بېرىدۇ.

تارىختا ئۆتكەن ھەر قانداق خەلق ياكى مىللەتنىڭ كېلىپ چىقىشىنى، تېپكى - تەكتىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇنىڭ تارىخىنى ئۇلارنىڭ نامى تېخى ئەلگە تونۇش بولمىغان مەزگىلدىن، يەنى قەدىمكى رىۋايەت باسقۇچى ياكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدىن باشلاش تارىخ پېتىدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغان

ئۇقۇم. ئالايلىق، رۇس تارىخچىلىرى ئارخې-
ئولوگىيەلىك پىاكىتلارغا ئاساسەن، رۇس
خەلقىنىڭ كېلىپ چىقىشىنى رۇس نامى تا-
رىختا مەلۇم بولمىغان ناھايىتى قەدىمكى
زاماندىن باشلىسا، خەنزۇ خەلقىمۇ ئۆزىنىڭ
تېگى - تەكتىنى، تارىخىنى خەنزۇ دېگەن
نام تېخى مەلۇم بولمىغان ناھايىتى بۇرۇنقى
ياۋ، شۇن، يۈ، يەن، خۇاڭ ۋە باشقا قەدىم-
كى ئىسپاتىغا - رىۋايەتلەردىن باشلايدۇ.
دېمەك مۇشۇنداق قىلىش، تارىخىنى ئەنە
شۇنداق باشلاش باشقا مىللەتلەرنىڭمۇ ئۆز-
نىڭ كېلىپ چىقىشىنى ۋە تېگى - تەكتىنى،
تارىخىنى ناھايىتى قەدىم دەۋرلەردىن، تا-
رىختا ئۆتكەن ئەڭ قەدىمكى ئەجدادلىرىدىن
باشلىغانلىقىغا، ھېچقانداق زىت كەلمەيدۇ.
ساقلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى پائالى-
يەتلىرى توغرىسىدا «خەننامە»، پارس (ئىران)
ۋە يۇنان مەنبەلىرىدە مۇھىم بايانلار بار.
مەسىلەن، «خەننامە»، غەربىي دىيار تەزكى-
رىسى، ئۇيسۇنلار بابىدا: «... ئۇيسۇن دۆل-
تى ... شەرقتە ھون، غەربىي شىمالدا كانگا
(كاڭگۇي، كاڭجۇي)، غەربتە داۋەن (پەرغا-
نە)، جەنۇبتا شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن تۇتە-
شىدۇ، ئۇ (يەرلەر) ئەسلىدە ساقلارنىڭ زېمى-
نى ئىدى. ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربتە ساق خا-
نىنى مەغلۇب قىلىپ، ئۇنى قېچىشقا مەجبۇر
قىلدى. ساق خاقانى شەندۇ (كۆكتارت)دىن
ئۆتۈپ كەتتى. ئۇلۇغ ياۋچىلار ئۇلارنىڭ
زېمىنىدا ماكانلاشتى. كېيىن ئۇيسۇن كۈن-
سى ئۇلۇغ ياۋچىلارنى ئېغىر مەغلۇبىيەتكە
ئۇچراتتى، ئۇلۇغ ياۋچىلار يۆتكىلىپ، غەربتە
داشيا (باقتىرىيا)غا يەيسەت قىلدى. شۇ-
نىڭدىن ئېتىبارەن ئۇيسۇن كۈن-بىكى ئۇلار-
نىڭ زېمىنىدا ماكان تۇتتى. شۇڭا ئۇيسۇن
دۆلىتىدە ساق قەۋمىمۇ، ئۇلۇغ ياۋچىلار قەۋ-
مىمۇ ساقلانمىپ قالدى...» دېيىلگەن. ئۇ-

نىڭدىن باشقا «خەننامە» نىڭ كەشمىر دۆل-
تى بابىدا: «بۇرۇن ھونلار ئۇلۇغ ياۋچىلارنى
مەغلۇب قىلغان. ئۇلۇغ ياۋچىلار غەربكە
بېرىپ باقتىرىيادا دەۋران سۈردى. ساق
خاقانى جەنۇبتا - كەشمىردە دەۋران سۈر-
گەندىن باشلاپ ساق قەۋملىرى بۆلۈنۈپ
كەتتى، ئۇلار بىر نەچچە دۆلەت قۇردى.
سۇلې (سۇللۇغ - قەشقەر) نىڭ غەربىي شىمال-
لىدىكى ئەركەشتام، جۇندۇ (بۈگۈنكى ئاقچى
ناھىيىسى تەۋەسىدە) دۆلەتلىرىنىڭ خەلقى
ئەسلىدە ساق قەۋمىدىن ئىدى...» دېيىلگەن.
يۇنان تارىخچىسى ھېرودوت ئۆزىنىڭ ئا-
تاقلىق ئەسىرى «تارىخ» تا: «... پارسىلار
بارلىق سېكتىپانلارنى ساقلار دەپ ئاتايدۇ...
سېكتىپانلارغا تەۋە ساقلار بىر خىل ئېگىز
قالپاق كىيىدۇ، قالپىقى ھەم تىك، ھەم
قاتتىق، ئۈستى تەرىپى ئۇچلۇق كېلىدۇ...
ئۆز ئېلىدە ياسالغان ئوقيا ۋە خەنجەردىن
باشقا، ئۆزلىرى سانگارس دەپ ئاتايدىغان
جەڭ پالتىسى ئېسىۋالىدۇ...» دەپ يازغان.
بىز يۇقىرىدىكى مەلۇماتلاردىن ساق قە-
بىلىملىرىنىڭ ھەرىكەت قىلغان، ماكانلاشقان
جايلىرىنى بىلىگەندىن تاشقىرى ئۇلارنىڭ
ناملىرى ھەر قايسى دەۋر ۋە ھەر قايسى
مىللەتلەر تىللىرىدا خىلمۇخىل ئاتالغانلىرى-
نىمۇ بىلىلەيمىز. پارس مەنبەلىرىدە دېيىل-
گەن تىگىراخا ئۇدالار (ئۇچلۇق قالپاقلىق
ساقلار مەنىسىدە) - ئەمەلىيەتتە شەرقىي
ساقلار بولۇپ، ئۇلارنى يۇنانلىقلار «سېكتىپ-
انلار» دەپ ئاتىغان. ئۇلار كىيىنىش جە-
ھەتتە ئۇچىسىغا ئۇزۇن (بەزىلىرى كالتە)
چاپان، پۈتۈمغا ئۆتۈك، بېشىغا ھەر خىل
ئۇچلۇق قالپاقلارنى كىيگەن. يۇقىرىدا تو-
نۇشتۇرۇلغان، كۈنەستىن تېپىلغان بېشىغا
ئەگرى ئۇچلۇق، ئېگىز قالپاق كىيگەن قا-
مەتلىك سەركەردىنىڭ ھەيكىلى - ئەينى

لاملىق، ئەگرى - بۇگىرى سىزدىكى گۈل -
نەقىشلەر چۈشۈرۈلگەن.

(4 - سۈرەت: شوتىدىكى ئېگىز تۆپىلىك قەدىمكى
قەبرىدىن قېزىۋېلىنغان ساپال تورسۇق)

نۇراساي جىلغىسىدىكى قەدىمكى مىس كان ئىمىزى

1980 - يىللارنىڭ باشلىرىدا نىلقا ناھىيەسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي، ئۈچ كىلومېتىر يىراقلىققا جايلاشقان نۇراساي جىلغىسىدىكى 10 نەچچە ئورۇندىن قەدىمكى مىس كان ئىمىزى تېپىلدى (5 - سۈرەتكە قاراڭ). بۇ قەدىمكى مىس كانلىرى مەدەن قېزىش ۋە مەدەن تاۋلاشتىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قەدىمكى بۆلۈنىدۇ. مىس كان قۇدۇقلىرىنىڭ ھازىر ساقلىنىپ قالغان ئىمىزى بەش مېتىر، چوڭقۇرلۇقى 12 - 20 مېتىر ئەتراپىدا بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە بىر قانچە تىك قۇدۇق خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان. كان قۇدۇقلىرى ئىچىدە توغرىسىغا قويۇلغان بىر مۇنچە لىمىلار بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن كاننىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن. قۇدۇق ئىچىدە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان لىملارغا قاراپ ئۇلارنى قاتلاملارغا بۆلۈشكە بولىدۇ. بەزى لىملارنىڭ ئىككى ئۇچى رۇدا قاتلىمىغا قېقىپ كىرگۈزۈلگەن، لېكىن دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن تىرەلگەن لىملارنىڭ كۆپىنچىسى كان

زامانىدىكى ساقلىرىنىڭ تۇرقى، كىيىنىش ئالاھىدىلىكىنى تەتقىق قىلىشتا تولۇق قىممەتلىك ماددىي پاكىت ھېسابلىنىدۇ.

ئومۇمەن، 1960 - 1970 - يىللاردا موڭغۇلكۈرەدىكى شوتاي، كۈنەس، تېكەس، سوپۇن بۇلاق (چاپچال) تەۋەسىدىكى ئېگىز تۆپىلىك (چوڭ ۋە ئوتتۇرا تىپتىكى) قەبرىلەرنىڭ ئاز بىر قىسمى قېزىپ تەكشۈرۈلگەندە، ئۇنىڭ دەپنە قىلىش يوسۇنلىرى، ئاخىرەتلىك بۇيۇملار تۆۋەندىكىچە بولغان: ئادەتتە قەبرىلەرگە بىر ئادەم، بەزىلىرىگە ئەر - ئايال بىللە دەپنە قىلىنغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ بېشى غەربكە، پۈتى شەرقتە قارىتىلىپ ئوڭدىسىغا ياتقۇزۇلغان. قەبرىلەرگە قويۇلغان ئاخىرەتلىك بۇيۇملارنىڭ تۈرى، سانى ئوخشاش ئەمەس. مەسىلەن، كۈنەس قارا تاغدىكى قەبرىلەردىن ئاساسلىقى، بىر قۇلاقلىق رەڭدار ساپال كوزا، رەڭدار ساپال جام، رەڭدار ساپال قازان، تۇچتىن (برونزا) ياسالغان كۆرگۈ، مىس ھالقا (قۇلاققا سالىدىغان)، كىچىك تۆمۈر پىچاق قاتارلىق نەرسىلەر، شوتاي يېزىسى ۋە تېكەستىكى بەزى چوڭ قەبرىلەردىن بىر قۇلاقلىق سىدام ساپال كوزا، ساپال جام، ساپال تاۋاق، قورسىقىنىڭ يۇقىرىسىغا ئاي شەكىللىك ئەگمەسىزىقلار چىقىرىلغان ساپال قازان، ساپال تورسۇق، مىس يۈگەن، مىس ھالقا، ياقۇت كۆز - لۈك ئالتۇن ئۈزۈك، ئالتۇن ھالقا، مىستىن ياسالغان ھەر خىل بېزەكلەر، تۆمۈر خەنجەر، سۆڭەكتىن ياسالغان زىننەت بۇيۇملىرى، تۆمۈر (چۈيۈن) ساپان چىشى، بىر قىسىم تاش قوراللار، يۈك توقۇلما قاتارلىق نەرسىلەر تېپىلغان. (4 - سۈرەتكە قاراڭ)

ساپاللارغا تەتۈر ئۈچ بۇرجەك، قىيىپاش ئۈچ بۇرجەك، رۇجەك (تور) سىمان، كۆپ قات -

دەسلەپ ئېرىتىلگەن يۇمىلاق مىس نۆكچە-
 لەر تېپىلغان. بۇ يۇمىلاق مىس نۆكچەنى
 نۇر ئارقىلىق تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ مىس
 تەركىبىنىڭ %60 ئىكەنلىكى ئېنىقلانغان.
 بۇ ئەھۋال نۇرا سايدىكى مىس كانلىرىنىڭ
 مىس تەركىبى ناھايىتى مول كان ئىكەنلىكى-
 كىنى ئىسپاتلايدۇ. ئۇنىڭدىن باشقا، قارا
 داشقال ۋە تاۋلانغان مىسنىڭ تۆشۈكچىلىك-
 رىدە ياغاچ كۆمۈر قالدۇقلىرىنىڭ بارلىقىغا
 قارىغاندا، ئۆز زامانىسىدىكى مەدەن تاۋلاش
 تا ياغاچ كۆمۈرى يېقىلغۇ قىلىنغان.

كان قۇدۇقلىرىنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدىن
 تېپىلغان كاندا ئىشلىتىلگەن تاش قوراللار-
 نىڭ كۆپىنچىسى يۇمىلاق، سوقچاق، تۆۋرۈك-
 سىمان چوڭ تاش بازغانغا ئوغشاپ كېتىدۇ-
 غان قوراللار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر بېشى
 ئۇچلۇق، بىر بېشى يۇمىلاق، دېئامېتىرى 20
 سانتىمېتر كېلىدۇ. ئۇنىڭ توم تەرىپىگە
 شويىنا باغلاش ۋە ساپ بېكىتىشكە ئەپىلىك
 بولسۇن ئۈچۈن توغرىسىغا كرېست (+) شەك-
 لىدە نوكەش ئويۇلغان.

كان تېگىدىكى لىم ياغاچ ئەۋرىشكىلىرىنى
 كاربون 14 (C_{14}) ئانالىزى ئارقىلىق تەك-
 شۈرگەندە، ئۇنىڭ دەۋرى بۇنىڭدىن (± 175)
 2440 ۋە (± 170) 2650 يىل بۇرۇنقى ۋاقىتقا
 توغرا كېلىدىغانلىقى ئېنىقلانغان. بۇ قە-
 دىمكى كان ئىزلىرى تەخمىنەن پىاكىتلار
 ئارقىلىق شۇنداق خۇلاسىگە چىقىرىشقا بولىدۇ-
 كى، بۇ جايلاردا بۇنىڭدىن 2500 - 3000
 يىللار بۇرۇن مىس كانلىرىنى ئاچقان ئەج-
 دادلار ئۆز زامانىسىدا خېلى يۇقىرى سەۋد-
 ىدىكى كان قېزىش، مەدەن تاۋلاش، مىس،
 تۇچ (برونزا) بۇيۇملارنى ياساش تېخنىكا-
 سىنى ئىگىلىگەن. ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ھەر
 قايسى جايلىرىدىن (جۈملىدىن ئىسپان ۋادى-
 سىدىن) تېپىلغان مىس ۋە تۇچ (برونزا)

قۇدۇقىنىڭ تەكلىپىگە چۈشۈپ كېتىپ، كۆپ
 مىقداردىكى رۇدا، تاش قوراللار شېغىل
 توپىلار بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەنلىكتىن تۆت-
 بەش مېتر قېلىنلىقتا قاتلام شەكىللەنگەن.

(5 - سۈرەت: نىلقا ناھىيە نۇرا سايدىكى قەدىم-
 كى مىس كان ئىزى).

ھازىرغىچە مەلۇم بولغان ئون نەچچە
 تىك كان قۇدۇقىنىڭ ئەھۋالىدىن قارىغاندا،
 تىك قۇدۇقلارنىڭ تېگىدىكى لەخىمىلەر بىر -
 بىرىگە ئۇلىشىپ، مۇكەممەل يەر ئاستى مە-
 دەن قېزىش تورلىرى ھاسىل بولغان.

مەدەن تاۋلاش مەيدانى كان خارابىسىدىن
 ئانچە يىراق بولمىغان بىر قەدەر تەكشى
 جايدا بولۇپ، بۇ يەردە كەلكۈن سۇلىرى
 ئاققان ئىزلارمۇ ئوچۇق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. بۇ
 مەيداندىكى كۆلىمى $20 \times 1.5 \times 0.5$ مېتر
 كېلىدىغان داشقال قاتلىمىدىن ساپال پارچە-
 لىرى، ھايۋان سۆڭەكلىرى، رۇدا، داشقال ۋە

پىازنىڭ قوڭۇر بۇلاق، كۆپىرتى، سىنىتاش دېگەن جايلارغا، ئارپىلى كۆۋەك، كىندىك تاس قاتارلىق يايلاق - قىشلاقلارغا جايلاشقان؛

تېكەس تەۋەسىدىكى تاش ھەيكەل (بالبال) ۋە سىنىتاشلار ئاساسەن چوڭ - كىچىك قۇش-تاي، كۆك تېرەك، چى-ولاق تېرەك، قارا دالا، چاغانساي، ئاقتاش، بۇزئادىر، قاراغانتى قاتارلىق جايلاردىكى ئوت - چۆپى ئەلۋەك، سۈلىرى مول تەبىئىي ئوتلاق - قىشلاقلارغا جايلاشقان؛ ئومۇمەن تاش ھەيكەل ۋە سىنىتاشلارنىڭ ماتېرىيالى ئۆز يېرىدىكى تاغ - ئىدىر، جىلغا - سايلىرىدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئاق، كۆك، قىزغۇچ، چىپار، قارامتۇل تەبىئىي مەرمەر تاشلار بولۇپ، ئاددىي، قوپال، قىياسەن ياسالغان بەزى سىنىتاش ۋە بەلگە تاشلار ئادەتتىكى ئۇزۇنچاق ساي تاشلىرىدىنمۇ ياسىلىدۇ.

تاش ھەيكەللەرنىڭ ئۆلچىمى (ئېگىزلىكى، كەڭلىكى، تاشنىڭ قېلىنلىقى)، ياسىلىش ئۇسۇلى، ئوبرازى قاتارلىقلار بىر - بىرىدىن پەرقلىنىدۇ، بەزىلىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ ئىككى مېتىردىن ئاشىدۇ، بەزىلىرى كىچىك - رەك بولۇپ بىر مېتىردىن ئېگىزىرەك كېلىدۇ. ئومۇمەن تاش ھەيكەللەردە قىسمەن پەرقلەر بولسىمۇ، ئۇلاردا يەنە تۆۋەندىكىچە ئورتاقلىقلار بار:

1) تاش ھەيكەللەرنىڭ باش قىسمى كىچىكرەك، گەۋدە قىسمى چوڭ بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆزلىرى يوغان، قىياشلىق، يۈزى چوڭ، پېشانىسى كەڭ، بۇرۇتلۇق، يىلانباشلىق (قىسمەنلىرىنىڭ باش كىيىم، تاج، چېكىلىكلىرى بار) بولۇپ، ئوڭ قولىدا قەدەھ (جام) نى مەيدىسىگە تىرەپ تۇتۇۋالغان، سول قولىدا بېلىدىكى كەمەرگە ئېسىلغان قىلىچ - نىڭ دوستىسىنى تۇتقان، ئوڭ بېلىگە شەم

بۇيۇملىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلغان تەقدىر - قات نەتىجىلىرىگە قارىغاندا، مەسى بىلەن قەلەي ياكى قوغۇشۇننى ئېرىتىپ ساپ مەسى تىنمۇ قاتتىق ھەم ئوڭساي ئېرىتىدىغان يېڭى مېتال - تۇچنى مەسىل قىلىش ۋە تۇچتىن ھەر خىل تۇرمۇش بۇيۇملىرى، ھەربىي قوراللارنى ياساش مىلادىدىن 300 يىل بۇرۇنلا ئوتتۇرا ئاسىيا دائىرىسىدە كۈنسايىن ئومۇملاشقان.

ھازىرغىچە ئىلى ۋادىسىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىدىن تېپىلغان مەسى ۋە تۇچ (برونزا) دىن ياسالغان داڭقان، قازان، كۆرگۈ، پالتا، خەنجەر، پىچاق، ھەيكەل، ئېگەر - جابىدۇق بېزەكلىرى قاتارلىق يادىكارلىقلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى باشقا جايلاردىن ئېلىپ كېلىنكەن بولماستىن، بەلكى ئۆز جايىدىكى ھۈنەرۋەنلەر تەرىپىدىن ياسالغان يەرلىك مەھسۇلاتلار ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق ئىسپاتلانماقتا.

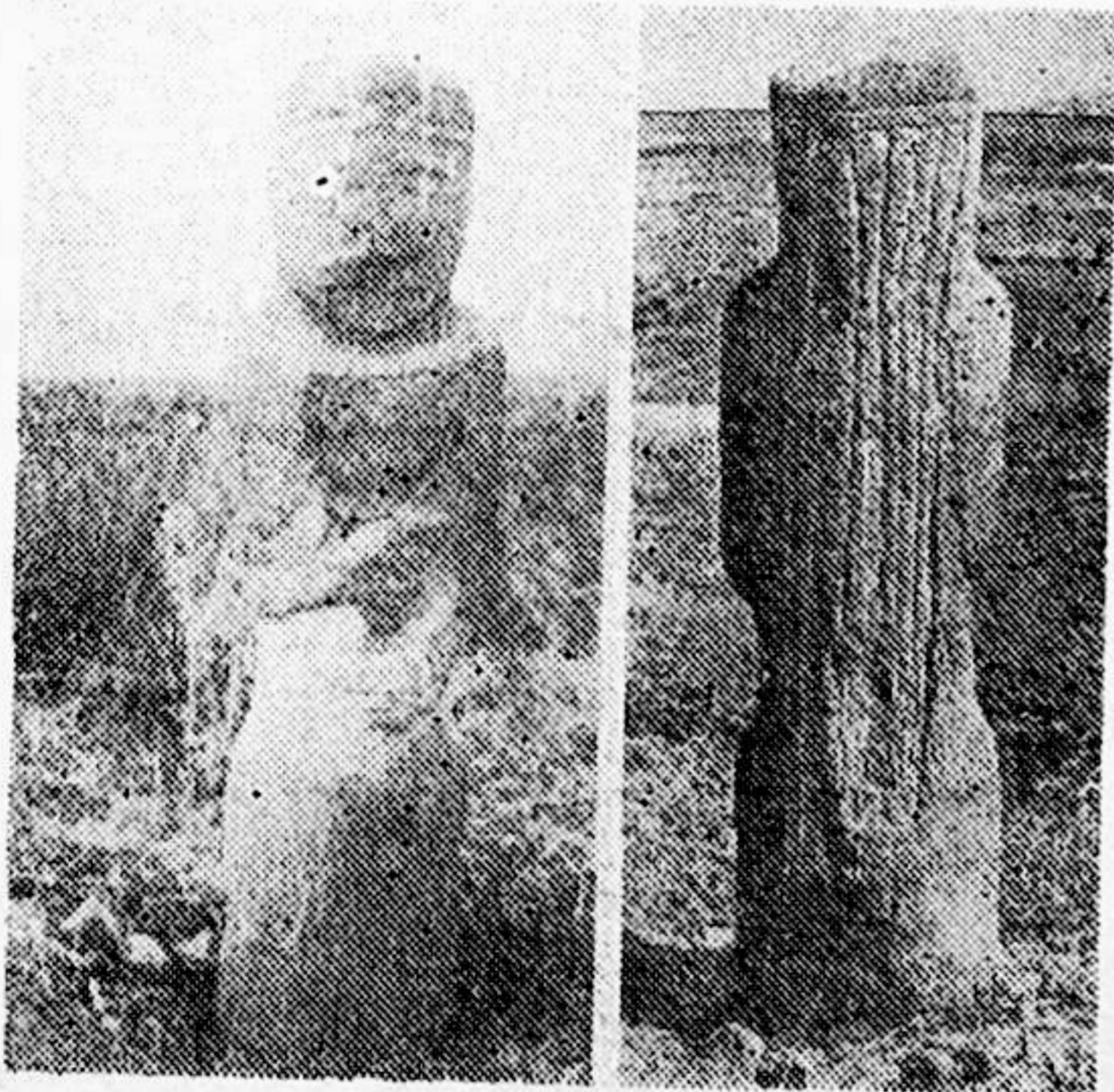
يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان نۇرئاسايدىكى مەسى كان ئىزلىرى بىلەن ھەرقايسى جايلاردىن تېپىلغان ھەر خىل مەسى ۋە تۇچ بۇيۇملار ئىلى ۋادىسىنىڭ قەدىمكى مەسى قوراللار دەۋرى مەدەنىيىتىنى تەتقىق قىلىشتا، يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

تاش ھەيكەل (بالبال)، سىنىتاش ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك تاش پاسىلىق قەبرىلەر

ئىلى ۋادىسىدىكى تاش ھەيكەل (بالبال) ۋە سىنىتاشلارنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى مەسى - غۈلكۈرە - تېكەس يايلاقلىرىنىڭ ھەر قايسى جايلىرىغا تارقالغان بولۇپ، نىلقا، قورغاس، توققۇزتارا ناھىيىلىرى تەۋەسىدە ئىزاراق ئۇچرايدۇ.

موڭغۇلكۈرە تەۋەسىدىكىلىرى ئاساسەن شوتتا، ئاقسۇ، چوڭ - كىچىك خونوقاي، ئاغى

لىكى 1.90 مېتىر (يەر ئاستىغا كۆمۈلۈگەن قىسمى بىلەن ھېسابلىمىسا 2.50 مېتىر كېلىشى مۇمكىن)، كەڭلىكى (ئىككى مۇرىسىنىڭ ئارىلىقى) 56 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ھەيكەلنىڭ بېشىدا بىر خىل تاجغا ئوخشاش كىيىم بار. ئۇنىڭ قاش-كۆز، ئېغىز-بۇرۇن، قولاق، بۇرۇت-لىمىرى كۆپتۈرمە شەكىلدە كۆركەم ئويۇلغان. ئوڭ قولىدا قەدەھ (جام) تۇتقان، بېلىمىدە كەمەر، سول قولىنى بىر ئاز ئېگىپ تۆۋەنگە ساڭگىلاتقان، قولىدا ھالقىسى بار، يۈزى شەرققە قاراپ تۇرىدۇ. ھەيكەلنىڭ ئارقىسىدا دىئامېتىرى 26 مېتىر كېلىدىغان تاش دۆۋىلىك قەبرە بار. بۇنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى - يانپاشتىن تۆۋەن 60 سانتىمېتىر ئارىلىققا سوغدىچە 20 قۇر خەت (خەتلەر ھەيكەلنىڭ ئالدى ۋە ئىككى يېنىغا) ئويۇلغان. ئۇنىڭدىن باشقا، كەينى تەرىپىمە (بېشىدىن تارتىپ بەلنىڭ تۆۋەن قىسمىغىچە) ئۇششاق ئۆرۈلگەن چاچ ئۆرۈملىرىگە ئوخشىتىپ ئويۇلغان سەككىز قۇر ئويما، ئۇزۇن، سىزىق ئېنىق كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ. (6 - سۈرەتكە قاراڭ.)

A: ھۆڭغۈلكۈرە - كىچىك خونۇقايدىكى تاش ھەيكەل (بالبال) نىڭ ئالدىنقى كۆرۈنۈشى
 B: كەينى تەرىپى (6 - سۈرەت)

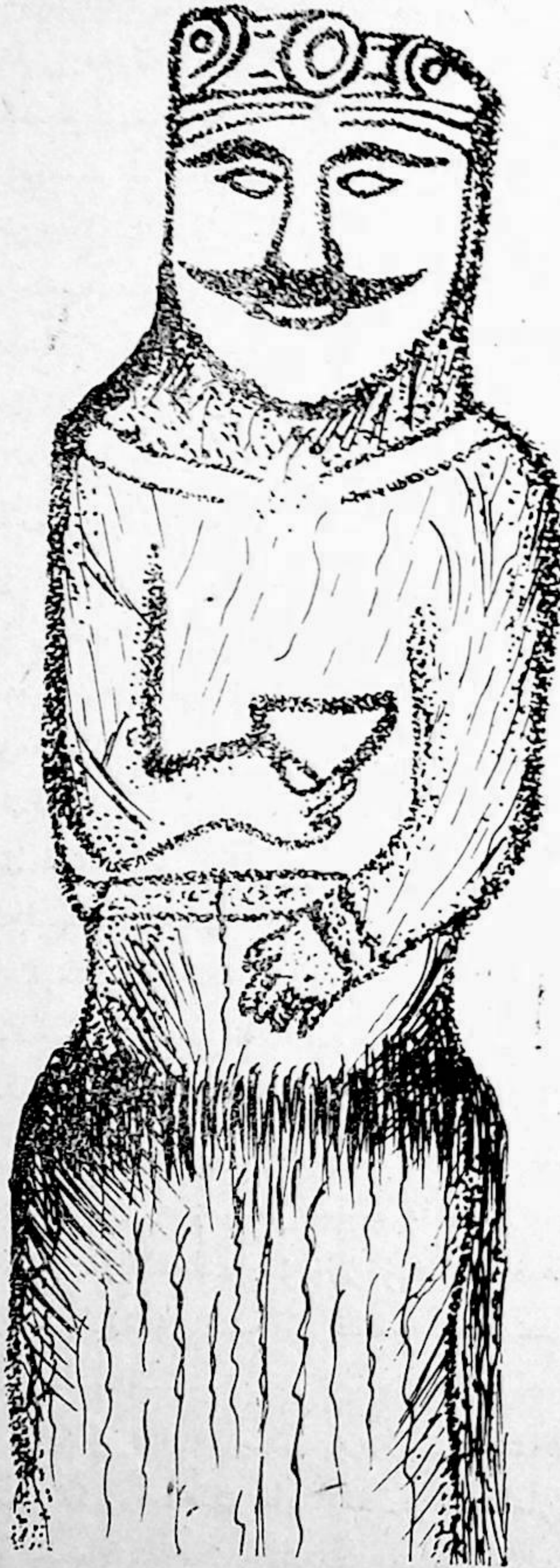
شەر (ياكى خەنجەر) ئاسقان. ئۆز زامانىسىمىزنىڭ تاشچى، بالبالچى سەنئەتكارلىرى بېجىرىم مەرمەر تاشلارنى تاللاپ، مېتالدىن ياسالغان ھەر خىل ئۈچكە، ئۆتكۈر قىرىش - يونۇش قوراللىرى بىلەن بالباللارنىڭ باش، قاش - كۆز، ئېغىز - بۇرۇن، قولاق، ساقال - بۇرۇت، پۇت - قول، قورال - جابدۇقلىرىنى كۆپتۈرمە شەكىلدە كۆركەم ۋە ئوبرازلىق قىلىپ ئويۇپ (چېكىپ) چىققان.

(2) تاش ھەيكەل (بالبال) لەر ئادەتتە بىپايان يايلاق - قىشلاقلاردىكى بەزى تاش تاۋۇتلۇق، تاش پاساللىق، تاش دۆۋىلىك قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ يۈزى كۈنچىقىش تەرەپ (شەرق) كە قاراپ تۇرىدۇ.

(3) ھەيكەللەرنىڭ شەكلى، قىياپىتى، ئوبرازى ۋە باشقا جەھەتتە مەلۇم پەرقلەرنىڭ بولۇشى، مەسىلەن، ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ناھايتتىن نەپىس، قامەتلىك، مەرد-جەسۇر قىياپەتتە، بەزىلىرى ساددا، سالاپەتلىك ئادەتتىكىدەك ياسىلىشى ئۆز دەۋرىدىكى سەنئەتكارلارنىڭ بىر خىل سەنئەت ئۇسلۇبى بولسىمۇ، ئەڭ مۇھىمى ئۇ مەلۇم بىر دەۋردە ياشىغان مەلۇم مىللەت (ياكى قەبىلە) ئەزالىرىنىڭ تەقى-تۇرقىدىكى ئورتاق ئالاھىدىلىكلىرى ۋە ئۆرپ-ئادەت، يۈسۈنلىرىدىكى ئوخشاشلىقلارنى ئاشۇ خىل سەنئەت ئۇسلۇبى ئارقىلىق ئىپادىلەپ بېرىش ھېسابلىنىدۇ.

تۆۋەندە تېكەس يايلاقلاردىكى تاش ھەيكەللەر ئىچىدىن ۋەكىللىك خاراكتېرىگە ئىگە بىر قانچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:
 1- كىچىك خونۇقايدىكى تاش ھەيكەل. موڭغۇلكۈرە ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بەش كىلومېتىر يىراقلىقتىكى كىچىك خونۇقاي يايلىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان. ئوت-چۆپلىرى مول كەڭرى يايلاقتا مۇشۇ خىل ئالاھىدە ياسالغان ھەيكەلدىن پەقەت بىرسىلا بولۇپ، ئۇنىڭ يەردىن چىقىپ تۇرغان ئېگىز-

كەينىدىكى قەدىمكى تاش دۆۋىلىك قەبىرە باشقىلار تەرىپىدىن قالايمىقان كۆلىنىپ، بىر قانچە نۆرەك پەيدا بوپتۇ. ئادەم سۆڭەكلىرى بىلەن ساپال پارچىلىرى چېچىلىپ كېتىپتۇ.

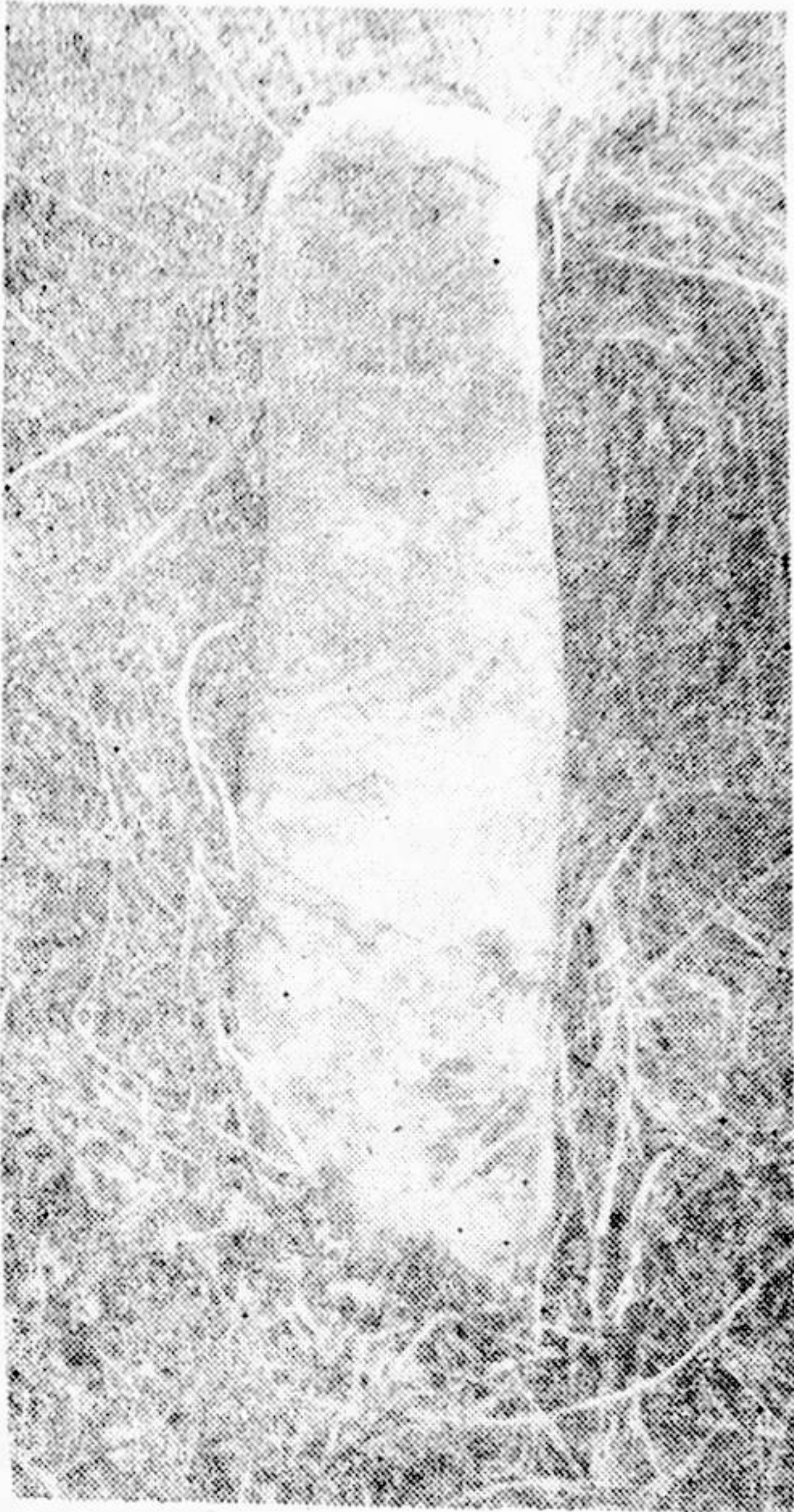
(7 - رەسىم: كىچىك خونۇقايدىكى تاش ھەيكلەنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈپ سىزداغان رەسىمى)

سوغدىچە يېزىق ئويۇلۇپ، ئالاھىدە نەپىس ئىشلەنگەن بۇ خىل تاش ھەيكەل ئاپتونوم رايونىمىز بويىچە يىگانە نۇسخا ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭغا يېزىلغان سوغدىچە يېزىقنىڭ مەنىسى ھازىرچە يېشىلماگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ مەنىسىنى تەتقىق قىلىش ئۈچۈن تەييارلىق كۆرۈلۈپ مەكتە (ئۇنىڭ يېزىقى سوغدىچە بولغان بىلەن تىلى بەلكى تۈركچە بولۇشىمۇ مۇمكىن). (7 - رەسىمگە قاراڭ.)

ھەيكەلنىڭ ھازىرقى ھالىتى ۋە ساقلىنىشى ئەھۋالى تۆۋەندىكىچە: مەن ئىلى ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمىتى مۇناسىۋىتى بىلەن مۇشۇ ھەيكەل قېشىغا 1958، 1961، 1963، 1983-يىللىرى بىر نەچچە قېتىم باردىم. ھەيكەلنىڭ نەچچە يۈز يىلدىن بۇيانقى تەبىئىي بۇزغۇنچىلىق، كۈنگە قاقلىنىش، قاتتىق قارى-بوران، يامغۇردا قېلىش ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تەدرىجىي خوراپ، نەتىجىدە، باشنىڭ سول تەرىپى، كۆز، بۇرۇن، قولاقلىرىنىڭ ئەسلى ھالىتى ئۆزگىرىپ، ئوخشىمىغان دەرىجىدە پۇچۇلۇپ كەتكەن. سول تەرىپتىكى بۇرۇتى بىلەن ئاغزى (ئۈستۈنكى ۋە ئاستىنقى كالىپۇكلىرى)، ئېگەكنىڭ ئاستىنقى تەرىپى پۈتۈنلەي دېگۈدەك قۇمۇرۇلۇپ چۈشۈپ كەتكەن. ھەيكەلنىڭ كۆكرەك، ئىككى يېنى ۋە بەلنىڭ تۆۋىنىدىكى سوغدىچە خەت ئويۇلغان يەرلىرىدە چاڭ - چېكىمدىن يېرىلغان بىر مۇنچە ئىزلار بار ئىكەن.

تېخىمۇ ئېچىنىشىلىقى، 1983 - يىلى 8 - ئايدا بارغىنىمدا ھەيكەل ۋە ئۇنىڭ كەينىدىكى قەدىمكى قەبرىنىڭ ئېغىر دەرىجىدە بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغانلىقىنى كۆردۈم. ھەيكەلنىڭ كۆكرىكىدىكى يېرىلغان يەر قانداق سەۋەب تىندۈر بۇزۇلۇپ، بىر نەچچىگە بۆلۈنگەن تاشلار يەرگە چۈشۈپ كېتىپتۇ. ھەيكەلنىڭ

ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېيىدا ساقلانماقتا.

(8 - سۈرەت: ئاغىياز يېزا سەنتاش يايلىقىدىكى تاش ھەيكەل)

سەنتاش يايلىقىدا بۇزۇۋېتىلگەن ئاشۇ قىممەتلىك بالبالنىڭ ئەينەن ھالەتتىكى بىلىش ئۈچۈن، تۆۋەندە پورتالادىكى مېلچىك يايلىقىدىن تېپىلغان بالبالنىڭ فوتو سۈرىتىنى قوشۇمچە تونۇشتۇردۇم. بۇ ھەيكەلنىڭ ئېگىزلىكى 2.85 مېتىر بولۇپ، ئۇ ناھايىتى قامەتلىك، جەسۇر قىياپەتتە كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ گەۋدىسى چوڭ، كۆزلىرى يوغان، بۇرنى قاڭشارلىق، يۈزى چوڭ ۋە يۇمىلاق، پېشانىسى كەڭ، شاپ بۇرۇت، يالاڭباشتا، ئوڭ قولىدا قەدەھنى مەيدىسىگە تىرەپ تۇرۇۋالغان، سول

2- سەنتاشتىكى تاش ھەيكەل. ئاغىياز يېزىسىنىڭ سەنتاش يايلىقىدىكى بىر قانچە ئورۇندا تاش دۆۋىلىك قەبرىلەر بولغاندىن تاشقىرى ئۆز زامانىسىدا بەزى قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا تىكلەنگەن تاش ھەيكەللەر مۇبارك دىكەن. 1970 - يىللارنىڭ ئالدى - كەينىدە بۇ تاش ھەيكەللەرنىڭ بەزىلىرى ئورنىدىن يۆتكىۋېتىلپتۇ، ھەتتا بەزىلىرى نەپەس ۋە ھەيۋەتلىك ئىشلەنگەن تاش ھەيكەللەر ئورنىدىن يۆتكىۋېتىلگەندىن تاشقىرى چىقىپ تاشلىنىپ، مال قورۇسىنىڭ ئىچىگە تام توساق ئورنىدا ئىشلىتىلپتۇ.

1983 - يىلى 8 - ئايدا سەنتاشنى تەكشۈرگەن چىقىمىزدا ئەسكى تاملىقنىڭ كەينىگە تاشلاپ قويۇلغان بىر تاش ھەيكەلنى سۈرەتكە ئالدۇق. ئاق چىپار تاشتىن ياسالغان بۇ ھەيكەل گەرچە كۆركەم بولمىسىمۇ، لېكىن بېجىرىم ساقلانمىپ قاپتۇ. ئۇنىڭ باش قىسمى (قاش، كۆز، بۇرۇن، ئېغىز، بۇرۇت، ئېگەكلىرى) نى خېلى ئېنىق ئويۇپ چىققاندىن تاشقىرى ئىككى قولىنىڭ ئىزناسىمۇ بىلىنىپ تۇرىدۇ. ھەيكەلنىڭ ئۆلچىمى $36 \times 34 \times 1.43$ مېتىر. (8 - سۈرەتكە قاراڭ)

چىقىپ تاشلىنىپ تام توساق ئورنىدا ئىشلىتىلگەن تاش ھەيكەل ئەسلىدە كۆك چىپار مەرمەر تاشتىن ناھايىتى كۆركەم ئىشلەنگەن بولۇپ، ھازىر ساقلانمىپ قالغان بىر پارچىسىدا ئوڭ قولىدا تۇتۇپ تۇرغان قەدەھ، سول قولىدا تۇتۇپ تۇرغان قىلىچ ناھايىتى ئېنىق بىلىنىدۇ.

بۇ ھەيكەل 1961 - يىلى پورتالا - ئارشاڭ ناھىيىسىدىكى مېلچىك يايلىقىدىن تېپىلغان سارغۇچ چىپار مەرمەر تاشتىن ياسالغان كۆركەم، بېجىرىم تاش ھەيكەل (بالبال) گە تامامەن ئوخشايدۇ (ھازىر بۇ ھەيكەل شىنجاڭ

قولدا غىلاپلىق ئۇزۇن قىلىچىنىڭ دەستىسىنى تۇتقان. بېلىدا كەمەر، ئوڭ تەرەپ (كەمەر) گە غىلاپلىق شەمشەر (خەنجەر) ئېسىلغان. ئۇنىڭدىن باشقا ئوڭ تەرەپ يانچىشىغا ھەم يانغا ئوخشاش نەرسە ئويۇلغان بولۇپ، پۈتمىدا ئۆتۈك، ئۇچىسىدا ئۇزۇن تون (تىزىنىڭ تۆۋەن ئۆسمىگە چۈشۈپ تۇرىدۇ) بار. (9 - سۈرەتكە قاراڭ.)

(9 - سۈرەت: بورتالادىكى مېلچىك يايلىقىدىن تېپىلغان تاش ھەيكەل)

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، ئىلى ۋادىسىدىكى ھەر قايسى يايلاقلاردا بىرمۇنچە سەنئەتچىلەر بار. «سەنئەتچى» دېگەنمىز - تاش ھەيكەل (بالبال) نىڭ بىر تۈرى، ئۇ، تاش ھەيكەل مەزگىلىدە قارىغاندا كىچىك، ياسىلىشىش ئۇسۇلى ئاددىي، ئادەتتە ھەر خىل تەبىئىي تاش مەتبەئىيلىرىدىن ئانچە سىلىقلىمايلا ئادەمنىڭ

باش قىسمى (قاش-كۆز، ئېغىز-بۇرۇن، قۇلاق، بۇرۇن قاتارلىقلار) نىڭ سەنئىتى ئاددىي سەنئەتچىلەر بىلەن ئويۇپ (چىكىپ) ياسايدۇ. سەنئەتچىلەرمۇ قەدىمكى تاش دۆۋىلىك ياكى تاش پاسىلىق قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا تىكىلىنىشى بىلەن مۇتلەق كۆپ ساندىكى سەنئەتچىلەر شەرققە قارىتىلغان بولىدۇ (بەزى ئەھۋاللاردا تەبىئىي جايلىشىش سەۋەبىدىن باشقا تەرەپ مەزگىلىدە قارىتىلغانلىرىمۇ ئۇچرايدۇ). سەنئەتچىلەر تىكىلەنگەن قەبرىلەر ئادەتتە، تاش ھەيكەل تىكىلەنگەن تاش دۆۋىلىك ياكى تاش پاسىلىق قەبرىلەرگە قارىغاندا، نىسبەتەن كىچىك ۋە ئاددىي بولىدۇ. بۇ خىل كىچىك قەبرىلەرنىڭ ئىگىلىگەن مەيدانىمۇ ئانچە چوڭ ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ تىپتىكى قەبرىلەردە ئادەتتە خىزمەتلىك بۇيۇم (مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى) لار ئاز بولىدۇ.

ئومۇمەن يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان ساقلارغا ئائىت ھەيۋەتلىك ئېگىز تۆپىلىك قەبرىلەر بىلەن ئالدىغا كۆركەم تاش ھەيكەل (بالبال) تىكىلەنگەن قەدىمكى تۈركىي مىللەتلەرگە ئائىت تاش دۆۋىلىك ياكى تاش پاسىلىق قەبرىلەر ئەينى زاماندىكى ساق ۋە تۈرك قەبىلىلىرىنىڭ يۇقىرىقى تەبىئە (ھۆكۈمەران گۇرۇھى) غا مەنسۇپ بولۇپ، سەنئەتچىلەر تىكىلەنگەن ئاددىي ۋە كىچىك قەبرىلەر تۆۋەن تەبىئە (ئەمگەكچى خەلق) غە ئائىت ئىكەنلىكى ناھايىتى ئېنىق بىلىنىپ تۇرىدۇ. بۇ ئىككى خىل پەرق - ئۆز زامانىسىدىكى ئىككى خىل تەبىئەتنىڭ ئىجتىمائىي ئورنى قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ.

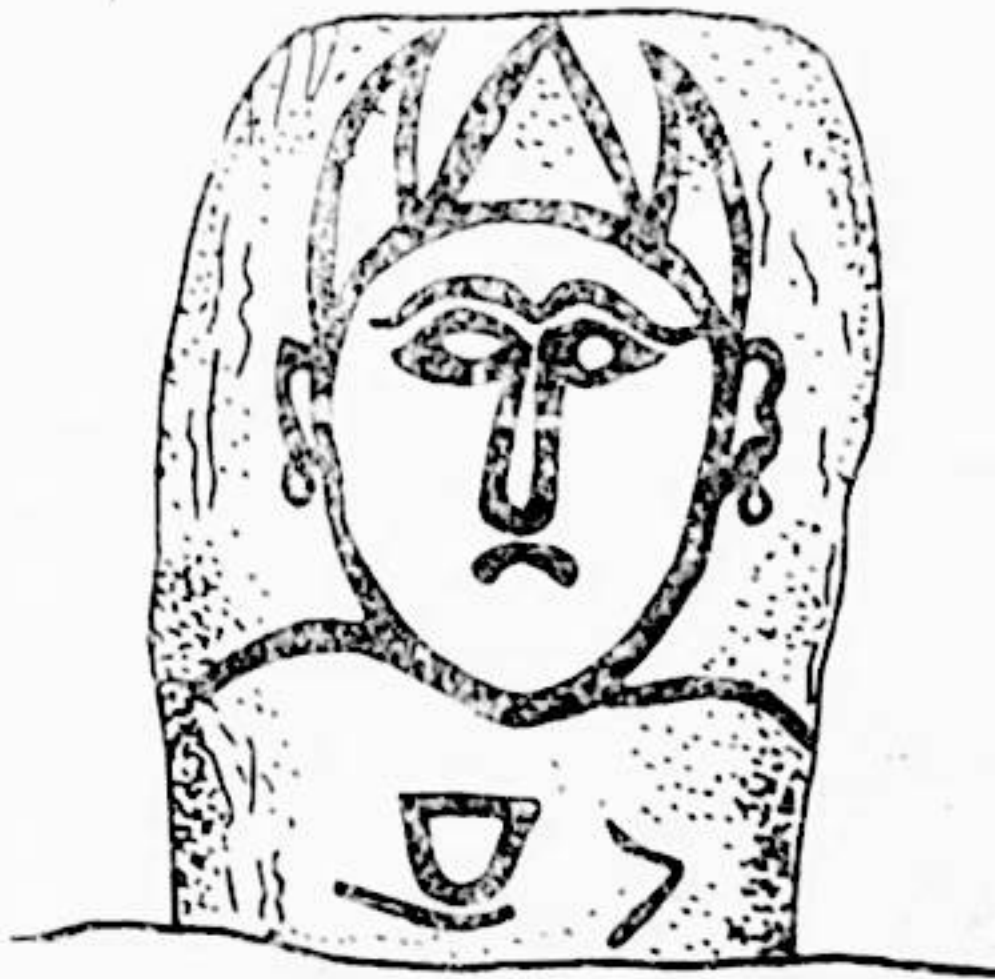
تۆۋەندە موڭغولكۈرەدىكى شوتتا، ئاغىياز-نىڭ قوڭۇر بۇلاق يايلاقلىرىدىن تېپىلغان سەنئەتچىلەردىن بىر قانچىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمەن:

(1) شوتا يېزىسىنىڭ غەربىي 6-7 كىلومېتىر يىراقلىقتىكى دارجا دېگەن ئوتلاقتا بىر نەچچە تاش دۆۋىلىك، تاش پاسىللىق كىچىك قەبرىلەر بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدىكى بىر كىچىك قەبرىنىڭ ئالدىغا سىنتاش تىكلەنگەن (سىن-تاش ھازىر ئورنىدىن يۆتكىلىپ يەرگە ياتقۇ-زۇلغان ھالەتتە). سىنتاشنىڭ ئېگىزلىكى 1.30 مېتىر، كەڭلىكى 48 سانتىمېتىر، قېلىنلىقى 20 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ تاشنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە ئاددىي قىلىپ ئادەم باش قىسمىنىڭ سىماسى، تۆۋەن تەرىپىگە قەبىلە ناملىرىغا ئوخشاپ كېتىدىغان بىر بەلگە چېكىلىگەن. (10 - رەسىمگە قاراڭ)

(2) ئاغىياز - قوڭۇر بۇلاقنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدىكى تەكشۈرۈلگەن تاغ باغرىغا جايلاشقان بىر مۇنچە تاش دائىرىلىك ئاددىي قەبرىلەر بار. بۇنىڭ ئىچىدە 6-7 قەبرىنىڭ ئالدىغا قىياپىتى بىر بىرىگە ئوخشامايدىغان، چوڭ-كىچىك سىنتاشلار تىكلەنگەن. ئۇلارنىڭ يۈزى شەرققە قارىتىلغان. سىنتاشلار ئىچىدە ئىككىسى (بىرى چوڭ، يەنە بىرى كىچىك) نىڭ ئوبرازى باشقا سىنتاشلارغا ئوخشامايدۇ. ئۇنىڭ بېشىدا $\Lambda \Lambda$ شەكىللىك تاجىسى، قولىمۇ ھالقىسى بار، قارىماققا ئاياللارنىڭ قىياپىتىگە ئوخشاپ كېتىدۇ. (11 - رەسىمگە قاراڭ)

(10 - رەسىم: شوتا يېزىسى دارجادىكى سىنتاش) قىياپىتى بىر بىرىگە تامامەن ئوخشاپ كېتىدىغان سىنتاشنىڭ يەنە بىرى شوتا دەرياسىنىڭ غەربىي قىرغىقىدىكى ئوتلاققا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئارقىسىدە تاش پاسىللىق كىچىك قەبرى بار.

(11 - رەسىم: ئاغىياز - قوڭۇر بۇلاقنىڭ سىنتاش)

(3) تېكەس ناھىيىسىنىڭ قارا دالا، مەڭ-بۇلاق دېگەن جايلىرىدا كۆپلىگەن تاش پاسىللىق قەبرىلەر بار. بۇ قەبرىلەرنىڭ بەزىلىرى 1960، 1970 - يىللاردا تېرىقچىلىق قىلىش جەريانىدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچراپ، قەبرىلەردىن تۇچ (برونزا) قوراللار، تۆمۈر پىچاق قاتارلىق يادىكارلىقلار تېپىلغانىكەن. قارا دالادىكى بەزى قەبرىلەرنىڭ ئالدىغا سىنتاش تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە بىرىنىڭ ئېگىزلىكى 95 سانتىمېتىر، كەڭلىكى 55 سانتىمېتىر كېلىدۇ. ئۇنىڭغا ئادەمنىڭ بېشى، قولى، قورساق قىسمىغا چۆگۈنىگە

مۇنچە تاغ-جىلغا، يايلاقلاردىن تارىختىن بۇيان ساقلىنىپ قالغان بالبال، سىنتاش قاتارلىقلار داۋاملىق تېپىلىشى مۇمكىن.

قەدىمكى تۈركلەرنىڭ تارىخى، دىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان ماتېرىياللاردا: «... تۈركلەرنىڭ ئۆزىگە خاس، ئايرىم-ئايرىم ساددا دىنلىرى بار ئىدى؛ ئۇلار يەرنىڭ، كۆكنىڭ يەنى پۈتۈن ئالەمنىڭ ئىنسانلارغا ئەڭ شەپقەتلىك تەڭرى بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىپ (ئۇنىڭغا) ئېتىقاد قىلاتتى. تۇپراق، سۇ، دەل-دەرەخ، تۆمۈر كەمىي نەرسىلەرنى ئۇلۇغلايتتى. تۇرمۇش-مەئىشەت ۋە ئۆزلىرى بەكرەك ياخشى كۆرىدىغان جەڭ - سوقۇش ئىشلىرىدا ياردىمى بولغانلىقتىن، تۆمۈرنى ھەممە نەرسىدىن بەكرەك ئۇلۇغلايتتى، (شۇڭا) ئىسىملىرىغىمۇ (تۆمۈر) نامىنى قوشۇپ ئاتىشاتتى.

ۋاپات بولغانلارغا قۇربانلىق قىلاتتى ۋە ناھايىتى قاتتىق قايغۇراتتى. (ئۇلارنىڭ) قەبرىسىگە تاشلارنى قويۇش بىلەن ئۇلۇغراتى ئادەملەرنىڭ تاشلىرىغا ئۇنىڭ تىرىك ۋاقتىدىكى ياخشىلىقىلىرىنى يېزىپ (ئويۇپ) قوياتتى.

تۈركلەردە جەڭگە قاتنىشىشنىڭ ئۆزى بىر ئۇلۇغ يىگىتلىك سانالغانلىقتىن، سوقۇشلاردا ئۇلار پەقەت ئۆز مىللىتىنى ساقلاش ۋە ھەممايە قىلىش كەمىي مەقسەتلەر بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايتتى...

... تۈركلەرنىڭ سوقۇش ئىشلىرىغا ھەۋەسى بەك كۈچلۈك ئىدى؛ ئۇلار قۇربان بولغانلارنىڭ قەبرىلىرىگە، شۇ ئۆلگەن كىشى ئۈمىرىدە (جەڭ-سوقۇشلاردا) نەچچە كىشىنى ئۆلتۈرگەن بولسا، ئۇنىڭ قەبرىسىگە شۇنچە تاشلارنى تىزىپ قوياتتى ياكى تاشقا ئۇنىڭ سوقۇشلاردا كۆرسەتكەن ھەممەتلىرى (تۆھپىلىرى) نى پۈتۈپ قوياتتى...» دەپ يېزىلغان. (قاراڭ: «تۈرك ۋە تاتار تارىخى».) (ئەھمەد

ئوخشايدىغان بىرنەرسەنىڭ سىماسى چېكىلگەن. يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان تاش ھەيكەل (بالبال)، سىنتاش، تاش تۆپىلىك، تاش پاسىللىق قەدىمكى قەبرىلەر يالغۇز ئىلى ۋادىسىدىكى بەزى يايلاق - ئوتلاقلاردىنلا تېپىلىپ قالماستىن، ئۇلار يەنە ئوتتۇرا ئاسىيا (ئوتتۇرا ئاسىيا يايلاقلىرى) نىڭ ھەر قايسى جايلىرى - سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئالتاي رايونى، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان، سىبىرىيە، تاشقى موڭغۇلىيە دائىرىسىدىن كۆپلەپ تېپىلدى.

ئاپتونوم رايونىمىز تەۋەسىدىن ئېلىنىپ ئېيتساق، بۇ خىل تاش ھەيكەل (بالبال)، سىنتاش ۋە ئۇلارغا بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك تاش پاسىللىق قەبرىلەر ئىلى ۋادىسىدىن باشقا يەنە ئالتاي، تارباغاتاي ۋىلايەتلىرىنىڭ بىر قانچە ناھىيىسىدە، پورتالا ئوبلاستىنىڭ يايلاقلىرىدا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شەرقىي ئۇچىدىكى ئارات-تۈرۈك، بارىك-ۆل يايلاقلىرىدىن تارتىپ، ئۈرۈمچى ئەتراپىدىكى سەيۋۇفۇ، بۇغدا تېغىنىڭ باغرىدىكى فۇكاڭ، گۈچۈك (چىتەي) ئەتراپىدىكى جايىلاردىن، خېجىڭ ناھىيىسى تەۋەسىدىكى بىر قانچە ئورۇنلاردىنمۇ كۆپلەپ تېپىلدى.

ئۇزۇندىن بۇيان ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتلىرىدىكى بىر خىل ئورتاق خۇلاسەدە - قەدىمكى بالبال (تاش ھەيكەل) ۋە سىنتاشلارنى مىلادى VI ئەسىردىن X ئەسىرگىچە بولغان دەۋرلەرگە خاس قەدىمكى تۈركلەر (تۈركىي تىلىدىكى مىللەت ۋە قەبىلىلەر) نىڭ قەبرى ئالدىغا تىكىلگەن بەلگىسى دەپ قارالماقتا. قەدىمكى تۈركىي تىلىدا سۆزلىشىدىغان مىللەت ۋە قەبىلىلەرنىڭ ياشىغان، پائالىيەت ئېلىپ بارغان يەرلىرىنىڭ ناھايىتى كەڭلىكىنى ھېسابقا ئالغاندا، يەنە داۋاملىق تەكشۈرۈپ، ئەتراپلىق ئىزدەنگەندە، تېخى ئادەم ئايىغى يەتمەگەن بىر

زەكەمى ۋەلىدى ئەسىرى، 1 - توم، 1912 - يىلى قازان شەھىرى، 17 -، 19 - بەتلەرگە)

دەرۋەقە يۇقىرىدىكى بايانلار، ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈركلەر (ۋە قەدىمكى تۈركىي مىللەت، قەبىلىلەر) گە تەئەللۇق، ئالدىغا تاش ھەيكەل ياكى سىنتاش تىكلەنەن گەن تاش پاسىللىق قەبىرىلەر ۋە ئۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك باشقا مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنىڭ ئالاھىدىلىكلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. شۇنىمۇ ئېيتىش ھاجەتسىكى، ھازىرغىچە قەدىمكى تۈرك خاقانلىقى (شەرقىي تۈرك ۋە غەربىي تۈرك خاقانلىقلىرى) توغرىسىدا ھەر خىل تىللاردا يېزىلغان نوپۇزلۇق ئەسەرلەردە ئىلى ۋادىسى ۋە ئۇ يەردە ياشىغان قەدىمكى تۈركىي مىللەتلەرنىڭ غەربىي تۈرك خاقانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ داۋاملىق شۇ خاقانلىق تەۋەسىدە ياشاپ ئۆتكەنلىكى قەيىت قىلىنغان. شۇڭا ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان تاش ھەيكەل، سىنتاش، تاش پاسىللىق قەبرى قاتارلىقلارنى غەربىي تۈرك خاقانلىقى تەۋەسىدە ياشىغان تۈركىي مىللەت (ۋە قەبىلىلەر) لەرنىڭ يادىكارلىقلىرى دەپ ھۆكۈم قىلالايمىز. بۇنى تۆۋەندىكى تارىخىي بايانلار تېخىمۇ تولۇقلايدۇ:

... مىلادىنىڭ 576 - يىلى تۈرك خاقانلىقىنىڭ غەربىي قىسمىنى ئۇلۇغ قاغانغا ۋەكالىتەن باشقۇرىدىغان ياىغۇ ئۇنۋانلىق ئىستەمى قاغان ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا بىلگە تاردو قاغان (مىلادىي 576 -، 600 - يىللار)، ئۇنىڭدىن كېيىن مۇقان قاغاننىڭ ئوغلى ئاپا قاغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئوغلى ئىنەل قاغان يەتتە يىل (593 - 600) بىلگە تاردو قاغاننىڭ يېنىدا ئورتاق غەربىي قاغان بولۇپ تۇردى. مىلادىي 581 - يىلى تۈرك خاقانلىقى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. يەتتەسۇ زايونىدىن باشلانغان غەربىي تەرەپ غەربىي تۈرك خاقانلىقىنىڭ قول ئاستىغا ئۆتتى بۇ قاغاننىڭ رىتورىيىسى

شەرقىي شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن تارتىپ جەنۇبتا ئامۇ (جەيھۇن) دەرياسى بىلەن ئىرانغىچە، شەرقتە بارسىكۆل (بارىكۆل) دىن تارتىپ غەربتە كاسپىي دېڭىزىنىڭ بويلىرىغىچە تۇتاشقاندى. غەربىي تۈرك خاقانلىقى تەۋەسىدە ياشىغۇچى قەدىمكى مىللەت ۋە قەبىلىلەردىن ئۇيسۇن، قانلى، تۈركەش، تۆلەش، قارلۇق، چىگىل، تېلى، ياغما، توخسى... قاتارلىقلار ئۆز نامىنى بۇرۇنقىمىدەك ساقلاپ قالدى. غەربىي تۈركلەرنىڭ ئاساسىي قەبىلىلىرى ئىككى چوڭ تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ بۇلارنىڭ بىر چوڭ تارمىقى بەش نۇشەبىسى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەر بىرىگە ئۇلۇغ ئەركىن ئۇنۋانىدا بىردىن خان بولاتتى. يەنە بىر چوڭ تارمىقى بەش تۆلەس دەپ ئاتالدى، بۇلار ئىلى دەرياسى بىلەن چۇ دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا ياشايتتى. تۈركەش-لەر مانا شۇ بەش تۆلەس (تولس) دەپ ئاتىلىدىغان قەبىلىلەرنىڭ تەركىبىدە ئىدى. بۇ بەش قەبىلىنىڭ ھەر بىرىگە ئۇلۇغ چۇر ئۇنۋانىدا بىردىن خان تەرىپىمىز ئىدى. ئومۇمەن، بەش نۇشەبى قەبىلىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ غەربىدە، بەش تۆلەس قەبىلىلىرى ئىسسىقكۆلنىڭ شەرقىدە ياشىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇلۇپ «ئون ئوق» دەپمۇ ئاتالدى. VII ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا بەش تۆلەس قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان تۈركەشلەر كۈچىيىپ كۈچلۈك ئەلگە ئايلاندى. VIII ئەسىرنىڭ 40-50- يىللىرىدىن كېيىن، غەربىي تۈرك خاقانلىقى ھالسىزلىنىپ، ھاكىمىيەت بىارا - بىارا تۈرگەش ھەربىي فېئوداللىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. تۈركەش خانلىقى 60 يىلدىن كۆپرەك ھۆكۈم سۈرۈپ، مىلادى 766 يىلىغا كەلگەندە، ھاكىمىيەت قارلۇقلارنىڭ قولىغا ئۆتتى. قارلۇق خانلىقى مىلادى 940 - يىلىغىچە 200 يىلدىك ھۆكۈم سۈردى، ئۇنىڭ خان ئوردىسى ئىلى دەريا ۋادىسىدىكى قويلۇق شەھرىدە بولدى.

قارلۇق خانلىقى دەۋرىدە يېزا ئىگىلىك، سودا-سېتىق، قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسى-ۋەتلەر تېخىمۇ قۇيۇقلاشتى. شەرقتىن غەربكە بارىدىغان قەدىمكى كارۋان يولى (يىمپەك يولى) بۇ خانلىقنى ئوتتۇرىدىن كېسىپ ئۆتەتتى.

ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىمۇ «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قەدىمدە ئىلى ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمكى تۈرك (ئۇيغۇر) قەبىلىلىرىنىڭ ھاياتىغا دائىر نۇرغۇن ئىشەنچلىك مەلۇماتلارنى بايان قىلغان: «تىللارنىڭ يېنىمكى ئوغۇز تىلى، توغرىسى توخسى ۋە ياغما تىلى، لىمىرى، شۇنىڭدەك ئىلى، ئېرتەش، يامار، ئېدىل ۋادىلىرىدىن ئۇيغۇر شەھەرلىرىگىچە بولغان جايلاردا ياشىغۇچى خەلقلەرنىڭ تىللىرىدۇر.» (قاراڭ: بىرىنچى توم 40 - بەتكە) «ئىلى بىر دەريانىڭ نامى، ئۇنىڭ ئىككى قىرغىقىدا تۈرك قەبىلىلىرىدىن ياغما، توخسى ۋە بىر قىسىم چىگىللەر ياشايدۇ. بۇ دەريا تۈرك ئەللىرىنىڭ جەيھۇنىدۇر.» (قاراڭ: بىرىنچى توم 124 - بەتكە)

قەدىمكى قىياتاش رەسىملىرى

ھازىرغىچە ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەر قايسى تاغلىق رايونلىرىدىكى يايلاق، بولۇپمۇ كۆز-لەك ۋە قىشلاقلاردىن قۇرام تاش، قىيا تاشلارغا ئويۇپ - چېكىلگەن ھەر تۈرلۈك شەكىل، خىلمۇخىل مەزمۇنغا ئىگە رەسىملەر، رەسىملەر تۈركۈملىرى تېپىلدى.

قىياتاش رەسىملىرى قورغاس ناھىيىسىنىڭ قۇلۇستۇ، سارېۋلاق، تېكەس ناھىيىسىنىڭ قارا ئۆڭكۈر تېغى، قاپساللاڭ، توبەك-باينىڭ سايى، جىلاندى دېگەن جايلىرى؛ كۈنەس ناھىيىسىنىڭ شىمالىي بىلەن ئابرال تاغلىرىنىڭ ئوتتۇرا قىسىملىرىغا توغرا كېلىدىغان قاراغانتى، تاۋراڭ، چۆمىكبىي، قىزىلتاش دېگەن جىلغا - سايلىرى؛ نىلقا

ناھىيىسىنىڭ قاراتۆپە قاتارلىق جايلىرىغا تارقالغان.

رەسىملەرنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى تاغ ئېغىزلىرى، ئەجدادلار قەدىمدىن ياشاپ كەلگەن ھەر قايسى ساي - جىلغىلارنىڭ ئىچكىرىسىدىكى تەبىئىي «تاش تىام»، يۈزى بىر قەدەر سىلىق، قاتتىق قوڭۇر تاشلارنىڭ تەكشى يۈزىگە چېكىپ - ئويۇلغان. رەسىملەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمى نەچچە مىڭ يىلدىن بۇيان كۈنگە قاقلىنىپ تۇرغانلىقتىن، رەسىم ئويۇلغان تاشلار چاك كېتىپ، يېرىلىپ كېتىش بىر قەدەر ئېغىر.

تەبىئىي بۇزغۇنچىلىق، قاتتىق كۈن نۇرى، قار - يامغۇرلاردىن دالدىدا بولىدىغان جايلارغا تارقالغان رەسىملەر خېلى ياخشى ساقلىنىپ قالغان.

ئىلى ۋادىسىدىن تېپىلغان قىيا تاش رەسىملىرىنى ئۆز ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۆۋەندىكى تۈرلەرگە ئايرىشقا بولىدۇ:

(1) ھەر خىل ياۋايى ھايۋانات رەسىملىرى: بۇ خىلدىكىلىرىنىڭ يىل - دەۋرىمۇ خېلى قەدىمكى بولۇپ، ئۇلار ئاساسەن بۇغا - مارال، غۇلجا - ئارقار، تاغ تېكىسى - كۆكەنەن، ئات، تۆگە، بۆرە، ئىت، قۇش، تۈلكە قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ؛

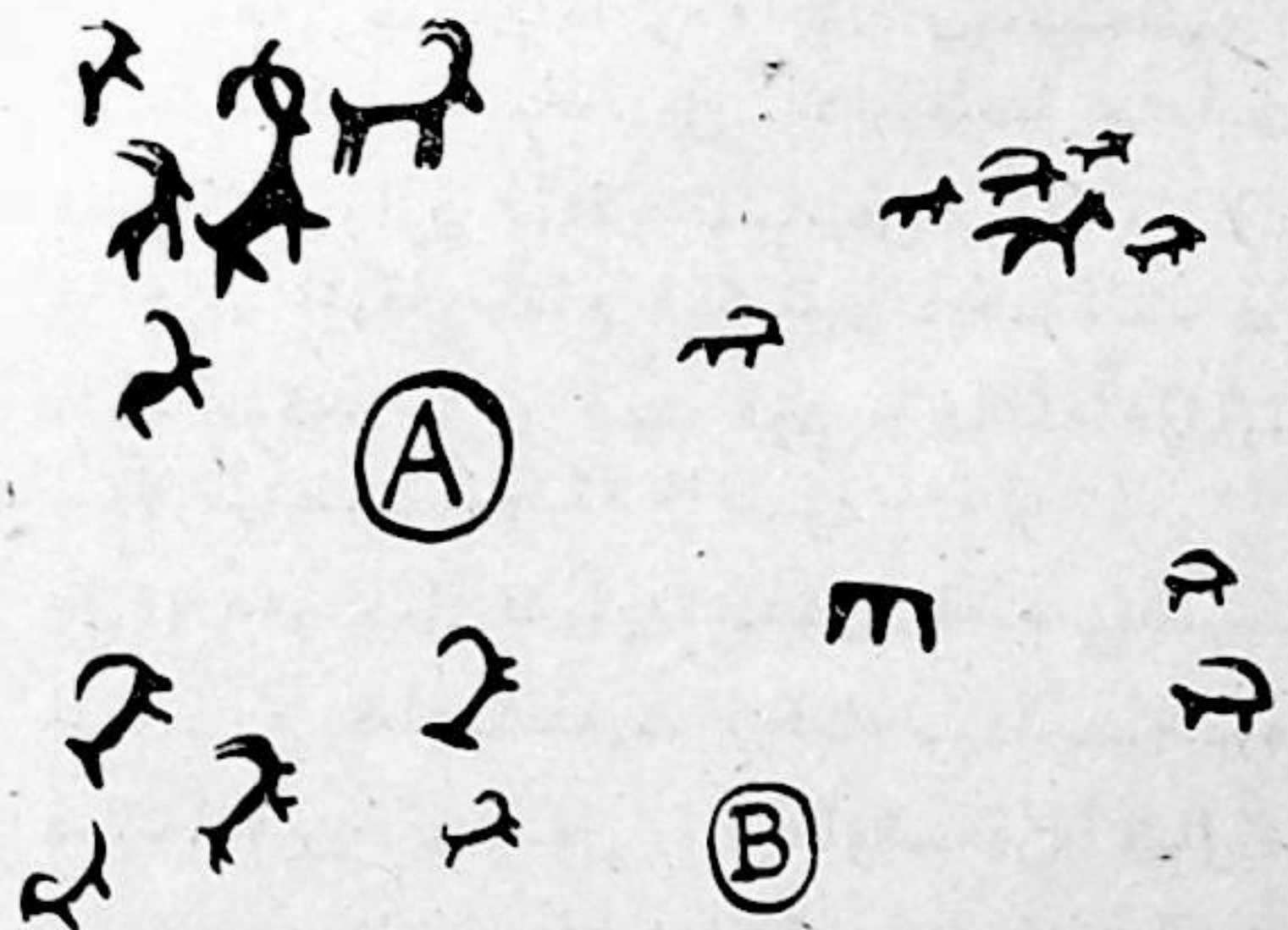
(2) ھەر خىل قىياپەتتىكى ئادەم رەسىملىرى: بۇ خىلدىكىلەردە ئوقيا ئېتىپ ئوۋ قىلىۋاتقان، ئۇسسۇل ئوينىۋاتقان، مال - چارۋا بېقىۋاتقان كۆرۈنۈشلەر كۆپ ئۇچرايدۇ؛ (3) كۈن، ئاي، دەل - دەرەخ، ھەرخىل تامغا، بەلگە - نىشان ۋە باشقا جانسىز نەرسىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغان نەرسىلەر تەسۋىرلەنگەن رەسىملەر.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، بەزى جايلاردا كېيىنكى دەۋرلەرگە خاس، دىنىي ئېتىقادقا ئائىت رەسىملەرمۇ ئۇچرايدۇ. مەسىلەن، موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى ئاغىياز دەريا -

سىنىڭ بويىدىن تېپىلغان ئۆلچىمى
60 × 18.0 × 1.50 مېتىر كېلىدىغان، ئۈچبۇلۇڭ
شەكىللىك قۇرام تاش يۈزىگە بۇددا دىنىغا
ئائىت رەسىم ئويۇلغان.

قەدىمكى قىياتاش ئويما رەسىمچىلىك
سەنئىتىنى ئىنسانىيەت ئۆزىنىڭ كۆپ ئەسىر-
لىك ئەمەلىي تۇرمۇشى جەريانىدا ئىجاد
قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭدا كىشىلەرنىڭ تەپەك-
كۈرى، ئېستېتىك تۇيغۇسى ئورگانىك ھالدا
بىرلىشىپ كەتكەن.

ئىلى تەۋەسىدىن تېپىلغان قىياتاش رە-
سىملىرى - تەڭرىتاغ قىياتاش ئويما رەسىم-
چىلىك سەنئىتىنىڭ مۇھىم تەركىبى بولۇپ،
ئۇنى قەدىمدىن تەڭرىتاغ ئېتەكلىرىدە ياشاپ
كەلگەن ئەجدادلار ئۆزلىرىنىڭ نەچچە مىڭ
يىللىق تۇرمۇش ئەمەلىيىتى ۋە تەبىئىيەت
بىلەن ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى نەتىجىسىدە
ياراتقان. (12 - رەسىمگە قاراڭ)

A: قورغاس ناھىيە قۇلۇستۇدىكى قىياتاش
رەسىملىرى B: تېكەس ناھىيە قاپالاڭدىكى قىيا
تاش رەسىملىرى

تەكرار ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيە-
لىك تەكشۈرۈش، ئەتراپلىق سېلىشتۇرۇش،
تەتقىقات نەتىجىلىرىگە ئاساسەن ئىلى ۋادى-
سىدىن تېپىلغان قەدىمكى قىياتاش
رەسىملىرىنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى - قەدىمكى
زامان ئوۋچىلىقىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى يەنى

بۇنىڭدىن 4000 - 6000 يىللار بۇرۇنقى مەز-
گىدىن تارتىپ ھون ئىمپېرىيىسى دەۋرى -
مىلادىدىن بۇرۇنقى 7 - 2 - ئەسىرلەر ۋە
قەدىمكى تۈرك قاشانىلىقى دەۋرىگىچە
ياشىغان ساق، ھون، ئوغۇز، تۈرك - قەدىم-
كى ئۇيغۇر قەبىلىلىرىدىن چىققان سەن-
ئەتكارلار ئىجاد قىلغان، دەپ ئېيتالايمىز.

قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقى چېكىملى- گەن قەبرە تېشى

1983 - يىلى 8 - ئايدا تېكەس يايلاقلى-
رىدا ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈش خىزمەت-
لىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئاخىرلاشتۇرغان
چېغىمىزدا ناھىيىلىك مەدەنىيەت يۇرتىنىڭ
كەسپىي خادىمى يولىداش ئابىلىز ئىشارىپ
مەدەنىيەت يۇرتىدا ساقلىنىۋاتقان بىر دانە
قەبرە تېشىنى بىزگە كۆرسەتتى. ئۇنىڭ تو-
نۇشتۇرۇشىچە، بۇ تاش - تېكەس ناھىيىسى-
نىڭ شەرقىي 40 كىلومېتىر يىراقلىققا جاي-
لاشقان قاراتوقايدىكى كىچىك ئېقىن سۇ
ئىچىدىن تېپىلغانىكەن (ئەسلىدە قارا-
توقايدىن ئوتتۇن كەسىلەپ كېلىۋاتقان بىر
ئادەم توقايدىكى كىچىك ئېقىندىن ئۆتۈۋات-
قاندا، سۈزۈك سۇ ئىچىدە تۇرغان بۇ تاشنى
تېپىۋېلىپ، ئۇنى مەدەنىيەت يۇرتىغا تاپشۇ-
رۇپ بەرگەنىكەن). قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن)
يېزىقى چېكىلگەن بۇ تەبىئىي ساي تېشى
سەل قىيپاش يېرىم ئاي شەكىلىدە بولۇپ،
ئۇنىڭ ئۆلچىمى 20 × 30 × 50 سانتىمېتىر
كېلىدۇ. تاشنىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا قەدىمكى
تۈرك يېزىقىدىن بىر قۇر (بەش ھەرپتىن تەش-
كىل تاپقان) چېكىلگەن خەت چېكىلگەن
قۇرنىڭ ئۇزۇنلۇقى 28 سانتىمېتىر، ھەرپ بى-
لەن ھەرپنىڭ ئارىلىقى بىر سانتىمېتىر،
ھەرپلەرنىڭ ئېگىزلىكى 8 - 10 سانتىمېتىر،
كەڭلىكى بەش سانتىمېتىر كېلىدۇ (13 - رە-
سىمگە قاراڭ).

غەربىي تۈرك قاغانلىقى دەۋرىگە تەنەللۇق بولغان بۇ قەبرە تېشىنىڭ ئۆزى ئاددىي ۋە كىچىك بولسىمۇ، لېكىن ئۇ ھازىرغىچە ئىلى ۋادىسىدىن تۇنجى قېتىم تېپىلغان، قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقىدىكى قىممەتلىك يادىكارلىق جۈملىدىن تارىخ، ئارخېئولوگىيە، تۈركلۈگىيە، ئېتنوگرافىيە تەتقىقاتلىرىدا كەم ئۇچرايدىغان بىرىنچى قول ماتېرىيال ھېسابلىنىدۇ.

«ئالماق» قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان نېستورئان دىنىي يادىكارلىقلىرى

قەدىمكى ئالمىق شەھىرى خارابىسى ئەتراپىدىن تېپىلغان نېستورئان دىنىي يادىكارلىق ئائىت قەبرە تاشلىرىنىڭ تارىخىي ئارقا كۆرۈنۈشىنى بىر قەدەر تەپسىلىي چۈشىنىش ئۈچۈن، ئالدى بىلەن نېستورئان دىنىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا جۈملىدىن قەدىمكى ئالمىق (ئىلى ۋادىسى) ئەتراپىغا قاچان، قانداق تارقالغانلىقى ھەققىدىكى بەزى تارىخىي ئەھۋاللارنى ئەسلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ. «نېستورئان دىنى - خرىستىئان دىنىنىڭ بىر چوڭ مەزھىپى بولۇپ، بۇنى سۈرىيىنىڭ ئانتىوخ (Antioch) دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان نېستورئوس (Nestorius) دېگەن دىنىي زات ياراتقان. ئۇ، خرىستىئان دىنىدىكى بەزى ئاساسلىق تەلىمات-ئەقىدىلەرگە ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقى ئۈچۈن، مىلادى 431 - يىلى ئېچىلغان Ephesus دىنىي يىغىنىدا قوغلاندى قىلىنغان. شۇندىن ئېتىبارەن ئۇ بىر مۇستەقىل دىنىي مەزھەپ بولۇپ بۆلۈنۈپ چىققان. بۇ مەزھەپنىڭ دىنىي داھىسى ئۆزلىرى سايلىمىغان «پاترىئارىخ» بولغان. بۇ مەزھەپ بۆلۈنۈپ چىققاندىن كېيىن، شەرققە قاراپ كەڭ تارقىلىشقا باشلىغان، بولۇپمۇ پارس ئەللىرىدە كەڭ تارقالغان. بۇ دىننىڭ تارقاتقۇچىلىرى

(13- رەسىم: تېكەس ناھىيىسى تەۋەسىدىن تېپىلغان قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقى چېكىلگەن قەبرە تېشى)

پەرەز قىلىشىمچە، بۇ قەبرە تېشى ئەسلىدە تېكەس دەرياسى بويىدىكى مەلۇم بىر كىچىك تاش پاسسىلىق قەدىمكى قەبرىنىڭ بېشىغا قويۇلغان بولۇپ، ئۇ ئۆز زامانىسىدا يۈز بەرگەن بىر قېتىملىق كەلكۈننىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ ئېقىن سۇ ئىچىدە توختاپ قالغان بولۇشى مۇمكىن.

بۇ تاشنىڭ يەنە بىر ئالاھىدىلىكى - ئۇنى ئادەتتە كۈن نۇرىغا تۇتسا، چېكىلگەن خەتلەر ئانچە ئېنىق كۆرۈنمەيدۇ، سايە يەردە تاش يۈزىگە سۇ پۈركۈپ قارىسا، خەتلەر ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ. تاشقا چېكىلگەن قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقى ھەرپلىرىنى ئوڭدىن سولغا قارىتا ئوقۇساق ئۇنىڭ تىرانسلىپىراتسىيىسى (ھەرپنىڭ نامى - ئوقۇلۇشى) تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

[b]	[ɣ]	[k]	[č]	[g]
1	2	3	4	5
ب،	ي،	ك،	چ،	گ

بۇ ھەرپلەرنى قەدىمكى تۈرك (ئورخۇن) يېزىقىنىڭ ئىملا قائىدىسىگە ئاساسەن، تىرانسكرىپتسىيە قىلىپ تولۇقلاپ ئوقۇساق، ئۇنىڭ مەنىسى تۆۋەندىكىچە بولىدۇ:

[b(a)ɣ k(i)č(i)g]

يەنى: باي كىچىگ (bay ki qig) دېگەن ئادەم ئىسمى بولۇپ چىقىدۇ.

قەدىمكى كارۋان يولى (يىپەك يولى) نىڭ شىمالىي تارمىقىدىكى مۇھىم تۈگۈن، تارىخىتىكى مەشھۇر مەدەنىيەتلىك شەھەر ئالمىلىق چاغاتاي خانلىقى دەۋرىگە كەلگەندە تېخىمۇ گۈللەنگەن. ئۇ چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايىتەختى بولغاندىن تاشقىرى يەنە مۇشۇ خانلىقنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگىمۇ ئايلانغانىدى.

«... 1340- يىلى ئالمىلىقتا يۈز بەرگەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە ئالسولدا تەختكە چىقىدۇ. ئۇ ئەسلى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى. تەختكە چىقىپلا دۆلەت ئىچىدىكى خرىستىئان دىنىغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر قىلىدۇ. خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا قەتئىي ئۆلۈم جازاسى بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. بويىنىمىغان روھانىيلارنى سۆرەپ چىقىپ، بىر ئارغامچىغا چېتىپ سازايى قىلدۇرۇپ، كىشىلەرگە ئوردۇرۇپ، تىللىتىپ، ئاندىن قۇلاق، بۇرۇنلىرىنى، پۈت-قوللىرىنى كېسىپ ئۆلتۈرىدۇ. شۇ چاغدا ئۆلگەنلەرنىڭ ئىچىدە ئالمىلىق شەھىرىنىڭ يىشوپى فرانسىيىلىك رىچارىد، ئالمىلىقتىن يىلىك فرانىكس، ئىسپانىيىلىك پاسكال، ئىتالىيىلىك پروۋېنكى... قاتارلىقلار بار. بۇلار ئۆلۈپ ئۈچ كۈن ئۆتمەي ئالسولدا ئۆزىمۇ ئۆلتۈرۈلۈپ ئوردىسىغا ئوت كېتىدۇ. بىر يىلدىن كېيىن، 1340 - يىلى 9 - ئايدا مارىگنولى (Marignoli) باشچىلىقىدىكى بىر مىسيونېرلار ئۆمىكى ئالمىلىققا كېلىدۇ. بۇلار پاپا ئىننوسېنت VI (Innocent) تەرىپىدىن 1338 - يىلى 12 - ئايدا ئەسلى بېيجىڭغا ئەۋەتىلگەن كاتولىكلار ئىدى. بۇلار ئالمىلىقتا خېلى ئۇزۇن تۇرۇپ، 1342 - يىلى 7 - ئايلاردا ئاندىن بېيجىڭغا بارىدۇ. مارىگنولى

ئاساسەن سۈرىيىلىكلەردىن ئىبارەت ئىدى. چىڭگىزخان دەۋرىگە كەلگەندە بۇ دىن ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخىمۇ كەڭ ئورۇن ئېلىشقا باشلىغان. تۈركىي قەبىلىلەردىن ئايىمان، كەرىي، ئۇنغۇتلار ئاساسەن بۇ دىننىڭ ئېتىقادچىلىرى بولۇشى بىلەن بىللە ئۇيغۇرلارمۇ كۆپلەپ ئېتىقاد قىلىشقا باشلىغان. 1246 - يىلى موڭغۇل ئوردىسىغا كەلگەن ئىتالىيىلىك كاتولىك دىنى ئەلچىسى ئۆز خاتىرىسىدە: «... چىڭگىزخان ئەسكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇرلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇيغۇرلار خرىستىئان دىنىنىڭ نېستورىئان مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلىدۇ، دەپ يازىد» (قاھار باران «قەدىمكى ئۇيغۇر خرىستىئان يادىكارلىقلىرى»، شىنجاڭ داشۇ ئىلمىي ژۇرنىلى، 1986 - يىلى 3 - سان 60 - بەتكە) قاراڭ!

چاغاتاي خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار ئىچىدە خرىستىئان دىنى تېخىمۇ ئەۋج ئالغان بولۇپ، ئۇيغۇر دۆلىتى ھەتتا تەرسا (Tersa) لار دۆلىتى دەپمۇ ئاتالغان. تەرسا (Tersa) ئەسلى پارسچە سۆز بولۇپ، ساسانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە پارسلار خرىستىئانلارنى (تەرسا) دەپ ئاتىغانىكەن. بۇ ھەقتە ھېسزى يولى (Henry Yule): «ئۇيغۇر دۆلىتى ۋە يېزىقىنىڭ تەرسا دەپ ئاتىلىشى نېستورىئان دىنىنىڭ كەڭ تارقالغانلىقىدىن بولغان» ① دەيدۇ. رىم پاپاسى تەرىپىدىن بېيجىڭغا ئەۋەتىلگەن ئىتالىيىلىك جون. مونتېكورۋىنو (John of Montecorvino) 1305 - يىلى 1 - ئاينىڭ 8 - كۈنى يازغان خېتىدە: «مۇرىتلارنىڭ ئىنجىلنى ئۆگىنىشىگە ئەپلىك بولۇشى ئۈچۈن، ئالتە پارچە رەسىم سىزىپ چىقىم. ئارقىسىغا لاتىنچە، تەرسا، (ئۇيغۇر) چە ۋە پارسچە ئۈچ دۆلەت تىلىدا چۈشەندۈرۈش يازدىم...» دېگەن.

خىتايىمىزدا مەدەنىيەتنىڭ پايىتەختى ئالمىلىققا باردۇق، ئالمىلىققا ئۇزۇن تۇردۇق ۋە يەرسىتىۋېلىپ بىر چېركاۋ سالدۇق. بىر قانچە يەرگە قۇدۇق قازدۇق، ناخشا ئۆگەتتۇق. بەزى ئادەملەرنى سۇسپىمىشنى ئۆتكۈزدۇق. ئەركىن - ئاشكارا دىننى تەرغىب قىلدۇق. بۇلتۇر بىشوپ ۋە روھانىيەلاردىن ئالتە ئادەم ئۆلگەن...» دەپ يازىدۇ ③. 1880- يىللاردىن ئېتىبارەن روسىيە ئالمىلىرى يەتتەسۇنى مەركەز قىلغان (ئىلى ۋادىسىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ) كەڭ رايونلاردىن خرىستىئان دىنىنىڭ كىرىست (+) بەلگىسى چېكىلگەن نېستورىئان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك قەبرە تاشلىرىدىن مىڭ نەچچە يۈزنى تاپقان. بۇ قەبرە تاشلىرى II ئەسىردىن XIV ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تىكلەنگەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك سۈرىيە (شام) يېزىقىدا چېكىپ پۈتۈلگەن. تىل جەھەتتىن كۆپىنچىسى سۈرىيە تىلىدا، بەزىلىرى تۈركىي تىلىدا يېزىلغان. ئاتاقلىق ئالىم مالىۋو تۈركىي تىلىدىكى قەبرە تاشلىرىدىن 13 پارچىسىنىڭ تەرجىمىسىنى ئېلان قىلغان.

1953- يىلى غەربىي شىمال مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئالمىلىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ خارابىسىنى تەكشۈرگەندە ئىلگىرى ئالمىلىق خارابىسى ئەتراپىدىن تېپىلغان نېستورىئان دىنىغا مۇناسىۋەتلىك كىرىست بەلگىسى بار قەبرە تېشىدىن بىرنى يىغىۋالغان (ھازىر بۇ قەبرە تېشى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېيىدا ساقلانماقتا).

1958- يىلى ئارخېئولوگ خۇاڭۋېنپېي ئەپەندى ئالمىلىق شەھىرى خارابىسى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى تەكشۈرگەندە، ئۇ يەرلەردىن كۆمۈش تەڭگىدىن تۆن دانە نېستورىئان دىنىغا ئائىت، سۈرىيە

يېزىقى چېكىلگەن كىرىست بەلگىلىك قەبرە تاشلىرىدىن ئۈچ دانە ۋە باشقا بىر مۇنچە مۇھىم مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تاپقان. 1981- يىلى ئالمىلىق قەدىمكى شەھىرى خارابىسى ئەتراپىدىن سۈرىيە يېزىقى چېكىلگەن كىرىست بەلگىسى بار قەبرە تېشىدىن يەنە بىرسى تېپىلغان (ھازىر بۇ قەبرە تېشى قورغاس ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش باشقۇرۇش ئورنىدا ساقلانماقتا).

ئومۇمەن نېستورىئان دىنىغا ئائىت قەبرە تاشلىرىدىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېيىدا سەككىز پارچە، قورغاس ناھىيىلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى قوغداش باشقۇرۇش ئورنىدا بىر پارچە، جەمئىي توققۇز پارچىسى ساقلانماقتا. لېكىن قەدىمكى سۈرىيە (شام) يېزىقىنى تەتقىق قىلغۇچىلار ھازىرغىچە بىزدە يوق بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ يېزىقى، مەنىسى تېخى يېشىلمىدى. شۇنداقسىمۇ بۇ قەبرە تاشلىرىنىڭ ياسىلىش ئۇسۇلى، ئۇنىڭغا چېكىلگەن سۈرىيە يېزىقى، كىرىست بەلگىسى ۋە قوشۇمچە گۈل-نەقىشلەر يۇقىرىدا بايان قىلىنغان يەتتەسۇ ۋادىسىدىن تېپىلغان قەبرە تاشلىرىغا بەكلا ئوخشايدۇ. مۇشۇ ئوخشاشلىققا ئاساسەن بىزدە ساقلانمىۋاتقان قەبرە تاشلىرىنىمۇ II ئەسىردىن XIV ئەسىرلەر ئارىلىقىدا تىكلەنگەن دەپمۇ مۇئەييەنلەشتۈرۈشكە بولىدۇ (14- سۈرەتكە قاراڭ).

ئەمدى بىزدە ساقلانمىۋاتقان نېستورىئان دىنىغا ئائىت قەبرە تاشلىرىنىڭ مەنىسى ھازىرچە يېشىلمىگەن بولسىمۇ، يەتتەسۇ ۋادىسىدىن تېپىلغان مۇشۇ خىلدىكى قەبرە تاشلىرىنىڭ مالوۋ تەرىپىدىن تەتقىق قىلىنىپ، ئېلان قىلىنغان بىر نەچچە پارچىسىنى قوشۇمچە

①، ②، ③ - قاھار باراتنىڭ «قەدىمكى كەلتۈرۈلگەن نەقىلدىن ئېلىندى»

[ئالمكساندىر خان ئىمراسى مىڭ ئالتە يۈز يىگىرمە ئۈچىنچى يىلى ئىمىدى (1312 - يىل). تۈركچە يىل چاشقان يىلى ئىمىدى. بۇ قەبرە مەڭگۈ تاش تاي قوبۇزچىنىڭ. ياد بولسۇن.]

2. مايغراخ مەڭگۈ تېشى

(ئالمكساندىر خان ئىمراسى مىڭ ئالتە يۈز يىگىرمە بەشىنچى يىل (1314-1313 - يىل) ئىمىدى. تۈركچە يولۋاس يىلى ئىمىدى. بۇ قەبرە روھانىي مايغراخنىڭ. ①

قەدىمكى شەھەر ئالمىلىق

قەدىمكى شەھەر ئالمىلىقنىڭ خارابىسى - كونا قورغاس (چىلىپەگىزە) ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي 15 كىلومېتىر يىراقلىقىدا قورغاس مازار يېپىزىسى تەۋەسىگە جايلاشقان. قەدىمكى مەشھۇر شەھەر ئالمىلىق ئۆزىنىڭ ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخىدا يۈز بەرگەن ئالەمشۇمۇل تارىخىي ۋەقەلەرنىڭ شاھىدى بولۇش سۈپىتى بىلەن، مەملىكەتنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا تارىخ - ئارخېئولوگىيە تەتقىقاتچىلىرىنىڭ مۇھىم تەتقىقات نۇقتىسىغا ئايلاندى.

1953 - ، 1958 - ، 1961 - ، 1963 - ، 1964 - يىللىرى قەدىمكى شەھەر ئالمىلىق ئەتراپىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيەلىك تەكشۈرۈش خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا، بۇ خارابىلىقنىڭ يەر ئۈستىدە ساقلىنىۋاتقان دائىرىسى - شىمالىي تەرىپى كېڭەن تېغىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە، جەنۇبىي تەرىپى كېڭەن ② سېپىغا، شەرقىي تەرىپى تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىغا، غەرب تەرىپى قارا ئويغا تاقاشقان

تونۇشتۇرۇپ ئۆتمەن. بۇنىڭ بىر تەرىپى ساقلىنىۋاتقان قەبرە تاشلىرىنىڭ مەنىسىنى تەتقىقاتچىلار، ئىلمىي تەتقىقاتچىلاردا پايدىلىنىشقا مەلۇم پايدىسى بار، ئەلۋەتتە.

(14 - نۆۋەت: 1981 - يىلى ئالمىلىق قەدىمكى شەھىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان نېستورئان دىنىغا ئائىت قەبرە تېشى)

يەتتەسۇ رايونىدىن تېپىلغان قەبرە تاشلىرىدا قەدىمكى تۈركلەرنىڭ يىلنامىسى بىلەن تۈركچە 12 مۇچەل ۋە «ئالمكساندىر ئىمراسى» قولىنىنىلغان. «ئالمكساندىر ئىمراسى» ئەسلى قەدىمكى گىرىكلەرنىڭ يىلنامىسى بولۇپ، ئالمكساندىر ماكىدونىيىسى (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىم) نىڭ قول ئاستىدىكى سېلىقىنىڭ زامانىسىدىن باشلاپ ھېسابلىنىدۇ. يەنە بىز ھازىر قوللىنىۋاتقان ئىمرادىن 311 يىل بۇرۇن ھېسابلىنىدۇ.

يەتتەسۇ قەبرە تاشلىرىدىن: (تاشلارنىڭ پەقەن ھازىرقى ئۇيغۇرچە يەشمىسىلا بېرىلدى) 1. تاي قوبۇزچى مەڭگۈ تېشى

① قاھار باراتنىڭ ماقالىسىدە تونۇشتۇرۇلغان قەدىمدىن ئۆزلەشتۈرۈپ ئېلىندى.
 ② كېڭەن - مەھمۇد قەشقەرى تۈركىي تىللار دىۋانىدا: «كەيكەن قاياستىن ئىلى ۋادىسىغا ئالمىدىغان ئىككى دەريانىڭ ئېتى. ئۇنىڭ بىرى «كەيكەن» دېيىلىدۇ، بۇ «كەچىك» يەنە بىرى «ئۇلۇغ كەيكەن» دېيىلىدۇ، بۇ «چوڭدۇر» دەيدۇ. م. قەشقەرى «كەيكەن» دەپ ئاتىغان بۇ دەريا كېيىن ئۆزگىرىپ كېڭەن دەپ ئاتالغان - ئاپتور.

بولۇپ، پۈتۈن ئايلىنىشى تەخمىنەن 20 كىلومېتىردىن ئوشۇق كېلەتتى. شەھەرنىڭ ئۆز زامانىسىدىكى قورغان - سېپىللىرى، ئۆي - ئىمارەت ۋە باشقا قۇرۇلۇشلارنىڭ ئىزلىرى پۈتۈنلەي ۋەيران بولغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئورنىنى ھەر خىل ئوت - چۆپ، گىياھلار بىلەن پۈركەنگەن ئېگىز - پەس دۆڭلۈك، كەلكۈن - قىيان سۈلىرىدىن ھاسىل بولغان چوڭ - چىك جىرالار، ھەر خىل ساي تاشلىرى، چېقىلغان - پۇچۇلغان خىم - خىملىق ساپال قاچىلارنىڭ پارچىلىرى، گۈللۈك فارقور چىمە - قاچىلارنىڭ پۇچۇقلىرى، تۈگمەن تېشى، خىش - كاھىش، داشتاغا ئوخشاش نەرسىلەرنىڭ پارچىلىرى ئىگىلەنگەن ئىدى. ئالىملىق خارابىسى ئۇزاق ئەسىرلىك تارىخقا، يەر ئاستى ۋە يەر ئۈستىدە ساقلىنىۋاتقان مول تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلارغا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ خارابە بىرىنچى تۈركۈمدە «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى» دەپ بېكىتىلىپ ئېلان قىلىنغانىدى. ئالىملىق شەھىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك ئورنى، ئۇنىڭ قايسى دەۋردىن باشلاپ بىنا قىلىنغانلىقى ۋە ئۇنى قايسى خانلىق، خاقانلىقلارنىڭ پايتەختى قىلىنغانلىقى، قانداق خاراب بولغانلىقى ۋە باشقىلار ھەققىدە ھازىرغىچە خىلمۇخىل قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلماقتا. بۇ ھەقتە يېزىلغان ھەر خىل تىللاردىكى تارىخىي مەنبەلەر، شەھەر خارابىسىدىن تېپىلغان (تېپىلمىۋاتقان) كۆپ خىل مەزمۇنغا ئىگە قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ھەمدە ئۇلار توغرىسىدا يېزىلغان تەتقىقاتلارغا ئاساسەن ئالىملىق شەھىرىنى مىلادى 7 ئەسىردىن تارتىپ قۇرۇلۇشقا باشلىغان، دەپ مۇئەييەنلەشتۈرۈش

كە بولىدۇ. بولۇپمۇ قىتان سۇلالىسى (ياۋروپا تىلىدا كىدان، خەنزۇچە لياۋ سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ، مىلادى 916، 1125 - يىللار) دەۋرىدە كېڭىيىشكە باشلاپ، 12 - ئەسىردىن 14 - ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرىگە ئايلانغان. ئۇ دەۋىرلەردە قارلۇقلارنى ئاساس قىلغان ئالىملىق شەھىرى غەربىي قىتان دەۋرى (غەربىي لياۋ) دە ئۇلارغا قارىغان. ئالىملىق شەھىرىنىڭ ئاساسىي ئاھالە تەركىبى توغرىسىدا ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردا بۇ تارىخىي شەھەردە قەدىمدىن تارتىپ ئۇيغۇرلار جۈملىسىدىن ئۇيغۇر مىللىتىنى شەكىللەندۈرگەن تۈرك قەبىلىلىرى ياشىغانلىقى ئىنكار قىلىنمايدۇ. ئەسىرلەرنىڭ ئۆتۈشى بىلەن چىڭگىزخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خان دەۋرىدە (13 - ئەسىر) ئالىملىق چاغاتاي خانلىقىنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلاندى. تاكى 14 - ئەسىرنىڭ بېشى (1318 - يىلى) دا چاغاتاي خانلىقى شەرقىي ۋە غەربىي چاغاتاي خانلىقىدىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈنگەندىمۇ ئالىملىق شەھىرى يەنىلا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ پايتەختى بولۇپ قالمۇرگەنىدى. قورغاس - مازارلىق تارىخىي، كونا مانا - رىپىچى ئابدۇللا ئەپەندى ئۆزىنىڭ قوليازما تارىخىي خاتىرىسى (بۇ قوليازما خاتىرە ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق تارىخىي مۇزېي تارىخىي ماتېرىياللار ئىنخىبىدا ساقلىنىۋاتقان) دە: «چاغاتاي خان چىڭگىزخان (خان) بالىلىرى ئارىسىدا ئەڭ قاتتىق كۆڭۈللۈك، ئاتاسىنىڭ قويغان قانۇنلىرىغا، نەسبەتلىرىگە رىئايە قىلىدىغان كىشى ئىدى. چاغاتاي خانغا ئاتاسى چىڭگىزخان، خۇراسان، تۈركىستاننى تاپشۇرغانىدى. چاغاتاي خان ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ پايتەختى ئالىملىقتا تۇراتتى. چاغاتاي خاننىڭ بالىلىرى ئۇيغۇر

تەربىيەسى بىلەن تەربىيەلەنگەن، ئۇيغۇر ئۆرپ-ئادەتلىرى بىلەن ئادەتلەنگەن ئىدى. چاغاتاي خاننىڭ ۋەزىرلىرى، كاتىبللىرى ۋە ھەممە مەمۇرلىرى ئۇيغۇرلاردىن ئىدى. چاغاتاي خاننىڭ ھەممە ئىدارە ئىشلىرى مەھمۇدىيا لۇياچ ئوغلى مەسئۇدنىڭ قولىدا ئىدى... دەپ بايان قىلىدۇ.

يۇقىرىدىكى بايان بىلەن «تارىخى جەھان گوشاي» 1- جىلدىدا پۈتۈلگەن - چاغاتاي خانغا سۇيۇرغال قىلىپ بۆلۈپ بېرىلگەن زېمىنلارنىڭ دائىرىسى ئاساسەن ئوخشايدۇ. چاغاتاي خانغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن بۈكەڭ زېمىن چىڭگىزخان قۇرغان ئىمپېرىيە دائىرىسىدە تەبىئىي بايلىقى مول، ئاۋات - باياشات جايلار بولۇپ، بۇ رايونلاردا بىر قانچە مىڭ يىللار بۇرۇنلا كۆچمەن ۋە تۇراقلاشقان چار-ۋىچىلىق، دەريا ۋادىلىرى - مۇنبەت تۈزلەڭلىكلەر دە خېلى ئىلغار دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، سۇ ئىنشائاتى، شەھەر - كەنت، قەلئە - قورغان بىناكارچىلىقلىرى، ئۆزىگە خاس مىللىي ئۆسۈملۈك ئىگە رەڭگارەڭ قول ھۈنەر - سەنئەت قاتارلىق ئىشلەپچىقىرىش پائالىيەتلىرى پائال راۋاجلاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرق بىلەن غەربنى تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان قەدىمكى سودا كارۋان يولى (يىپەك يولى) نىڭ ئاساسلىق تارماقلىرى دەل موشۇ زېمىنلاردىن ئۆتكەنلىكتىن، بۇ دائىرىدە ئىقتىساد ۋە مەدەنىيەتتەمۇ ئۇزاق تارىخقا ۋە كەڭ مىقياسقا ئىگە ئىدى. قەدىمكى شەھەر ئالىملىقنىڭ كېيىنكى بىر مەزگىللىك تارىخى - چىڭگىزخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەربىي يۈرۈش قىلىش تارىخى، جۈملىدىن چاغاتاي ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى قورغان خانلىقلارنىڭ تارىخى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ كەلدى. بۇ شەھەر چاغاتاي خان، تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئوخشاش خانلارنىڭ زامانىسىدا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي، ئىقتىساد، مەدەنىيەت مەركەزلىرىنىڭ بىرسىگە ئايلانمىپ، زاسا گۈللەنگەن بولسا،

بەزىدە چىڭگىزخان ئەۋلادلىرىنىڭ ھاكىمىيەت ۋە زېمىن تالىشىش يولىدا يۈرگۈزگەن تۈگەن مەس ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكلىرى تۈپەيلىدىن ئېغىر بالايى - ئاپەتلەرگە ئۇچراپ ۋەيران بولاتتى. مەسىلەن، 1262 - يىلى چىڭگىزخاننىڭ نەۋرىسى قۇبلايخاننىڭ ئىسمى ئارىغ بۇقا قوشۇنلىرىنى باشلاپ، قۇبلاينى ھېمايە قىلىدىغان ئىلىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئالىملىق شەھىرىنى تالان-تاراج قىلغان، شۇنىڭ بىلەن ئېتىمىز قاقاسلىققا ئايلانمىپ، خەلق يۈرت-ماكانلىرىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولغان.

ئومۇمەن ئالىملىقنىڭ ئۇزاق ئىسىملىك مۇرەككەپ تارىخىدا يۇقىرىدا بايان قىلىنغاندەك «گۈللەنگەن» ۋە «بالايى - ئاپەتكە ئۇچراپ ۋەيران بولغان» ئەھۋاللار خېلى سالماقنى ئىگىلەيدۇ.

«يۈەن سۇلالىسى تارىخى»، «جامائۇتتە-ۋارىخ»، «تارىخى جەھان گوشاي»، «تارىخى رەشىدى»، «چىڭگىزنامە»، «تارىخى ئەمىنىيە»، «تارىخى ھەمىدى»، «جالالىددىن كەپتىكى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە قىسسە» قاتارلىق بىر مۇنچە تارىخنامە ۋە تەزكىرەلەردىن ئالىملىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ 16 - ئىسىملىك كەلگەندە خارابىلىققا ئايلانغانلىقىنى بىلىلەلەيمىز.

19 - ئىسىملىك باشلىرىدىن تارتىپ، ھازىرغىچە ئالىملىق قەدىمكى شەھىرىنىڭ خارابىسىدىن تېپىلغان خىلەۋخىل قىممەتلىك سەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىدىن: ھەر خىل ساپال، فار - فور چىمەن، ھەر خىل مېتاللاردىن ياسالغان تۇرمۇش بويۇملىرى، ھەر قايسى دەۋرلەرگە خاس ئالتۇن، كۈمۈش پۇللار، خىرىستىئان (نېستورىيان) دىنىغا ئائىت قەبرى تاشلىرى، ئىسلام دىنىغا ئائىت يادىكارلىقلار، ئالتۇن مۆھۈر قاتارلىقلار بۇ قەدىمكى شەھەرنىڭ ئۆز زامانىسىدا دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك، قول ھۈنەر، سودا-سانائەت جەھەتتە خېلى راۋاجلانغان

ئىزاۋات شىھەر ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقتا.

ئالمىلىق شەھەر خارابىسىنىڭ ئىكەنلىكىگە دائىرىسىنىڭ كەڭلىكىگە قارىغاندا، بۇ شەھەر دە يەنە ئوردى-سارايلىرى، كوچىلار، باغلار، مەيدان-سەينالار، بازار ۋە ھۈنەرۋەن-كاسىپلارنىڭ دۇكانلىرى، ئىسلام دىنىنىڭ مەدرىسى-مەسچىتلىرى، خىرىستىئان دىنىنىڭ ئىبادەت-خانىلىرى قاتارلىقلارنىڭ بولغانلىقىنى تەسەۋۋۇر قىلالايمىز.

تۆۋەندە، 1940-يىللاردىن تارتىپ ھازىرغىچە ئالمىلىق خارابىسىدىن تېپىلغان مۇھىم تېمىلارنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز: (1) تارىخچى ئابدۇللا ئەپەندىنىڭ قولى يازما خاتىرىسىدە ناھايىتى مۇھىم بىر «تېمىلىق» خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا: «1948-يىلى 11-ئىيۇندا قورغاس-تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئىككى چاقىرىم غەربىدە «ئالتۇن-لۇق» (يەنى ئالمىلىقنىڭ) دېگەن خارابە شەھەر ئورنىدىن مەھمۇد مۇئىزىن، ئىبراھىم ئاخۇنلار ئۆزلىرىگە خاس (تەۋە) يەرنىڭ ئىشىك ئالدىدىكى ئېرىقنىڭ قىياھ (غەربىي) قىرىندىن بىر كوزا تېپىۋالغان. كوزا ئىچىدىن سەككىز دانە ئالتۇن ئاقچا، بىر دانە ئالتۇن مۆھۈر، 155 دانە كۆمۈش ئاقچا چىققان. ئالتۇن ئاقچا (پۇل) لارغا:

- 1- ئالتۇن ئاقچىغا «تۇغلۇق سۇلتان غازى ئەمىرۇلمۆمىنىن»
- 2- ئالتۇن ئاقچىغا «سۇلتان سەئىد شەھەر سۇلتانى غەيبىسىدىن ۋالىدىدىن»
- 3- ئالتۇن ئاقچىغا «سۇلتان غازى غەيبىسىدىن ۋالىدىدىن ئەبو مەزھەر»
- 4- ئالتۇن ئاقچىغا «تۇغلۇق شاھ... ئىلىك... فى ئەھد مۇھەممەدى بىن تۇغلۇق»
- 5- ئالتۇن ئاقچىغا «سۇلتان سەئىد ئەلشەھىد تۇغلۇق شاھ...» دېگەن خەتلەر بېسىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

ئالتۇن پۇللارغا بېسىپ چىقىرىلغان يۇقىرىدىكى خان، سۇلتانلارنىڭ ئىسىملىرى ئىچىدە «تۇغلۇق سۇلتان غازى...»، «تۇغلۇق شاھ...»، «... مۇھەممەد بىن تۇغلۇق» دېگەن ئىسىملار كۆپرەك بولۇپ، بۇ تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىسىدا چىقىرىلغان ئالتۇن پۇللار ئىكەنلىكىنى جۈملىدىن شۇ دەۋردە تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى ئۆز نامىدا ئالتۇن كۆمۈش پۇللارنى چىقارغانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ. ئەپەندى، ئابدۇللا ئەپەندى ئۆز خاتىرىسىدە، بۇ يادىكارلىقلارنىڭ كېيىنكى چاغلاردا ساقلىنىپ قالغان ياكى قالمىغانلىقى ھەققىدە بىر نەرسە قالدۇرمىغان؛

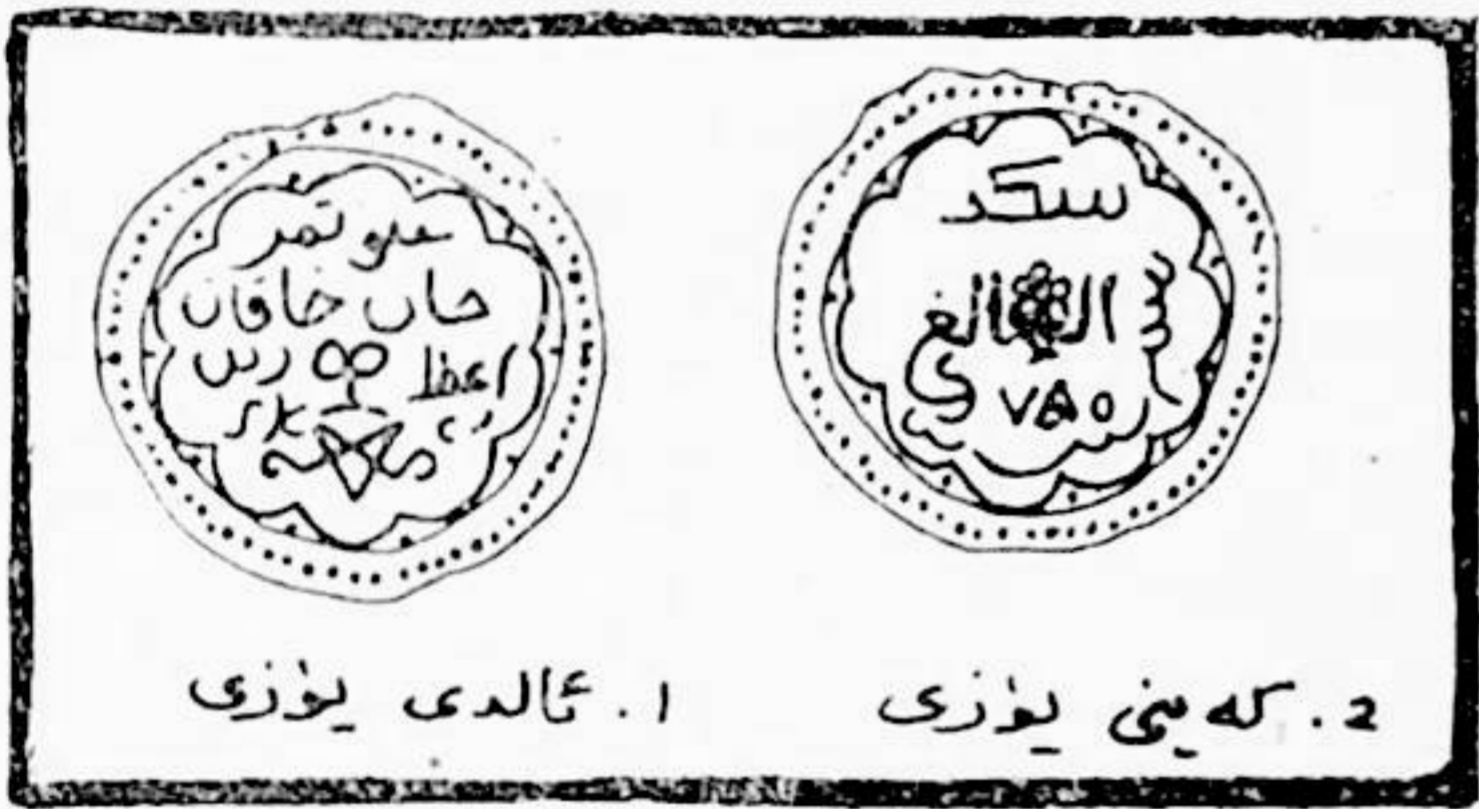
(2) 1940-يىللاردىن تارتىپ 1958-يىلىغىچە قورغاس مازار يېزىسىدىكى بەزى دېھقانلار ئالمىلىق خارابىسى دائىرىسىدىن چوڭ-كىچىك ساپال كوزا، كۆمۈرەك، فار-فور چىنە سۇنۇقلىرى، خەنجەر، پىچاق، ئالتۇن، كۆمۈش، مىس پۇللار (بۇ پۇللارنىڭ بەزىلىرىگە قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقى، بەزىلىرىگە ئەرەبچە خەتلەر بېسىپ چىقىرىلغان)، يارغۇنچاق، تۈگۈمەن تېشى، خىش، كاھىش، نېستور دىنىدىكى ئائىت سۈرىيە يېزىقى چىكىلگەن قەبزە تاشلىرى قاتارلىق مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تېپىۋالغان، بۇ يادىكارلىقلار كېيىن ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يوقالغان؛

(3) 1953-يىلى غەربىي شىمال مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرىنى تەكشۈرۈش ئۆمىكى ئالمىلىق خارابىسىنى تەكشۈرگەندە يەرلىك ئۇيغۇر دېھقانلار ئۆمەككە بىر قىسىم يادىكارلىقلارنى تاپشۇرۇپ بەرگەن. ئۆمەكتىكىلەر بۇ جايدىن يەنە نېستور دىنىغا ئائىت كرىست بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن قەبزە تاشلىرىنىمۇ تاپقان؛ (4) 1958-يىلى ئارخېئولوگ خۋاڭ ۋېنپى ئەپەندى ئالمىلىق خارابىسىنى تەكشۈرگەندە كۆمۈش پۇلدىن تۆت دانە، نېستور دىنىغا ئائىت قەبزە تېشىدىن ئۈچىنى تاپقان.

كۈمۈش پۇللارنىڭ بەزىلىرىگە ئەرەبچە ھىجىم-
رىيە ھېسابىدا 727 - يىلى دېگەن رەقەملەر
چۈشۈرۈلگەنمىكەن؛

(5) 1975، 1976، 1979 - يىللىرى شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىلىق مۇزېي ئارخېئولو-
لوگىيە ئەترىتىدىكى بەزى تەكشۈرگۈچى
خادىملار ئالمىلىق خارابىسىنىڭ قىسمەن
جايلىرىنى سىناق تەرىقىمىدە ئاڭتۇرغاندا،
ھەر خىل گۈل - نەقىشلىرى بار قارا رەڭلىك
فارفور قاسچىلار، نەپىس ئىشلەنگەن ئاچ
يېشىل رەڭلىك چىنە تاۋاق قاتارلىق مەدە-
نىيەت يادىكارلىقلىرى تېپىلغان. ئۇنىڭدىن
باشقا يەنە چاغاتاي خان ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان
دەۋرىگە ئائىت بىچىم-رىم ساقلانغان
كۈمۈش تەڭگە، مىس يارماقلىرىمۇ تېپىلغان.
بۇنىڭ ئىچىدە «تۇغلۇق تۆمۈرخان»
نامىدا چىقىرىلغان كۈمۈش پۇل ياخشى
ساقلانغان. دىئامېتىرى 96 مىللىمېتىر، ئالدى
يۈزىدە قىرىندى بويلاپ 1 - قۇرغا كىچىك
يۇمىلاق چېكىت (گۈللۈك) چەمبەر، 2 - قۇرغا
ئادەتتىكى چەمبەر سىزىقى بېسىپ
چىقىرىلغان. 3 - قۇرغا يېرىم ئەگمەچ
شەكىللىك چەمبەر سىمان نەقىش چىقىرىلغان.
كۈمۈش پۇلنىڭ يۇقىرى قىسمىدىكى
1 - ۋە 2 - قۇرغا يېزىلغان ئەرەبچە تىلغا-
تىمىر خان خاقان (تۇغلۇق تۆمۈرخان)
دېگەن خەتلەرنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.
كۈمۈش پۇل بېسىلغاندا 1 - قۇردىكى 1 -
سۆز تىل (تۇغلۇق) ئانچە تولۇق چىقىمىغا ئىلىقى
ئۈچۈن (س) شەكىلدە (يەنى ئەرەبچە 1 -
بوغۇمدىكى «تغ» نىڭ ئىككى چېكىتى بىلەن
«غ» نىڭ ئەگمەچى، 2 - بوغۇمدىكى «لىق»
(لۇق) نىڭ ھەرىپىنىڭ بىر قىسمى بىلەن
«ق» نىڭ ئىككى چېكىتى كەم) بولۇپ قالغان.

ئارقا يۈزىنىڭ قىرىندى بويلاپ 1، 2، 3 -
قۇرغا چىقىرىلغان چەمبەر سىزىقى بىلەن
گۈل - نەقىشلىرى ئالدى يۈزىگە ئوخشايدۇ.
پۇلنىڭ ئارقا يۈزىدىكى 2 - قۇرغا چۈشۈرۈلگەن
ئەرەبچە «المالغ» (ئالمالغ) دېگەن خەت
بىلەن 3 - قۇرغا چۈشۈرۈلگەن ئەرەبچە
رەقەم 0 * V (يەنى ھىجىم-رىيە 750 - يىلى
مىلادى 1349 - 1350 - يىلىغا توغرا كېلىدۇ)
ناھايىتى ئېنىق كۆرۈنىدۇ ① 15 - رەسىمگە
قاراڭ.

(15 - رەسىم: ئالمىلىق خارابىسىدىن تېپىلغان
كۈمۈش پۇل)

پۇلنىڭ 1 - قۇرىدا «سكىد» (؟) دېگەن
ئەرەبچە خەت (مەنىسىنى ئۇققىلى بولمىدى)،
پۇلنىڭ ئوڭ يېنىدا يۇقىرىدىن تۆۋەنگە
قارىتىپ چۈشۈرۈلگەن بىر قۇر قەدىمكى
ئۇيغۇرچىغا ئوخشاپ كېتىدىغان خەت بار.
كۈمۈش پۇللىرىغا چۈشۈرۈلگەن «تۇغلۇق
تۆمۈرخان خاقان...»، «ئالمالغ»
دېگەن سۆزلەر قەدىمكى شەھەر ئالمىلىقتا
ھۆكۈم سۈرگەن «تۇغلۇق تۆمۈرخان» نىڭ
تارىخىنى تەتقىق قىلىشتا ناھايىتى مۇھىم
ماددىي پاكىت بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.
قەدىمكى شەھەر ئالمىلىق ئۆزىنىڭ ئۇزاق
ئەسىرلىك تارىخى، مەدەنىيىتى، شان-شۆھ-
رىتى بىلەن ئۆز زامانىسىدا دۇنياغا تونۇل-
غان، شەرق بىلەن غەربنىڭ مەدەنىيەت ئال-
ماشتۇرۇشىدا مۇھىم رول ئوينىغان بولسىمۇ،

① ئەرەبچە رەقەم * (5) تازا ئېنىق ئەمەس، شۇڭا ھازىرچە تەخمىنەن ھېسابلاندى.

ئۆزىنىڭ «تارىخى ھەممىدى» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىدە، تارىخىي رىۋايەتلەرگە ئاساسەن، ئىسەن بۇقاخان ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلغان: «...ئەمىر بولاجى دىغلان ئاقسۇدا ھۆكۈمران ئىدى، بۇ چاغدا چىڭگىزخاننىڭ ئالتىنچى نەۋرىسى ئىسەن بۇقاخان دېگەن تەختتە ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ئىككى خوتۇنى بولۇپ، چوڭ خوتۇنى تۇغماس ئىدى، كىچىك خوتۇنى بولسا خاندىن ھامىلدار ئىدى. كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئىسەن بۇقاخان ئوۋغا كېتىپ، ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ قاپتۇ. بۇ چاغدا دوختوي (دوختۇي) قەبىلىسىنىڭ شىراۋۇل دېگەن بىر كاتتا ئەسراسى توقسەن تارتۇق بىلەن خانغا كۆرۈنۈشكە كەپتۇ. دە، خاننى كۈتۈپ بىر قانچە مۇددەت تۇرۇپ قاپتۇ. خان يەنىلا كەلمەپتۇ. خاننىڭ چوڭ خاتۇنى كۈندىشىنىڭ ھامىلدار بولغانلىقىنى سېزىپ، خاننىڭ كەلمىگەنلىكىدىن پىسايدىلىنىپ، ئۇنىڭغا رەشكى ھەسەت قىلىپ، ئۇنى شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سېلىپتۇ. موغۇللارنىڭ قائىدە - رەسمى بويىچە، چوڭ خاتۇنى كىچىك خاتۇننى خالىسا ساقلايتتى ياكى خالىسا باشقا ئەرگە بېرەتتى...»

بۇ رىۋايەتنىڭ داۋامىدا يەنە ئىسەن بۇقاخان ئوۋدىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كىچىك خاتۇنى مەڭلىكىنى سۈرۈشتۈرگەندە، ئۇنى چوڭ خاتۇنى شىراۋۇلغا ئىنئام قىلىپ يولغا سالغانلىقىنى ئاڭلاپ: «مەڭلىك مەندىن ھامىلە ئىدى، ئوبدان بولماپتۇ» دېگەنلىكى، خاننىڭ ئوغلۇنىڭ يوق ئىكەنلىكى،

كېيىنكى دەۋرلەردە ھەر خىل تارىخىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، ئاخىرى خارابىلىققا ئايلىنىپ كەتتى. بۇ شەھەر گەرچە خارابىلىققا ئايلىنىپ خەرىتىدىن ئۆچۈپ كېتىش ئالدىدا تۇرسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ئەينى زاماندا ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى بولۇپمۇ ئىلى ۋادىسىنىڭ مەدەنىيىتىنى ئىلگىرى سۈرۈشتە ئوينىغان مۇھىم تارىخىي تۆھپىلىرى مەڭگۈ ئۆچمەيدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى

يۇقىرىدا بايان قىلىنغان قەدىمكى شەھەر ئالمىلق خارابىسى بىلەن ئەمدى تونۇشتۇرماقچى بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى - ھازىرغىچە يەر ئۈستىدە ساقلىنىپ تۇرۇۋاتقان بىردىنبىر قىممەتلىك تارىخىي مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «مازار» بىلەن «خارابە» مەيلى ئۆزىنىڭ تارىخىي يادىكارلىق قىممىتى جەھەتتە بولسۇن ياكى تارىختىكى ئورنى ۋە تارىخىي مۇناسىۋىتى جەھەتتە بولسۇن بىر پۈتۈن گەۋدە بولۇپ، ئۇ ئارخېئولوگىيە ۋە تارىخ تەتقىقاتىدا بىر-بىرىنى تەبىئىي ھالدا تولۇقلايدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇشتىن ئىلگىرى بۇ شەھەر مەتلىك مازارغا دەپنە قىلىنغان موغۇلىستان * پادىشاھى ھەققىدە توختىلىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسەن بۇقاخاننىڭ ئوغلى بولۇپ ھىجرىيە 730 - يىلى (مىلادى 1329 - يىلى) تۇغۇلغان. موللا مۇسا سايرامى

* موغۇلىستان - مىلادى 1348 - يىللار ئەتراپىدا چاغاتاي ئەۋلادى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن ئالمىلق شەھىرىنى پايتەخت قىلىپ قۇرۇلغان خانلىق. تارىخىي ماتېرىياللاردا «موغۇلىستان» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۇ دۆلەتنىڭ زېمىن دائىرىسىگە شىمالدا ئالتاي تاغلىرىدىن باشلاپ، بالقاش كۆلى (كاتتا دېڭىز) غىچە، غەربتە فەرغانە ئويمانلىقى، جەنۇبتا قاراقۇرۇم تاغلىرى، شەرقتە قۇمۇلنىڭ شەرقىغىچە بولغان جايلار كىرەتتى. مىلادى 1514 - يىلى ئۇنىڭ ئورنىغا يەكەننى پايتەخت قىلغان سەئىدىيە خانلىقى قۇرۇلدى.

ئاز پۇرسەتتىن كېيىن خاننىڭ ئالەمدىن ئۆتكەنلىكى بايان قىلىنىدۇ.

ئىسەن بۇقا خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، چاغاتاي ئەۋلادى بىلەن تولۇي ئەۋلادى ئۆزئارا جەڭ - جەدەللەر قىلىپ بىر - بىرىدىن بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. بۇ چاغدا ئاقسۇدىكى ئەمىر بولاجى دوغلات بۇ خەتەرلىك ۋەزىيەتنى كۆرۈپ ئۆز ئەمرالىرىغا: «خان ئەۋلادىدىن بىرەرسىنى تېپىپ، ئۇنىڭ ئىتائەت ئىتىدە بولساق، خان ئۆز ئورۇقىدىن بولمىسا، پۇقرالارغا پاراۋانلىق، يۇرتقا تىنچلىق بولۇشى مۇشكۈل» دەپ مەسلىھەت سالىدۇ. ئۇلار: «ئىسەن بۇقا خاندىن كېچىك خاتۇنى مەڭلىك ھامىلدار ئىدى، ئەگەر ئۇ ئوغۇل تۇغقان بولسا (شۇ چاغدا ئىسەن بۇقا خاننىڭ شىراۋۇلغا ئىنىم قىلىپ بېرىۋېتىلگەن كېچىك خاتۇنى مەڭلىك راستىنلا ئوغۇل تۇغقان ئىدى) ۋە ئۇنىڭغا تۇغلۇق تۆمۈر دەپ ئات قويغان ئىدى» ئېلىپ كېلىپ خان قىلىپ كۆتۈرسەك» دەپ مەسلىھەت بېرىدۇ. بۇ مەسلىھەت ماقۇل كۆرۈلۈپ، مىرزا تاش تېمۇر دېگەن ئەمراسىنى يولغا سالىدۇ. مىرزا تاش تېمۇر ئۇزۇن يوللارنى بېسىپ ئاخىرى مەڭلىك خاتۇن بىلەن كۆرۈشىدۇ. دە، ئۇنىڭغا بارلىق ۋەقەنى تولۇق بايان قىلىپ بېرىدۇ. شۇنداق قىلىپ مىرزا تاش تېمۇر تۇغلۇق تۆمۈرنى ئاقسۇغا ئېلىپ كېلىپ، ئەمىر بولاجىغا تاپشۇرۇپ بېرىدۇ.

«بۇ چاغدا خان (تۇغلۇق تۆمۈر) ئون تۆت - ئون بەش ياشلاردا ئىدى. ئەمىر بولاجى يۇرت بەگلىرىنى ھازىر قىلىپ، ئوبدان سا- ئەتتە ئۇنى تەختكە چىقاردى. خان (تۇغلۇق تۆمۈر) ئەمىر بولاجىنىڭ قىلغان بۇ خىزمىتى ئۈچۈن، ئۇنى بەگلىەر بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇنىڭ يەنە ئابائى - ئەجدادلىرىدىن مىراس بولۇپ كەلگەن ئۈچ مەنسەپكە يەنە

ئۈچ مەنسەپ جۈلدۈ - جاساق قىلىپ، قولغا يارلىق نىشانە بېرىپ، ئۇنىڭغا ناھايىتى يۇقىرى ئورۇن بەردى. بىرقانچە كۈندىن كېيىن، ئەمىر بولاجى بۈيۈكلۈك ئالەمىگە پەرۋاز قىلدى. خان ئەمىر بولاجىنىڭ مەنسەپىنى ئۇنىڭ ئوغلى ئەمىر خۇدايدادقا بېرىپ، ئۇنى «جايىدا، يەنى ئەمىرلەرنىڭ ئەمىرى قىلدى. بۇ ئۆزبېك تىلىدا «بەگلىەر بېگى»، قىرغىز، قازاق تىلىدا «ئېل بېگى»، ياكى «ئۇلۇس بېگى»، ئەرەبچە «ئەمىر رۇلجەيىش» دېگەن سۆز بولىدۇ.» (موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەممىدى»دىن)

دېمەك، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئون بەش يېشىدىن تارتىپ، يەنى مىلادى 1346 - يىلىدىن باشلاپ تەختتە ئولتۇرۇپ «يىگىرمە تۆت ياشلار چامىسىدا مەۋلانە ئەرشىدىن ۋەلىيۇلانىڭ قولىدا ئىسلام دىنىنىڭ سائادەت شەرىپىگە ئىگە بولدى» (موللا مۇسا سايرامى «تارىخى ھەممىدى»دىن). تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ قوۋمى ئۆرپ - ئادەت، تىل - يېزىق قاتارلىق جەھەتلەردە ئۇيغۇرلاشقان ھەمدە شۇلارغا تايىنىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن.

«چاغاتاي خاندانلىقىنىڭ زېمىن دائىرىسىگە نەزەر سالدىغان بولساق، پەقەت ھۆكۈمرانلار تەبىئىي ئىچىدىكى بىر قىسىم كىشىلەر يەنى ئاساسەن موڭغۇل ۋاڭلىرىلا غەيرىي مۇسۇلمان بولۇپ، گويا ئوكياندىكى بىر پارچە ئارالدىكى يېگانە ھالەتتە تۇرغانلىقى كۆزىمىزگە چېلىقىدۇ. تېخىمۇ مۇھىمى شۇكى، تۇغلۇق تۆمۈر ھۆكۈمرانلىقىدىكى چاغاتاي خاندانلىقى پۈتكۈل پۇقرالارغا يېتەرلىك تەھدىت بولغۇدەك مۇتلەق ئۈستۈن قوراللىق كۈچكە ئىگە ئەمەس ئىدى. شۇڭا، روھىي ۋاسىتىگە مۇراجىئەت قىلىش بۇ خاندانلىق ئۈچۈن بىر خىل ئەمەلىي ئىپتىياج

بولۇپ قالدى. تارىخ قايتا - قايتا دەلىل-
لەپ بەرگەندەك، بۇنداق تارىخىي شارائىتتا،
تۇغلۇق تۆمۈر ئۆز ئەجدادلىرى ئەقىدە باغلاپ
كەلگەن دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىغا
ئېتىقاد قىلىشقا مەجبۇر بولدى. «(ليۇزىشياۋ:
«ئۇيغۇر تارىخى» بىرىنچى قىسىم 573 -
بەتكە قاراڭ).

تۇغلۇق تۆمۈرخان چاغاتاي خانىدانلىقىدا
ئەڭ قابىلىيەتلىك خاقان ئىدى. ئۇ، چاغا-
تاي خانىدانلىقى تارىخىدا خەپلى ئىجابىي
رول ئوينىغان. ئۇ ئىسلام قانۇنلىرى بىلەن
يەرلىكنى بىرلەشتۈرۈپ مۇكەممەل قانۇن
تۈزگەن، شۇڭا، ھۆكۈمرانلىق قىلغان ۋاقتى
قىسقا بولسىمۇ، تەرەققىيات تېز بولغان.
تۇغلۇق تۆمۈرخان زامانىسىدا، سىياسىي،
ھەربىي ئىشلار، ئىقتىساد، دېھقانچىلىق،
چارۋىچىلىق قاتارلىقلارنى باشقۇرىدىغان
ھەر خىل ئەمىر - بەگلەر تەيىنلىنىپ، سى-
تىپما بويىچە دۆلەت باشقۇرۇش يولىغا
قويۇلغان.

مىلادى 1359 - 1362 - يىللار ئارىلىقىدا
غەربىي چاغاتاي خانلىقى تەۋەسى (ماۋرە-
ئۇننەھىر رايونى) دە ئۈزلۈكسىز قالايمىقانچى-
لىقلار يۈز بەردى. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۈرخان
ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە غەربىي
چاغاتاي خانلىقى بىلەن 20 نەچچە قېتىم
ئۇرۇش قىلىدى. مىلادى 1362 - يىلى
ماۋرە ئۇننەھىر رايونىنى ئۆزىگە بويسۇندۇ-
رۇپ، تەسىر كۈچىنى تاكى ئامۇ دەرياسىنىڭ
جەنۇبىي رايونلىرىغىچە كېڭەيتتى. تۇغلۇق
تۆمۈر ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىلياس خوجىنى
ماۋرە ئۇننەھىر (سەرمەرقەند) رايونىنىڭ
باش ۋالىيلىقىغا تەيىنلىدى. تۇغلۇق تۆمۈر-
خان ئۆزى بىلەن ئىسھاق يەنە بىر تۆمۈر
(تارىختا تۆمۈرلەك، ئاقساق تۆمۈر دەپمۇ

ئاتىلىنىدۇ) نى ئىلياس خوجىغا ياردەم-
چى ئەمىر قىلىپ، ئامۇ دەرياسىنىڭ جەنۇبى-
دىكى بەلخ رايونىغا ھاكىملىققا تەيىنلەندى.
شۇنداق قىلىپ غەربىي ۋە شەرقىي چاغاتاي
خانلىقلىرى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن
«مەۋغۇلىستان» نامى بىلەن بىرلىككە
كەلتۈرۈلدى.

مىلادى 1363 - يىلى * تۇغلۇق تۆمۈرخان
34 يېشىدا ئۆز ئەجلى بىلەن ئالەمدىن
ئۆتتى. ئۇنىڭ جەسىتى ئالەملىققا دەپنە
قىلىنىپ، ھەشەمەتلىك مازار ياسالدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى چوڭ مازار
يېزىسىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ، ئۇ
ئۇيغۇر ئىسلام بىناكارلىق سەنئىتىنىڭ ئەن-
ئەنىۋى ئۇسلۇبى بويىچە ناھايىتى كۆركەم
ۋە ھەيۋەتلىك قىلىپ ياسالغان. مازارنىڭ
ئالدى (تەكشى يۈزى) تۆت چاسا، خىمىش قۇ-
رۇلما، ئوتتۇرىسى گۈمبەز تورۇسلىق
بولۇپ، ئېگىزلىكى 23 مېتىر، ئاستىنىڭ ئاي-
لانمىسى 67 مېتىردىن ئارتۇق كېلىدۇ. مازار-
نىڭ پۈتكۈل قۇرۇلۇشىغا پىششىق خىمىش ئىش-
لىتىلگەندىن تاشقىمۇ ئۇنىڭ ئالدىدىكى
بېزىش ئۈچۈن يېشىل رەڭلىك نەپىس كاھىش-
لار ۋە تۆت خىل رەڭ 12 خىل ئۇيغۇر نەقىش-
لىرىدىن تەركىب تاپقان كاھىش - نەققاش-
چىلىق ھۈنەر - سەنئىتى ئىشلىتىلگەن. بىر
تالداۋىم ياكى تۈۋرۈك ئىشلىتىلگەن
گۈمبەز شەكلىدىكى بۇ ھەشەمەتلىك مازار-
نىڭ تۆت ئەتراپىدىكى كىچىك ئىشىكلىك
پەلەمپەيلەر ئارقىلىق مازار ئۈستىدىكى
ئوچۇق سۇپا (2 - قەۋەت) غا چىققىلى بولىدۇ.
مازارنىڭ ئىشىكى (ئالدى) شەرققە قارايدۇ،
مازارنىڭ ئىشىكى پىشانىسى، ئوڭ ۋە بول
تەرەپلىرىگە مەخسۇس ئىناق كاھىشلىرى

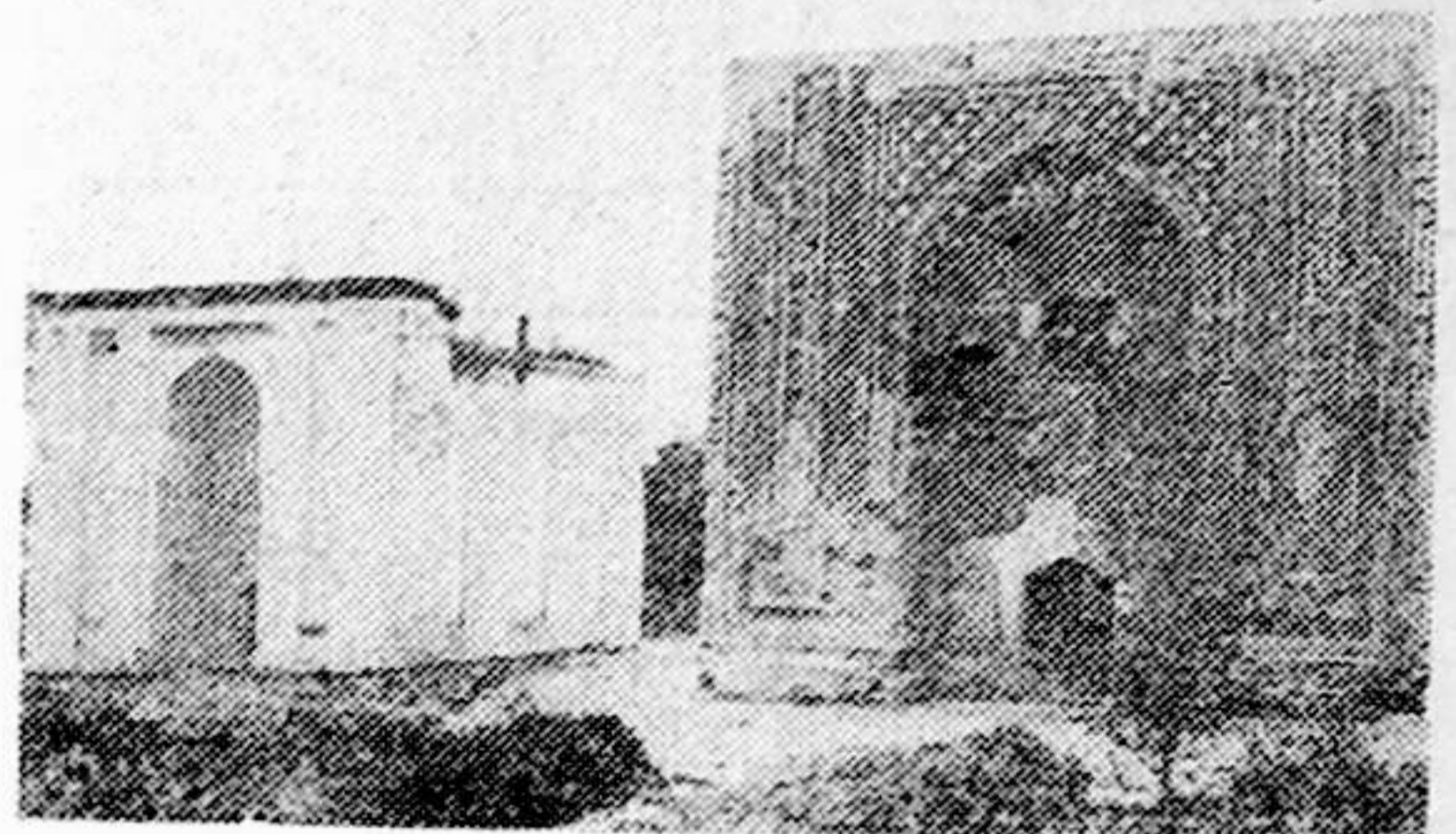
* بەزى ماتېرىياللاردا 1364 - يىلى دەپ يېزىلغان.

خانمىشى، زامانىمىزنىڭ بىلىقىسى * ، ئەقىل-پاراسەتلىك، دىيانەتلىك، دۇنياۋىدا ئاياللار ئىچىدە تەڭدىشى يوق بېتقالىمىخە خاتۇننىڭ شانۇ - شەۋكىتى مەڭگۈ ساقلانغىاي، ئۆمرى چەكسىز ئۇزۇن بولغىاي، مەغرەبىتىدىن - مەش-رىقىغىچە ئەبىدىل ئەبەد ياشىغىاي...» * * *

تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرىنىڭ ئوڭ يېنىغا يانداش سېلىنغان يەنە بىر ھەشەمەتلىك گۈمبەزلىك قەبرى (ئۇنىڭ ئىسمى ۋە ئەتراپىغا ھەر خىل گۈل نەقىش، بېزەك، كاھىشلار تېخى ئىشلىتىلمىگەن يېتى قۇرۇلۇش توختاپ قالغان) بەلكى بېتقالىمىخە خاتۇن (خانمىشى) نىڭ مازىرى بولۇشى مۇمكىن. تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بويىچە نۇقتىلىق قوغدىلىدىغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورنى» دەپ ئېلان قىلىنغان.

يۇقىرىدا تونۇشتۇرۇلغان مەدەنىيەت يادىكارلىق ئورۇنلىرىدىن باشقا، غۇلجى ناھىيىسى تەۋەسىدە يەنە سۇلتان ئۇۋەيس خان مازىرى بار. ئۇۋەيس خان - تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن قۇرۇلغان «موغۇلىستان» خانلىقىنىڭ 5 - پادىشاھى بولۇپ، ئۇ خەنزۇ - خوجىنىڭ نەۋرىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇۋەيس خان مىلادى 1418 - يىلى تەختكە چىقىپ خانلىق نامىنى «ئېل بالىق» قىلىپ ئۆزگەرتكەن. ئۇ مىلادى 1428 - يىلى جەڭدە قازا تاپقاندىن كېيىن، ئابىرال تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكىدىكى بور - بۇسۇن غولىنىڭ بويىغا دەپنە قىلىنغانىكەن.

تەييارلانغان ئەرەبچە خەت - ئايەتلەر ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ بىنەپشە، كۆك، يېشىل كاھىشتىن ئىشلەنگەن چىرايلىق نەقىشلەر بىلەن قوشۇلۇپ، مازارىنى تېخىمۇ چىرايلىق تۈسكە ئىگە قىلغان. (16 - سۈرەتكە قاراڭ).

(16 - سۈرەت: تۇغلۇق تۆمۈرخان مازىرى)

مازارنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى ئەرەبچە خەتنىڭ ئۆزلەشتۈرۈپ قىلىنغان تەرجىمە مەنىسى: «ئۇلۇغ پادىشاھىم! سىز ئۇلۇغۋار ئىش - ئىلتىپاتنىڭ دېڭىزىدۇرسىز، ئىسلام دىنىنىڭ ھامىيىسىدۇرسىز، ۋەلىي غالىب، ئاق كۆڭۈل ئىنسانلارنىڭ قوغدىغۇچىسىدۇرسىز، ئاللاننىڭ ئالىي كالىمى (قۇرئان) غا سادىق بەندىسىدۇرسىز، ئىسلام دىنىنىڭ شان - شەرىپى ۋە ئىپتىخارىدۇرسىز».

مازارنىڭ سول تەرىپىدىكى ئەرەبچە خەتنىڭ ئۆزلەشتۈرۈپ قىلىنغان تەرجىمە مەنىسى: «پادىشاھىمىز... نىڭ خانىشى بېتقالىمىخە (خانمىشى) گە بېغىشلايمىز: گۇناھكارلىرىڭىزنى كەچۈرگەيسىمىز، دەۋرىمىزنىڭ

* بىلىقىسى - سۇلايمان پەيغەمبەرنىڭ گۈزەل خانمىشى... ئايەتلەرنى يولداش چېن جېڭكو ئۆزىنىڭ «يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئالىملىق شەھىرىنىڭ ئورنى توغرىسىدا مۇھاكىمە» دېگەن ماقالىسىنى ئېلان قىلىدىغان چاغدا تىلشۇناس، شائىر ئىمىن تۇرسۇن ۋە مەركىزىي مىللەتلەر شۆبەسىنىڭ مىللىي تىل فاكۇلتېتىدىكى لىۋشۈچېنلار تەرجىمە قىلىپ بەرگەنىكەن. مەن ئۇنىڭ تەرجىمىسىنى چېن جېڭگونىڭ يۇقىرىدا كۆرسىتىلگەن ماقالىسىدە كەلتۈرۈلگەن قىسمىدىن ئالدىم (ئۇنىڭ ماقالىسىنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» (ئىككىنچى ژۇرنال) 1984 - يىل 12 - سانغا بېسىلغان).

ئىلىدا ياسالغان ئەلاھىددىن باغدادى (غۇلجا شەھەر ئىچىدىكى تىپىرەك مازار) مازىرى، غۇلجا شەھەر دۆڭ مەھەللىدىكى سەئىد كامالىددىن مازىرى (1867 - يىلى ياسالغان بولۇپ، «چىوكان مازار» دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، بەيتۇللامەدرىسى ۋە باشقا بىر قانچە ئاتاقلىق مەسچىت، خانىقا، ئىبادەت-خانا، ئىلى جاڭچۈن مەھكىمىسى، غۇلجىدىكى مەشھۇر تۆت باغ (ھەيرانباغ، گۈلشەنباغ، روشەنباغ قاتارلىقلار)، بايانىداي سېپىلى، سادىر پالۋان ۋە ئۇنىڭ قەبرىسى، ئىناق ئۆستەڭ ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرى، غۇلجىدىكى «يۈز» لەر ۋە ئۇنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، ئىلى تەۋەسىدىكى بىر مۇنچە مەشھۇر جاي-لارنىڭ ناملىرىنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى ۋە باشقىلار توغرىسىدا خېلى تەپسىلىي تو-نۇشتۇرغانلىقى ئۈچۈن، مەن ئۇلارغا مۇناسى-ۋەتلىك مەزمۇنلارنى قىسقارتتىم.

مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۈۋەيس خاننىڭ ھازىرقى مازىرى 1876 - يىلى شۇ زاماننىڭ زاتلىرىدىن قەمەرىدىن خەلىپەم، ۋېلىمباي يولداشوپلار تەرىپىدىن قايتا رېمونت قىلىنىپ ياسالغانىكەن.

ئىلى دەرياسىنىڭ جەنۇبىي تاغ ئېتىكىدىكى خونىقاي غولىدا «خونىقاي مازىرى» دېگەن نام بىلەن ئاتىلىدىغان يەنە بىر مازار بولۇپ، ئىپتىتىشلارغا قارىغاندا، ئۇ چاغاتاي خاندانلىقى دەۋرىدە ئىلى-ئىلىقتا تۇرۇپ، خاندانلىقنىڭ مۇھىم مەسلىھەتچىسى بولۇپ خىزمەت قىلغان ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن مەۋلانە يۈسۈپ سەككاكىنىڭ مازىرى ئىكەن. ئۇنىڭدىن باشقا، پېشقەدەم تارىخچى ۋە ياز-غۇچى مەرھۇم تەپەسسىپجان ھادى ئۆزىنىڭ ئۇزۇن يىللاردىن بۇيان توپلىغان ماتېرىيال-لىرى ئاساسىدا چوڭقۇر ئىزدىنىپ يازغان ئىلمىي ئەسەر - ماقالىلىرىدا ئىلى تارىخىغا ئائىت، چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئالدى - كەينىدە

► پايدىلىنىلغان ئاساسلىق ماتېرىياللار ◄

دىكارلىقلىرى»، 1986 - يىلى 1 - سان، خەنزۇچە 18 - بەت؛

7. ئابدۇقەييۇم خوجا: «شىمالىي شىنجاڭدىكى قىيا تاش رەسىملىرى»، «مەدەنىيەت يادىكارلىقلار» ژۇرنىلى 1962 - يىلى، مەدەنىيەت يادىكارلىقلار نەشرىياتى خەنزۇچە 7، 8 - سان؛

8. ئابدۇقەييۇم خوجا: «كۆچەي قىيا تاش رەسىملىرى»، «شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنىلى، 1989 - يىلى 5 - سان؛

9. «ئىپىك: ئىشىك» قەبرىسى ئارخېئولو-گىيىملىك قېزىپ تەكشۈرۈش دوكلاتى، «ئىپىك» نەشرىياتى، 1978 - يىلى نەشرىنىڭ تۈرۈن رىشات ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلغان ئورنى-ئال نۇسخىسى؛

10. ب.گ. غاپ-ۋرۇپ: «تاجىك-لار تارىخى» 1 - قىسىم، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى، 1988 - يىلى نەشرى؛

11. «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرى» دىن تاللانما، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1983 - يىلى نەشرى.

1. 1958 - ، 1961 - ، 1963 - ، 1983 - ، 1986 - يىللاردا ئىلى ۋادىسىدا ئېلىپ بېرىلغان ئارخېئولوگىيىلىك تەكشۈرۈشلەردە ئالدىن ۋە مەرھۇم تۈرۈن ئەيا، مەرھۇم ئوبۇلقاسىم ھاجى، نىمەنئىل جېمىل، ھەسەن ئابدۇرېھىم قاتارلىق كەسىپداشلار يازغان تەكشۈرۈش دوكلاتى، دالا تەكشۈرۈش خاتىرىسى، بىر قىسىم ئارخېئولوگىيە ماتېرىياللىرى؛

2. سىماچىيەن: «تارىخىي خاتىرىلەر»، «ھونلار تەزكىرىسى»، ئۇيغۇرچە تەرجىمە نەشرى؛

3. ماچاڭشۇ: «تۈركلەر ۋە تۈرك خاندانلىقى»، خەنزۇچە، شاڭخەي خەلق نەشرىياتى، 1961 - يىلى نەشرى؛

4. مەھمۇد قەشقەرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى؛

5. موللا مۇسا سايرامى: «تارىخىي ھەقىقىي»، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 - يىلى 12 - ئاي نەشرى (ئەنئەنە بىلەن نەشرىگە تەييارلىغان)؛

6. ۋاڭ شېنجىي: «ئىلىغا نۇراسايدىكى قەدىمكى مىس كانىنىڭ تېپىلمىشى»، «شىنجاڭ مەدەنىيەت - يا-

بېكراشېشۇلقاي

(ھېكايە)

ئەزىز ئەسەمىن (تۈركىيە)

قەندە لەتچىلىكتە بوۋامنىڭ ئالدىغا ئۆتۈدىغان ئادەم بولمىغانىكەن. ئاتام رەھمەتلىك دىتى بار ئادەم بولغاچقا، بوۋامنىڭ ھۈنەرىگە ۋارىسلىق قىلىپ، قەندە لەتچىلىك قىلىشقا باشلىدى.

دۈكەننىمىزنىڭ يېنىدىكى تېۋىنىكىچى ئىچى تار ئادەم بولغاچقا، ئاتام بىلەن قېرىشىپ ئۆز خېرىدارلىرىنىڭ ئېشىكىنى قەستەن دۈكەننىمىزنىڭ ئالدىغا باغلىتاتتى. بۇنى كۆرگەن ئاتامنىڭ ئاچچىقى كەلدى - دە، تۈنىمىزچىلىك ھۈنەرىمىز ئۆگىنىۋالدى. بۇنىڭغا چىدىمىغان تۈنىمىزچىمۇ قەندە لەت سېتىشقا باشلىدى. ئۇ دۈلھىمىزدا بىرگەزمالچى بار ئىدى. ئۇ ھەمپەشە يۈندىسىنى قەندە لەتخانىمىزنىڭ

ئالدىغا شالاپىلىتىپ تۆكۈۋىدىغان بولۇ-
ۋالدى. ئۇ چاغدا مەن كىچىك بالا ئىدىم.
ئاتام:

- بىرسى دۈكەنمىزنىڭ ئالدىغا ئېشى-
كىنى باغلىسا، يەنە بىرسى يۈزۈدىكىنى
تۆكسە، نېمە دېگۈلۈك؟ ئەمدى مېنىڭ قىلىم-
غىمىنى كۆرسۈن! - دەپ ۋارقىراپ - چارق-
رىغىنى تېخىچە يادىدا.

ئاتام ئۇ گەزمالچى بىلەن قېرىشىپ
ئىستامبۇلدىن ئېسىل گەزلىمىلەرنى ئالغۇزدى.
شۇنىڭ بىلەن دۈكەنمىزدە تاتلىق يېمەك-
لىكلەر بىلەن قەلەي بويۇملىرىدىن باشقا،
خىلمۇخىل ئېسىل رەختلەرمۇ سېتىلىدىغان
بولدى.

كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئاتام سول تەرىپى-
دىكى موزدوز بىلەن ئېتىشىپ قالدى. نەتى-
جىدە، دۈكەنمىزغا ئىستامبۇلدىن ئېسىل
ئاياغ كىيىملەر كېلىدىغان بولدى. ئىمپورت
قىلىنغان ئايالچە ئاياغ كىيىملەرنىڭ سەر-
خىللىرى پەقەت بىزنىڭ دۈكەنمىزدىنلا
تېپىلاتتى.

ئاتام ۋاپات بولغاندا دۈكەنمىز بۇ
دۇنيادا بار بولغان جەمەتكى ماللارنىڭ
ئەۋرىشىشى تېپىلىدىغان دەرىجىگە يەتكە-
نىدى. خۇدا ماڭا يېزىقچىلىق ھەۋىسىنى
ئاتا قىلغانىكەن، قەلىمىنى سىناپ بېقىشقا
بەل باغلىدىم.

مەن ئوتتۇرا مەكتەپنى پۈتتۈرگەندىن
كېيىن، ئالىي مەكتەپتە ئوقۇدىم، ئەمما
تازا بېرىلىپ شېئىر يازدىم. يازغانلىرىمنى
سورسىڭىز ئۈچ دەپتەرگە تولغان شېئىرىم
بار. لېكىن ياخشىراق بىر نەپەسە يېزىشقا
قولۇم بارمىدى، چۈنكى بۇ يەرنىڭ ئادەم-
لىرى شائىرلىقنى چۈشەنمەيدۇ - دە.

ئىستامبۇلدا نەشىر قىلىنىدىغان بىر
ژۇرنالغا شېئىرلىرىمنى ئەۋەتكەندىم، خېلى
يارىتىپتۇ، بەزى ئۇششاق - چۈششەك كەمچى-

لىكلەردىن تۈزەپ بەرسىڭىز باسمىز، دەپتۇ.
بۇ سۆزلەرنىڭ قىقىمىزىل يالغانلىقىنى بىلى-
مەن، تالانتىمنى كۆرەلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن
شېئىرلىرىمنى باسمىغان - دە.

«يۇرتىمىزنىڭ روناق تېپىشى ئۈچۈن نېمە
قىلىش كېرەك؟» دېگەن ماۋزۇدا يىمگىرمە
ئىككى بەتلەك بىر ماقالە يېزىپ، گېزىت-
لەردىن بىرىگە ئەۋەتتىم. ئۇ ماقالەم بىرەر
ئەقىللىق تەھرىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالسا،
گېزىتنىڭ بىرىنچى بېتىدە باشماق قالدۇر-
نىدا بېسىلىپ چىقىشىغا ئىشەنچەم كامىل ئىدى.
بىر كۈنى بىر ئاغىنەم «گېزىتتە ماقالەڭ
بېسىلىپتۇ» دېمەسە، ھوشۇمدىن كەتكىلى
تاس قالدىم. گېزىتلەرنى تەتۈر پەشلىرىدىن
چېكىتىلەرگىچە ھەجىلەپ ئوقۇغانىدىمغۇ،
نېمەشقا كۆرمىدىم - ھە. ئەمما شۇنداقتمۇ
چاندۇرمىدىم:

- بوش ۋاقىتلىرىمدا ئاز - تولا يېزىپ
تۇرىمەن. نۇرغۇن تەھرىر بۆلۈملىرىدىن
ئىلتىماسلار كېلىپ تۇرىدۇ، لېكىن ئۇنىڭغا
نەدە ۋاقىت دەيسەن. ماقالەم قايسى گېزىتتە
بېسىلىپتۇ؟

ئاغىنەم قولىدىكى گېزىتنىڭ بەشىنچى
بېتىنى ئېچىپ، «مۇشتىرىلار بىلەن شۆھبەت»
دېگەن سەھىپىنى كۆرسەتتى. ئەزىمەتلەر
يىمگىرمە ئىككى بەت ماقالەمنى بەش قۇرغا
يىغىنچاقلاپتۇ. تەھرىر بۆلۈمىدىكىلەر ئىسمى
شەرىپىمنى ۋە تۇرار جايىمنى يېزىپ «ۋەتەن-
داشلىرىمىزدىن بىرى يۇرتىمىزنىڭ روناق
تېپىشى ئۈچۈن بىلىملىك بولۇشنى ۋە قەنت
زىرائىتى تېرىشنى تەكلىپ قىلىدۇ» دەپتۇ.
بۇ سۆزلەرمۇ مېنىڭ ئەمەس، ئۇنى ئۆزلىرى
توقۇغان. كېلىشتۈرۈپ رەددىيە يازماقچى
بولدۇم، لېكىن تەھرىر بۆلۈمىدىكىلەرنى
خاپا قىلىپ قويسام، ئىككىنچىلەپ ئەسەر-
لىرىمنى گېزىتكە يېقىن يولۇتۇشمايدۇ، دەپ
قورقتۇم. بەش قۇر بولسا بولمامدۇ، شۇنىڭ
غىمۇ چىچاڭشىش كېتەمدۇ. بۈگۈن بەش قۇر

رېمونت قىلىنغانلىقىنى خەۋەر قىلدىم. ئەنقە-
 رەدىن چوڭلارنىڭ كەلگەنلىكى ھەققىدە
 خەۋەر يازدىم - ھېچ نەتىجىسى بولمىدى.
 يازغانلىرىمنى بەزىدە تېلېفوندا يوللىدىم،
 بەزىلىرىنى تېلېگرامما قىلىپ ياكى خەت
 ئارقىلىق يوللاپ تۇردۇم. سۆز-خانىلارغا:
 «يازغىنىمنى ئەتە گېزىتىش ئوقۇيىمىز» دەپ
 قويمىدىم - دە، چىقىمىغاندىن كېيىن تازا
 ئوسال بولمىدى. كېيىنچە تەنە گەپلەرمۇ
 كۆپىيىپ كەتتى.

- ھەممىدى ئۆگزىسىنى سىرلاپتۇ، گېزىتكە
 دەرھال خەۋەر ياز!

- بەكەر ئەپەندىنىڭ ئېشىكى يوقاپ
 كېتىپتۇ، بۇنى يېزىپ چىق!

بىر كۈنى تەھرىر بۆلۈمىدىن خەت كەلدى.
 خەتتە مۇنداق دېيىلگەنىدى: «مۇھتەرەم
 مۇخبىرىمىز! بىزنىڭ مەقسىتىمىز گېزىتىمىز
 مىزنى بىر ئىدىئال ۋە يۆنىلىشكە قاراتقان
 ھالدا چىقارماقچىمىز. شۇڭلاشقا، سىز گېزىت-
 تىمىزگە بىرىنچى قېتىمدا ئاز ئۇچرايدىغان
 خەۋەرلەرنى ئەۋەتىپ تۇرارسىز، دېگەن
 ئۈمىدىمىز. ئەپكار ئاممىنىڭ دىققىتىنى
 تارتىپ، ئۇلاردا قىزىقىش تۇغدۇرىدىغان
 خەۋەرلەر گېزىتىشچىلىكتە غايەت زور
 قەدەرلىنىدۇ.

مەسىلەن: بەش ئادەم بىر ئادەمنى
 ئۆلتۈرۈشى مۇمكىن، بۇنىڭغا ئىشىنىشكە
 بولىدۇ. ئەمما بىر ئادەم بەش ئادەمنى
 ئۆلتۈرسە، كېيىن جەسەتلەرنى بىر - بىرلەپ
 يېيىشكە باشلىسا، بۇ قالتىس خەۋەر ھېساب-
 لىنىدۇ. يەنە بىر مەسىلە: بىرەر پۈتۈن-
 مۇسابىقىسى ۋاقتىدا تاماشىبىنلار رېپېرنى
 تۇتۇپ تۇرغان بولسا، گەپ يوق ئەقىلغا
 سىغىدىغان ئىش. لېكىن تاماشىبىنلار رېپېر-
 دىن تاياق يىگەن بولسا، بۇنداق خەۋەرنى
 ئەتىۋارلاپ بېسىپ چىقىرىمىز. يەتتە-
 ياشلىق بوۋاي تەوساتتىن خوتۇن كىشىگە

بولسا، ئەتە ئالتە، ئۆگۈن ئاتىمىش قۇر
 بولۇپ قالار.

گېزىتتە ئىسمى چىقىش ئاجايىپ ئىش
 ئىكەن. ئاتا مىراس قەندەلەتخانىدا تاتلىق
 تۈرۈم سېتىش بىلەن، گېزىتتە ئىسمى چىقى-
 شنى سېلىشتۇرغىلى بولامدۇ. دەرھال ئەل-
 جامائەتنىڭ ئاغزىغا چىقتىم. تەلەپلەرمۇ
 يىغىپ كەتتى.

- خۇدا مەدەت بېرەر، ئاشۇ باشقارما
 باشلىقىمى بىر ئەدەبلىمىڭىز بوپتىكەن.

- يول ئازابىنى تازىمۇ بىر قاملاشتۇرۇپ
 يازسىڭىزچۇ.

- ئورمانلارنىڭ قانداق ئەھۋالدا تۇرۇ-
 ۋاتقانلىقىنى يېزىڭا.

مانا، بەش قۇر سۆزنىڭ قۇدرىتى! ئەگەر
 ئون بەش قۇر بولغىنىدا قانداق بولاتتى؟

يازغۇچى بولمىدى دېگەن ئادەم تەھرىر
 بۆلۈمىنىڭ خادىمى بولۇش كېرەك ئىكەن.
 مەنمۇ مۇشۇ مەقسەتتە ئۆزۈم بىلىشىدىغان
 گېزىتلەرنىڭ ھەممىسىگە: «مۇبارەك گېزىت-
 تىڭلارنىڭ تۇنجى سانى چىققان كۈنىدىن
 باشلاپ زور ئىشتمىياق بىلەن كۆزىتىپ كېلى-
 ۋاتىمەن» دېگەن مەزمۇندا خەت ئەۋەتتىم.

ئۇلارنىڭ بىرسىدىن جاۋاب كېلىپ قالدى.
 بۇ گېزىت يېڭى تەسىس قىلىنغانلىقى ئۈچۈن

مۇخبىرغا ئېھتىياجلىق ئىكەن. بىزگە مۇخبىر
 بولۇپ كېلىشكە رازى بولامسىز؟ بىر دانە
 سۈرىتىمىزنى ئەۋەتىڭ، دەپتۇ. دەرھال سۈر-
 تىمىنى ئەۋەتتىم. مۇخبىرلىق گۇۋاھنامىسىمۇ
 قولغا تەگدى. دۇكان ئېچىشنى ۋاقتىمىزچە
 توختىتىپ، مۇخبىرلىققا كىرىشىپ كەتتىم.

مۇخبىرلىقنى بىر خوتۇننىڭ قىزىلى
 ھىلا ئاي جەمئىيىتىگە ئەللىك مىڭ لىرا
 ھەدىيە قىلغانلىقىنى يېزىشتىن باشلىدىم.
 خەۋىرىم گېزىتكە بېسىلمىدى. كېيىن پۈتۈن-
 مۇسابىقىلىرىنى خەۋەر قىلدىم، ئۇنىمۇ با-
 مىدى. جىنايى ئىشلارنى يازدىم، يوللارنىڭ

ئايلىنىپ بەش بالا تۇغۇپتۇ، دېگەنگە ئوخشاشقان ئاز ئۈچ-رايدىغان، قەلەمگە ئېلىنىدىغان ھادىسىلەرگە بەك مۇھىتتا جىمىز. زامانئىۋى روھتا چىقىدىغان گېزىتىمىزنىڭ بىر ۋەكىلى سۈپىتىدە، بۇ ئىزاھلىرىمىزنى ئېيتىپ بارغا ئالغان ھالدا، بىزگە ياخشى خەۋەرلەرنى يوللاپ تۇرارمىز، دېگەن ئۈمىدلىمىز.

ئىشىڭىزغا مۇۋەپپەقىيەت تىلەيمىز.

خەتنى ئوقۇپ چىققىنىمىزدىن كېيىن كۆزۈم راستىنلا ئېچىلدى. بۇرۇن ئەۋەتكەن خەۋەرلىرىمىزدىن بىرەرسىنىڭمۇ ئېچىشقا بېسىلمىغانلىقىمىزنىڭ سەۋەبىنى ئەمدى چۈشەندىم. مەنمۇ ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈۋەتمەي دەرھال ئاز ئۈچرايدىغان ئۆزگىچە خەۋەرلەرنى ئىزدەشكە باشلىدىم. ئەمما قانچە قىياساممۇ، بۇنداق خەۋەر ئىھتىياجى تاپالمىدىم. قىزىق، گېزىتلەر ئاز ئۈچرايدىغان خەۋەرلەرنى نەدىن ئېلىشىدىكەن. ئەل-ئاغىيىنىلەر ئالدىدا خىجالەت-چىلىكتىن كۈچىڭمۇ چىقالمايدىغان بولدۇم. بىر كۈنى ئۆيدە، دېرىزە ئالدىدا ئولتۇرغانىدىم، سەل نېرىدا ئوتلاپ يۈرگەن بىر توپ قويغا كۆزۈم چۈشتى. يېڭى قوزىلىغان بۇ قويلارنىڭ ئارىسىدا ئېشەكمۇ يۈرەتتى. ئىلھامم چۈش ئۈردى. دەرھال قولۇمغا قەلەم ئالدىم. يازغان نەرسەمنى تېلېگرافقا قىلىپ دەرھال تەھرىر بۆلۈمگە يوللىدىم. ئۇ ئەتىسىلا گېزىتىمىزنىڭ ئۈچىنچى بېتىمىدە بېسىلىپ چىقتى. «ئېشەك قوزىلىدى» سەرلەۋ-ھىلىك ماقالەم شۇنداق باشلىناتتى: «مۇخپىرىمىز خەۋەر قىلىۋاتىدۇ: تۈنۈگۈن بىزنىڭ شەھەردە قىزىق بەش چىشلىق بىر ھاڭگا ئېشەك ئىككىنى قوزىلىدى. قوزىلارنىڭ بىرى بۇلبۇلدەك سايرىسا، يەنە بىرى گاس-گاچا تۇغۇلغان. ھاڭگا ئېشەك ئىككىلا قوزىسىنى قۇيرۇقىدىن ئېمىتىدۇ. شۇ يەردە قېرىلار-

نىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا، يۈرتىمىزدا دېھن-كراتىيە قۇياشى چاقناپ چىققاندىن بېرى بۇنداق ھادىسە بولۇپ باقمىغانىكەن، دېمەك، ھاڭگا ئېشەكتىن ئىككى قوزا تۇغۇلۇشى ياخشىلىق ئالامىتىدۇر.»

مۇخپىرلىق ئىشەنچىنى تىكىلىۋالدىم. تۈنجى مۇۋەپپەقىيەت ئادەمنىڭ كۈچىگە كۈچ، غەيرەتتىكى غەيرەت قوشىدىكەن. «ئاسماندىن بېلىق ياغدى» دېگەن ئىككىنچى خەۋىرىم گېزىتىمىزنىڭ بىرىنچى بېتىمىدە بېسىلىپ چىقتى: «مەخسۇس مۇخپىرىمىز خەۋەر قىلىدۇ: تۈنۈگۈن بىزنىڭ شەھىرىمىزدە مۆلدۈر ئورنىغا ئاسماندىن چورتان بېلىق بىلەن يىرتقۇچ بېلىق ياغدى. بۇلارنىڭ ھەر بىرى ئاز دېگەندە ئالتە-يەتتە كىلو كېلىدۇ. بېلىقلارنىڭ ئىچىدىن تۈرلۈك تائاملار چىقتى. ئىككى سائەت داۋام قىلغان بېلىق يامغۇرى نەتىجىسىدە زىرائەتلەر بىلەن مېۋىلىك دەرەخلەر زەخمىلەندى. ئەگەر يەنە شۇنداق يامغۇر ياغىدىغان بولسا، بۇ يىل ئاچارچىلىق باشلىنىشى مۇمكىن. مۇناسىۋەتلىك دائىرىلەر كەلگۈسىدە بېلىق يامغۇرىغا يول قويماسلىق ئۈچۈن، ئاسمانغا قارماق ئورنىتىشقا ۋەدە بېرىشتى.»

خەۋەرلەرنى قاتۇرۇۋېتىدىغان بولۇپ قالدىم. بىر ئادەم ئۆكۈزۈ بىلەن مۇھەببەت باغلىدى، بىر خوتۇن بوۋاق ئورنىغا پاقا تۇغۇپ قويدى، دېگەندەك خەۋەرلىرىم كەينى-كەينىدىن بېسىلىپ چىقتى. گېزىتىمىز ئوقۇغان ئادەم بىزنىڭ ۋىلايىتىمىزدە غەلەتتە ئادەملەر ياشايدىكەن، ھاياتلىرىمۇ باشقىچە ئىكەن، دېگەن ئويغا كېلىشى تۇرغان گەپ. چۈنكى بىزنىڭ ئىمىنەكلەر سەككىز باشلىق موزاي، بايتاللىرىمىز ئىككى قۇيرۇقلۇق تاي، ئاياللىرىمىز بولسا، يېرىمى ئۆكۈزگە، يېرىمى دېۋىگە ئوخشايدىغان مەخسۇس تۇغۇدۇ.

ئېغىزىمۇ سۆز قوشىدىم. نېمىشقا دېگەندە پارتىيە ھەققىدە، ئەل - يۇرت ھەققىدە كەپ سۆز بولۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن يالغانچىلىق قىلىشقا ھەددىم يوق ئىدى - دە.

مۇخبىرلىق ھاياتىمدا بىرىنچى قېتىم تەھرىر بولۇمىگە ھەقىقىي - چىن ۋەقەنى يېزىپ ئەۋەتتىم. شۇ خەۋىرىم گېزىتكە بېسىلمىپ چىققان كۈنى مېنى قولغا ئالدى. «چىچى چۈشۈرۈلگەن دېموكراتىيە شۇڭقارى تۈرىمىدە» دەپ گېزىتلەردە چىققان سۈرۈتىمىنى كۆرگەن بولسىڭىز كېرەك. مۇخبىرلىق كەسپىمگە خىيانەت قىلغانلىقىم ئۈچۈن، تۈرمىگە چۈشكەن بولساممۇ، «دېموكراتىيە شۇڭقارى» دەپ نام ئالدىم. ئەسلىدە ئۆزۈمگەمۇ مۇخبىرلىق تەس كېلىپ تۇراتتى، مانا ئەمدى يېڭى نامغىمۇ ئېرىشتىم. ھازىر قاماق مۇددىتىنى تۈگىتەي دەپ قالدىم.

يا زغۇچىمىڭ ئۆزبېكچە «غارايىمپ بالىلار» ناملىق توپلىمىدىن ئۇيغۇرچىلاشتۇرغۇچى: ئابدۇۋەلى خەلپەتوۋ

قىسقىسى، سودىنى پۈتۈنلەي تاشلاپ، مۇخبىرلىق قىلىشقا ئۆتۈۋالدىم. يازغان نەرسىلەردىمگە ئەمدى ھەق كېلىدىغان بولدى. خەۋەرلەردىمىڭ باھاسىمۇ ئاستا - ئاستا ئېشىشقا باشلىدى. مېنىڭ خەۋەرلەردىم بېسىلمىپ تۇرغاچقا گېزىتىمىڭ تراژىمۇ كۆپەيدى. ئالتە ياشلىق قىزچاق يېشى ئوتتۇزغا يەتكەن چوپچوڭلا ئەر كىشىنى تاغقا ئېلىپ قاچقانلىقى، يەتمىش ياشلىق بىر موماي ئون ياشلىق بالىنى ئۆيىگە سولاپ تېگىۋالغانلىقى ھەققىدە ئىككى خەۋىرىم گېزىتكە چىققان كۈنى ۋىلايىتىمىزگە پايتەختتىن چوڭ بىر ئەمەلدار كەلدى. بۇ ئەمەلدار ماڭا ياققانلىقى ئۈچۈن ھاياتىمدا تۇنجى قېتىم ھەقىقەتنى يېزىپ گېزىتكە ئەۋەتتىم. نىيەت قىلدىم. نامى چىققان مۇخبىر بولغانلىقىم ئۈچۈن، ماقالەمنىڭ بېسىلىپ چىقىشىغا ئىشەنچىم كامىل ئىدى. شۇ كۈنى بولغان سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى راستچىللىق بىلەن ئەينەن يېزىپ ئەۋەتتىم، ئۆزۈمنىڭ تىلىدىن بىر

(بېشى 79 - بەتتە)

قابىلىيەتلىك ئادەمنى تەربىيەلەشلىك زامانلىق؛ قابىلىيەتسىز ئادەمگە بولسا، تەربىيەت قىلىش بىھۇدە. ئالدىنقىسىدىن تەربىيەگىنى ئاياپ نابۇت قىلما، كېيىنكىسىگە تەربىيەگىنى زايى قىلما.

ئالدىم كىشى بىر جاھىلىنى ئالىدىغا ئۆتكۈزۈپ ئۆزىگە مۇلازىم قىلىشنى خالىسا، بۇ، ئالىمنىڭ ئۆزى ئۈچۈن ھاقارەتتۇر. ئالدىم ئالدى بىلەن ئۆزىمنىڭ ئىلىمىمنىڭ دەرىجە ۋە سالىمىقىمىنى ئاسىردىشى لازىم، كۆھەرنى سىناپ كۆرۈش ئۈچۈن تاشقا ئۇرۇش ھاجەت ئەمەس.

كۆھەر پاتقاققا چۈشكىنى بىلەن قىممىتى

كېمەيمەس؛ كۆز مۇنچاقنى تاجىغا تاقىمىغان بىلەن فېرۇزە ئورنىنى تۇتالماس ۋە ھېچكىم ئۇنىڭ باھاسىنىڭ تۆۋەنلىكىنى ئۈنۈتماس.

بىلىم ئىگىلىك - ئېتىقادنى مۇستەھكەملىش ئۈچۈندۇر، ئەمما بايلىق ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەمەس... ئىلىمگە ئەمەل قىلمىغان ئالىم - ئۈستىگە كىتاب ئارتىلغان ئېشەككە ئوخشايدۇ.

ناداننىڭ زاتى بىلىم لىياسىدىن مەھرۇم، ناداننىڭ ئىشى تەكەببۇرلۇق، غادىيەت؛ خىيالىدا يۈز خىل بەھۇدە تەشۋىش... ئۇ، جاھىللىقتىن خەلققە زىيان يەتكۈزۈشتىن ئۆزىگە ھېچنەمىنى ئويلىمىس.

نەشرىگە تەييارلىغۇچى: مۇتەلىپ پالتاجى

« ھېكمەتلەر »

ئەلشەر ناۋائى

سۆز ھەققىدە

زالىم، بىدەرد - بىخەم كىشىلەر سۆھبەت
تەدە سۆز قىلماقنى تەرك قىل؛ چەتچى
ۋە نامەرد ئادەملەرنىڭ سەلىقى - ياغلاما
گېپىگە ئالدىنما.

بەلكى ھاللاكەتلىك دەردكە گىرىپتار دۇر.
ئىغۋاگەر ۋە غەيۋەتخور - نىجاسەت يېگۈچى.
نىشەخۇمار بەگىگى - ئىنسانىيەتچىلىك نومۇ -
سىنى يىەرگە ئۇرغۇچى. تىماخور - ئۆز
ئۆمرىنى زايە قىلغۇچىدۇر.

* * *

كىمكى يالغان سۆزنى بىراۋغا دۆڭگىسە،
ئۆز يۈزىگە قارا سۈركىگەنلىكتۇر. ئازراق
يالغانمۇ چوڭ گۇناھتۇر؛ بىر چىمدىم زەھەرمۇ
ھالاك قىلغۇچىدۇر.

دوستلۇق ۋە مۇھەببەت ھەققىدە

ھاياسىز - دوستلۇققا يارىماس؛ پاسىق -
سەرداشلىققا يارىماس... ياسانچۇق -
مەردانە بولماس؛ كىچىك - پەرۋانە
بولماس. دوستىنىڭ جاپاسىدىن
ئېڭرىما؛ دۈشمەننىڭ زۇلمىدىن زارلىما.

ئۆزى خۇنۇك، گېپى تۇتۇرۇقسىز، تاۋۇشى
بىنەپەس ئادەم پاقىغا ئوخشاشتۇر. ئادەمگە
بەخت ئاتا قىلغۇچى ساپ روھنىڭ مەنبە -
سىمۇ تىل؛ نەسلىك - يامانلىق يۈلتۈزىنىڭ
چىقار جايىمۇ تىل. تىمانى باشقۇرالمىغان
ئادەم - دانىشمەن، ئاقىل؛ سۆزگە ئەرك
بەرگەن ئادەم - ئېتىبارسىز ۋە قەدرسىزدۇر.

* * *

ئاز گەپ قىلماق - ھېكمەتكە سەۋەب؛
ئاز يېمەك - ساقلىققا سەۋەب. ئاغزىغا كەل -
گەننى دېمەك - ناداننىڭ ئىشى؛ ئالدىغا
كەلگەننى يېمەك - ھايۋاننىڭ ئىشى.

* * *

كۆپ سۆزلىگۈچى، كۆپ يېگۈچى - دوزاققا
كىرىشكە ئالدىرىغۇچىدۇر. سۆزلەشكە ئامراق،
يېمەككە قۇل بولغان ئادەم بىلىم شاراپى -
تىمدىن مەھرۇم بولىدۇ. ھەسەتچى - بىمار،

ساقلايدۇ. ئەدەب - ئادەمنىڭ تەبىئەتتىكى
ئىنسانىي پەزىلەت بەخش ئېتىمىدۇ ۋە كىشىلەر
نىڭ مەجەزىگە ئارام بېرىدۇ.

* * *

ئەدەب - مەھرى - مۇھەببەتنىڭ زىچىنى
تىدۇر؛ ئەدەبىيەتلىك - دوستلۇققا نۇقتىسى
يەتكۈزىدۇ. ئەدەب - دوستلۇق ئەينى كىشىگە
جۇلا بېرىدۇ ۋە ئىككى ئارىغا يورۇقلۇق
بېغىشلايدۇ.

* * *

قىلىقىمىز ئادەم - بەدپىئەل، مەجەزى چۈس
ئادەم - بىر بالاغا كىرىپتار، بىر ئاپەتكە
مۇپتىلا بەدبەشمىدۇر. ئۇلار نەكىل بارسا،
بالادىن قۇتۇلالماس، ئاپەتتىن خالىي
بولالماس.

* * *

نەپسىنىڭ بالاسىغا كىرىپتار بولغان
كىشىنىڭ يېپىشتىن باشقا ھۈنەرى يوق.
تەكەببۇر ئادەم كەپ سەپتىشتىن باشقىغا
يارمايدۇ. بۇلارنىڭ بىرى ھارام غەزادىن
راھەتلىنىدۇ؛ بىرى بولسا، دائىم ئۆزىنى
ماختاپ ئارام ئالىدۇ.

* * *

ئادەم - دۇنياغا تەڭ شەرەپ ئىگىسىدۇر.
ئىت - يىرگىنچلىك مەخلۇقتۇر. ئەدەم
ياخشىلىقنى بىلمەيدىغان بىۋاپىئا ئادەم -
ياخشىلىقنى ئۇنتۇمايدىغان ۋاپىدار ئىتتىن
پەستۇر. ۋاپىدار قوتۇر ئىت - ۋاپاسىزگۈزەل،
بەرنى يىگىتتىن ياخشىراق.

* * *

پاسسىق ئالىم - ئۆزىگە زالىم دانىشمەن
دۇر؛ دۆلەتمەن بېخىل - ئۆزىنىڭ زىيىنىنى
كۆزلىگۈچى ناداندىر. بۇ ئىككى تائىپە
ئۆمرىنى بىكارغا ئۆتكۈزىدۇ ۋە گۆرگە ھەسرەت،
ئارمان بىلەن كېتىدۇ. بۇلارنىڭ بىرى -
ئىلىم ئۆگىنىشكە جاپا - مۇشەققەت بىلەن
بېرىلىدۇ، لېكىن ئىلىمگە ئەمەل قىلمايدۇ؛
ئىككىنچىسى - مال - دۇنيا يېغىش ئۈچۈن

* * *

ئىشقى - پارلاق يۇلتۇزدۇر، بەشەرىيەت
كۆزىنىڭ نۇر-زىياسى شۇنىڭدىن؛ ئىشقى -
تاۋلىنىپ تۇرغان گۆھەردۇر، ئىنسانىيەت
تاجىنىڭ زىننىتى ۋە باھاسى شۇنىڭدىن.
ئىشقى - بەخت - تەلەپ قۇياشيدۇر، قايغۇلۇق
دىللار تىكەنزارى ئۇنىڭدىن گۈلشەن؛ ئىشقى -
بالقىپ تۇرغان تولىنىدۇر، قاراڭغۇ
كۆڭۈللەر كېچىسى ئۇنىڭدىن روشەن. ئىشقى -
كەڭ دېڭىزدۇر، ئۇنىڭ ھەر بىر دولقۇنى يۈز
ئەقىل - ھۇش كېچىسىنى غەرق قىلىدۇ؛ ئۇ
شۇنچىلىك ئېگىز تاغكى، ھەر چوققىسىنىڭ
تەقۋادارنىڭ بېشىنى ئۇچۇرىدۇ... ئىشقى -
يالقۇندۇر، ئەقىل - دىن خامىنى كۆيدۈر
دۇ. ئۇ، بوراندۇر، كۆيگەنلەرنىڭ كۈلىنى
كۆككە سورۇيدۇ.

ياخشىلىق ۋە يامانلىق ھەققىدە

مۇلايىملىق - ئىنسان ۋۇجۇدىنىڭ خۇش
مەنزىرىلىك مېۋىلىك بېغىدۇر ۋە ئىنسانىيەت
ئالىمىنىڭ جاۋابىغا باي تېغىدۇر.

مۇلايىملىق - ئەخلاقلىق كىشىلەرنىڭ
قىممەتباھا لىباسى ۋە ئۇ كىيىم تۈرلىرىنىڭ
ئەڭ چىداملىق رەختىدۇر. ئۇ - يامان
نەپسىنى بوران ئۇچۇرۇشتىن ئاسىرىغۇچى
ۋە ئىككى يۈزلىمە مۇناپىقلارنىڭ بەھۋە
ھەرىكىتىدىن ھىمايە قىلغۇچىدۇر.

* * *

كەمتەر كىشىلەر كۆپ سۆزلەشتىن قاچىدۇ؛
ئۇلار كۆپ ئاڭلاشنى خالايدۇ ۋە ياقتۇرىدۇ.
ئاڭلىماق - كىشىنىڭ بىلىمىنى
بېيىتىدۇ؛ كۆپ سۆزلىمەك - يىقىتىدۇ. كۆپ
گەپ قىلغان - كۆپ يېڭىلىدۇ. كۆپ يېگەن -
كۆپ يىقىلىدۇ. تەن كېسەللىكىنىڭ ئاساسى -
كۆپ يېمەك، قەلب كېسەللىكىنىڭ
ئاساسى - كۆپ سۆزلىمەكتۇر.

* * *

ئەدەب - ھۈرمەتسىزلىكنىڭ ئىشىكىنى
ياپىدۇ ۋە ئادەمنى مەسخىرە، كەمسىتىشتىن

كۆپ ئاۋارە بولىدۇ، ئەمما نېمىگە سەرىپ قىلىشىنى بىلمەيدۇ.

ۋاپا - شۇنداق بىر پاكىزە كۆڭۈلۈك مەھبۇبىكى، ئۇ، تەبىئىيىتى ۋە كۆڭلىسى پەس كىشىلەرگە رام ۋە ئىلپەت بولالمايدۇ؛ ۋاپا - شۇنداق بىر زاتى پاك مەتلۇبەكى، ئۇ، زاتى ۋە تەبىئىيىتى ناپاك ئادەمگە يېقىنلاشمايدۇ ۋە ئۇنىڭغا رىغبەت كۆرسەتمەيدۇ... شۇنىسى ئۇنتۇماسلىق كېرەككى، ۋاپا - ھايا بىلەن تىلغان، ھايا مۇ ۋاپا بىلەن چىڭ باغلىقتۇر.

كۆڭۈل - تەن مۈلكىنىڭ پادىشاھىدۇر. كۆڭۈلنىڭ خاتىرجەملىكى - تەننىڭ سالامەتلىكىدۇر؛ ئۇنىڭ خاتىرجەملىكى - تەننىڭ بىتاپلىقى. دېمەك، كۆڭۈل - تەن مۈلكىنىڭ ئىككىسى، شاھلارنىڭ شاھىدۇر. تەننىڭ ساقلىقى ياكى ساقسىزلىقى - كۆڭۈلنىڭ ساقلىقى ياكى ساقسىزلىقىغا باغلىق. مەملىكەتنىڭ ئاۋات ۋە خارابلىقى - شاھنىڭ ئادالىتى ۋە زۇلۇمىغا باغلىق. پادىشاھ - مەملىكەت تېنىنىڭ جېنىدۇر، كۆڭۈل - تەن مۈلكىنىڭ سۇلتانىدۇر.

بېلىقچىلىقنىڭ بېلىققا قارماق تاشلىشى - نەپسىنىڭ ئارزۇسى ئۈچۈن؛ بېلىقچىنىڭ قارماققا ئېلىنىشىمۇ ئۆز نەپسى ئۈچۈندۇر.

خاتالاشماق - ئادەمگە خاس خۇسۇسىيەتتۇر. خاتاسىنى ئاڭلاپ، ئاگاھ بولغان كىشى سا ئادەت ئىگىسىدۇر. ئۆزىنىڭ خاتالىقىنى ئېتىراپ قىلغان ئادەم - بۇ خاتادىن خالاس بولالايدۇ. كىمكى، خاتالىقىنى تونۇماي، بىھۇدە دەلىل كۆرسىتىپ ئالچىۋەر-سە، گۇناھى يەنىمۇ ئېغىرلىشىدۇ. خاتالاشقان كىشى ئۆزىنى قىانچىكىنى لاپ ئۇرۇپ ئاقىلسا، خاتالىقى شۇنچىلىك ئېنىق كۆرۈنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاكاۋۇرلىشىپ مۇنازىرە قىلسا، خەلق ئارىسىدا تېخىمۇ رەسۋا بولىدۇ.

تىنچ ۋە خاتىرجەملىك بىلەن ئىشچىلىككەن ئۇماچ - خىجالەت، مۇشەققەت بىلەن يېپىلىككەن ھالۋىدىن ياخشىراق. ئەسكى چاپان بىلەن بەھۇزۇر داق يەردە ياتماق - زەر تون كىيىپ بىراۋنىڭ ئالدىدا تىك تۇرغاندىن ياخشىراق.

نامەرد - قانداق بىمەنا گەپلەرنى ئېيتمايدۇ؛ توخۇ - قانداق نىسبەتلەرنى يېمەيدۇ؛ ياخشىلارنىڭ ھۈنىرى - سۆزىنىڭ مەناسىدا؛ بۆزچىلارنىڭ ھۈنىرى ماتاسىدا. چاكنى - پەس ئادەم ماختانغىنى بىلەن بۈيۈك بولماس؛ ئۆچكە يۈگۈرگىنى بىلەن كىمكى بولماس.

دەردلىك كۆڭۈل - شولەلىق چىراغ؛ ياشلىق كۆز - سۇلۇق بۇلاق. تۆگە قۇشىغا يۈك ئارتىپ كۆچسە بولماس؛ توخۇ قانات قېقىپ ئۇچما بولماس. ئوتنىڭ ئىشى - قورۇماق؛ شامالنىڭ ئىشى سورۇماق. سۇنىڭ مەزىسى مۇز بىلەن؛ ئاشنىڭ تەمى - تۇز بىلەن؛ ئادەمنىڭ ياخشىلىقى سۆز بىلەن. سالامەتلىك تىلىمىگە - كۆپ يېمە؛ ئىززەت تىلىمىگە - كۆپ سۆزلەمە. ياخشى لىبىياس تەننىگە ئارايش؛ ياخشى دوست - جانغا ئاسايش. تاماخوردىن ياخشىلىق كۈتسە؛ گادايدىن خەير تىلىمە. بېخىلنىڭ ئامانەت ساقلىشى ئەجەبلىنەرلىك؛ سېخىدىن خىيانەت كۈتۈش ئەجەبلىنەرلىك.

ئەقىل - پاراسەت، ئىلىم - پەن ھەققىدە بىلىمگەننى سوراپ بىلىگەن - ئالىم؛ نومۇس قىلىپ سورىمىغان - ئۆزىگە زالىم. ئاز - ئاز ئۆگىنىپ دانا بولۇر؛ قەترە-قەترە يىغىلىپ دەريا بولۇر. ئۆگىنىشتىن قاچقان دەردىسە؛ جاپا تارتىپ قېتىرغىنى بىلەن ئۆگەنگەن - دانىشمەندۇر.

(ئاخىرى 76 - بەتتە)

بىر تەرەپتىن كىرىدۇ

ئۇنىڭ بىر بۇلاق
ئېغىز تۇتۇق

بىر تەرەپتىن كىرىدۇ

بىر تەرەپتىن كىرىدۇ

بىر تەرەپتىن كىرىدۇ

بىر تەرەپتىن كىرىدۇ

ئۇيغۇر دېموكراتىك ئەدەبىياتى ۋە كىلىرىدىن: دراماتورگ، شائىر، مائارىپچى ئابدۇللا روزى (1919 — 1945)
— سۈرەتنى ئوردى ئېلى تەمىلىگەن

《新疆文化》综合性文学双月刊（维吾尔文）

《شىنجاڭ مەدەنىيىتى》 (قوش ئايلىق تۇنۇپرسال ئەدەبىي ژۇرنال) 1990 - يىل 4 - سان

编辑: 《新疆文化》编辑部 • 出版: 新疆维吾尔自治区群众艺术馆 • 印刷: 《新疆日报》印刷厂 • 发行: 乌鲁木齐邮局 • 订阅: 各地邮局(所) • 国内统一刊号: C N 65 - 1073 / 1 本刊代号: 58 - 22 定价: 伍角

«شىنجاڭ مەدەنىيىتى» ژۇرنالى تەھرىر بۆلۈمى تۈزدى. شۇ ئارقىلىق نامىمۇ سەنئەت يۈزى نەشىر قىلدى. «شىنجاڭ گېزىتى» جايلاردىكى پوچتانىڭ ئارقىسىدىن تارقىتىلدى. جايلاردىكى پوچتخانىلار مۇنتەزى قوبۇل قىلدى.

مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلگەن ژۇرنال نومۇرى: 1073/1 - CN 65 - 22. باھاسى 0.50 يۈەن